

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 5
ΠΡΩΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ	
«Καλὸ καὶ κακό», «Καλὸς καὶ αἰσχρὸς»	15
ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ	
Ἡ Ἐνοχή, ἡ «Κακὴ συνείδηση» καὶ ὅ,τι τοὺς μοιᾶζει	49
ΤΡΙΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ	
Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα κάθε ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ	95

ΦΡ. ΝΙΤΣΕ

Η ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΜΙΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΡΗ * ΑΘΗΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

— 1 —

Ἄγνοοῦμε τὸν ἑαυτό μας ἑμεῖς, ἑμεῖς οἱ ἴδιοι ποὺ γυρεῖο-
με τὴ γνώση : κι' αὐτὸ ἔχει τὴν αἰτία του.

Ποτές μας δὲν ψάξαμε νὰ δοῦμε τὸν ἑαυτό μας : πῶς λοι-
πὸν νὰ μᾶς φανερωθεῖ αὐτὸς γιὰ νὰ τὸν β ρ ο ῦ μ ε μιὰ μέρα ;
Εἶχε δίκιο ἐκεῖνος ποῦλεγε : «Ὅπου εἶναι ὁ θησαυρὸς σου, ἐκεῖ
εἶναι κι' ἡ καρδιά σου»· κι' ὁ δ ι κ ὅ ς μ α ς θησαυρὸς εἶν' ἐκεῖ
ὅπου βρίσκονται οἱ κυψέλες τῆς γνώσης μας. Πάντα πρὸς τὰ κεῖ
βαδίζουμε, σὰν ἀληθινὰ φτερωτὰ ἔντομα καὶ τρυγητὲς τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ μιὰ μοναδικὴ ἔγνοια ἔχουμε στὴν καρδιά μας πῶς νὰ
«φέρουμε κάποιον λάφυρο» στὸ σπητιό. Ποιὸς ἀπὸ μᾶς γνοιά-
στηκε μὲ τὰ σωστά του γιὰ τὸ τί εἶν' ἡ ζωὴ κι' αὐτὸ ποὺ λέμε
«βιώματα» ; Ἡ, ποιὸς εὐρῆκε ποτές καιρὸ γιὰ νὰ τὸ κάνει αὐτό ;
Κάτι τέτοιες δουλειές, πολὺ φοβάμαι πῶς ποτὲ δὲν εἶναι «δικές
μας δουλειές» : δὲν στρέφουμε σ' αὐτὲς τὴν καρδιά μας ἀλλ' οὕτε
κἂν τὰ αὐτιά μας ! Καὶ μάλιστα, σὰν τὸν βαθειὰ πληρωμένο καὶ
βυθισμένο στὸν ἑαυτό του ἄνθρωπο, ποὺ σὰν ἡ καμπάνα τοῦ με-
σημεριοῦ χτυπήσῃ μεσ' στ' αὐτιά του μ' ὅλη τῆς τῆ δύναμη, πε-
τάγεται μονομιᾶς ἐπάνω κι' ἀναρωτιέται : «Μὰ τί ὥρα νὰ χτύ-
πησε τάχα ;» Ἔτσι καὶ ἡμεῖς τρίβουμε καμμιὰ φορὰ τ' αὐτιά
μας ἐ κ τ ῶ ν ὕ σ τ έ ρ ω ν κι' ἀναρωτιώμαστε ἑαφνιασμένοι
κι' ἀμήχανοι : «Μὰ τί νὰ ζητάμε τάχα :» Ἡ πάλι : «Μὰ τί εἴ-
μαστε λοιπόν ;» κι' ὕστερα ξαναμετράμε, ὅπως εἶπαμε, ὅλους
τοὺς τρεμουλιαστοὺς δώδεκα τύπους τῶν βιωμάτων μας, τῆς
ζωῆς μας, τοῦ Εἶ ν α ι μας — κι' ἀλοίμονο ! βγαίνουμε γελα-
σμένοι στὸ λογαριασμό !... Μένουμε μοιραῖα ἀποξενωμένοι ἀπ'
τὸν ἑαυτό μας, δὲν τὸν καταλαβαίνουμε κι' ἀναγκαζόμαστε νὰ
τὸν μπερδεύουμε μὲ ἄλλους, γιατί γιὰ μᾶς εἰπώθηκε τὸ αἰώνιο

ῥημα : «Δὲν ὑπάρχει πιὸ ξένος γιὰ μᾶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας», — γιὰτί, ἐμεῖς δὲν εἴμαστε ἀπ' αὐτοὺς ποὺ «γυρεῖουν τὴ γνώση»..

— 2 —

Τις ιδέες μου γιὰ τὴν κατὰ γωγὴ τῶν ἡθικῶν μας προλήψεων — γιὰτί αὐτὸ τὸ θέμα πραγματεύομαι σὲ τοῦτο τὸ πολεμικὸ μου ἔργο —, τίς εἶχα ἐκφράσει γιὰ πρώτη φορὰ λακωνικὰ καὶ βιαστικά σὲ μιὰ συλλογὴ ἀφορισμῶν ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα. Ἐνα βιβλίον γιὰ τὰ ἐλεύθερα πνεύματα». Εἶχα ἀρχίσει, νὰ τὸ γράφω στὸ Σορρέντο, κάποιον χειμῶνα ποὺ μοῦτυχε νὰ σταματήσω ἐκεῖ, ὅπως σταματᾷ ὁ ὁδοιπόρος, καὶ ν' ἀγκαλιάσω μὲ μιὰ ματιὰ ὅλες τίς ἀπέραντες καὶ ἐπικίνδυνες χώρες ποὺ εἶχε διαβεῖ τὸ πνεῦμα μου. Αὐτὸ ἔγινε τὸ χειμῶνα τοῦ 1876—77 μὰ οἱ καθ'αυτὲς ιδέες μου ἦταν ἀκόμα παλιότερες. Στὶς γενικὲς τους γραμμές, εἶταν οἱ ἴδιες ιδέες ποὺ ξαναπιάνω σ' αὐτὲς τίς πραγματεῖες : ὥς ἐλπίσουμε, πὼς θὰ τοὺς ἔκανε καλὸ τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ποὺ πέρασε, καὶ πὼς θ' ἄγιναν πιὸ ὥριμες, πιὸ καθάρειες, πιὸ στέρεες καὶ πιὸ δυνατές. Τὸ ὅτι καὶ σήμερα ἀκόμα στέκω σ' αὐτὲς καὶ τὸ ὅτι σφιχτοδέθηκαν ἀκόμα περισσότερο ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη ὥσπου συγχωνεύτηκαν καὶ μπλέχτηκαν ἀναμεταξύ τους, αὐτὸ μοῦ δυνάμωνει μέσα μου τὴ χαρούμενη βεβαιότητα πὼς δὲν γεννήθηκαν μεμονωμένες καὶ τυχαῖα ἢ σποραδικὰ, μὰ πὼς φύτρωσαν ἀπ' τὴν ἴδια ρίζα, ἀπὸ μιὰ βασικὴ βούληση τῆς γνώσης ποὺ κυβερνᾷ τίς πιὸ ἐσώτερες δυνάμεις, ποὺ μιλάει ὁλοένα καὶ πιὸ καθάρια γλῶσσα κι' ἀπαιτεῖ ὅλο καὶ πιὸ ἀκριβεῖς ἔννοιες. Γιὰτί αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος ἄξιος τρόπος γιὰ νὰ σκέφτεται ἓνας φιλόσοφος. Δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μένουμε ἀπομονωμένοι σὲ ὁτιδήποτε, κι' οὔτε μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ξεγελιάμαστε, ὅπως δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ βρῖσκουμε τυχαῖα τὴν ἀλήθεια.

Κι' ἀκόμα, μὲ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα ποὺ δίνει ἓνα δένδρον τοὺς καρπούς του, ἔτσι βγαίνουν ἀπὸ μέσα μας οἱ ιδέες μας, κι' ἀναπτύσσονται οἱ ἀξιολογήσεις μας, τὰ «ναί» καὶ τὰ «ὄχι» μας καὶ τὰ «ὅταν» καὶ τὰ «ἄν» μας — ὅλα συγγενικὰ καὶ σχετικὰ μετὰξύ τους, σὰν ἱσάριθμες μαρτυρίες μιᾶς βούλησης, μιᾶς καταστάσεως ὑγείας, ἐνὸς βασιλείου τῆς γῆς, ἐνὸς ἥλιου. — Θὰ σᾶς

ἄρῶσιν, τάχα, αὐτοὶ οἱ καρποί μας ; — Μὰ τί τὰ νοιάζει γι' αὐτό, τὰ δένδρα, καὶ τί μᾶς νοιάζει ἐμᾶς τοὺς φιλόσοφους !...

— 3 —

Ἀπὸ μιὰ ἀμφιβολία ποὺ εἶναι δική μου καὶ ποὺ δὲν μ' ἄρῶσι νὰ τὴν ὁμολογῶ — γιὰτί ἔχει σχέση μὲ τὴν ἡθική καὶ μὲ κάθε τί ποὺ ὑμνήθηκε πάνω στὴ γῆς μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἡθικῆς, — μιὰν ἀμφιβολία ποὺ γεννήθηκε τόσο νωρὶς καὶ μὲ τόσο ἀναπάντεχο τρόπο στὴ ζωὴ μου, μὲ ἀκατανίκητη δύναμη καὶ μὲ τόση ἀντίφαση μὲ τὸ περιβάλλον, τὴν ἡλικία, τὰ παραδείγματα καὶ τὴν καταγωγὴ μου, ὥστε θὰ εἶχα σχεδὸν τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ὀνομάσω τὸ a priori μου, — τόσο ἡ περιέργειά μου ὅσο καὶ οἱ ὑποψίες μου, θὰ σταμάτησαν κάποτε στὸ ἐρώτημα τοῦ ἀπὸ ποῦ προέρχονται οἱ ιδέες μας γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ. Πραγματικά, ἤμουν δὲν ἤμουν ἀκόμα δεκατριῶν χρονῶν παιδί ὅταν ἄρχισε κιόλας νὰ μὲ βασανίζει τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ κακοῦ : σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, σὲ μιὰν ἡλικία ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει «τὴ μισὴ καρδιά του στὸ Θεὸ καὶ τὴ μισὴ στὰ παιχνίδια», ἀφιέρωσα τὰ πρῶτα μου φιλολογικὰ παιχνίδια, τὰ πρῶτα μου φιλοσοφικὰ ὀρνιθοσκαλίσματα. Καί, ὅσο γιὰ τὴ «λύση» τοῦ προβλήματος ποὺ ἔθετα τότες, εἶναι αὐτονόητο πὼς δὲν ἦταν καθόλου τιμητικὴ γιὰ τὸ Θεό, καὶ πὼς τὸν ὀνομάζα π α τ έ ρ α τοῦ κακοῦ. Νᾶτανε τάχα τὸ a priori μου ποὺ ἀποκοτούσε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ; Αὐτὸ τὸ ἀνήθικο ἢ τουλάχιστον ἀνηθικιστικὸ «a priori» καὶ ἡ ἔκφρασή του, αὐτὴ ἡ τόσο ἀντικαντιανὴ καὶ τόσο αἰνιγματικὴ, ἀλλοίμονο ! «κατηγορικὴ προστακτικὴ» ὅπου, στὸ μετὰξύ, ἔστηνα ὁλοένα καὶ περισσότερο τ' αὐτί μου, καὶ ὄχι μονάχα τ' αὐτί μου ; ... Εὐτυχῶς, γρήγορα ἔμαθα νὰ ξεχωρίζω τὴν θεολογικὴ προκατάληψη ἀπὸ τὴν ἡθικὴν προκατάληψη, κι' ἔπαυα πὰ νὰ γυρεύω π έ ρ α ἀπὸ τὸν κόσμον τὴν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, κι' ἀκόμα, κάποια ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ παιδεία, μαζί μὲ κάποιαν ἔμφυτη καὶ κουταίσθητη εὐαισθησία γιὰ τὰ ψυχολογικὰ ζητήματα γενικά, μεταμόρφωσαν γρήγορα τὸ πρόβλημά μου σ' ἓνα ἄλλο : «Μέσα σὲ ποιὲς συνθήκες ἐπινόησε ὁ ἄνθρωπος τίς ἀξιολογικὲς κρίσεις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ; καί, τί ἄξια ἔχουν αὐτὲς κατ' αὐτὲς ; Νὰ ἐμπόδισαν ὥς τὰ τώρα, ἢ νὰ βοήθησαν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος ; Νᾶναι τάχα σύμ-

πτωμα απόγνωσης, ζωτικής εὐτυχίας, ἐκφυλισμοῦ; Ἡ μήπως, ἀντίθετα, φανερώνουν τὴν πληρότητα τῆς δύνάμης, τὴ βούληση γιὰ ζωὴ, τὸ θάρρος καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον τῆς ζωῆς; — Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα βρῆκα μέσα μου καὶ διακινδύνευσα χίλιες δυὸ ἀπαντήσεις· ἐσχώρισα τὶς ἐποχές, τοὺς λαοὺς, τὶς σειρὲς τῶν ἀτόμων· ἐξείδικευσά τὸ πρόβλημά μου· κι' οἱ ἀπαντήσεις ἔγιναν καινούργιες ἐρωτήσεις, ἔρευνες, εἰκασίες, πιθανότητες, ὥσπου ἐπιτέλους κατάνκησα μιὰ χώρα, ἕνα ἐντελῶς δικό μου ἔδαφος, ἕναν ὁλόκληρο ἄγνωστο κόσμος, ἀνθηρὸ καὶ σὲ πλήρη ἀνάπτυξη, σὰν ἕνα κρυφὸ κήπο ποὺ κανένας δὲν ἔπρεπε νὰ ὑποψιάζεται τὴν ὑπαρξή του... Ἀχ! πόσο εὐτυχημένοι εἴμαστε μεις ποὺ γυρεύουμε τὴ γνώση, φτάνει νὰ ξέρούμε νὰ σιωποῦμε γι' ἀρκετὸ καιρὸ ...

— 4 —

Τὴν πρώτη ὥθηση γιὰ νὰ κάνω γνωστὲς μερικὲς ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις μου γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ἠθικῆς, μοῦ τὴν ἔδωσε ἕνα σαφές, καλογραμμένο καὶ συνετὸ, καὶ μάλιστα γεροντίστικα συνετὸ βιβλιαράκι, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ μοῦ παρουσίασε καθαρὰ ἕνα εἶδος ἀπὸ ἀντεστραμμένες καὶ σὰν διεστραμμένες γενεολογικὲς ὑποθέσεις, πραγματικὰ ἀγγλικοῦ εἶδους. Τὸ βιβλιαράκι αὐτὸ μ' ἐτράβηξε σ' ἐκείνη τὴν ἑλκτικὴ δυνάμη ποὺ ἔχει κάθε τί ποὺ μᾶς εἶναι ἀντίθετο, κάθε τί ποὺ βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες μας. Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶχε γιὰ τίτλο Ἡ καταγωγὴ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων· συγγραφέας του ἦταν ὁ δρ Πῶλ Ρέε καὶ εἶχε ἐκδοθῇ στὰ 1877. Ἴσως, δὲν ἔχω διαβάσει ποτέ μου ἄλλο βιβλίο ποὺ νὰ ξύπνησε τόσο δυνατὰ μέσα μου τὴν ἀντίφαση, φράση πρὸς φράση, συμπέρασμα πρὸς συμπέρασμα: πάντως, αὐτὸ ἔγινε χωρὶς καμμιὰ πικρία, χωρὶς τὸν παραμικρὸ ἐκνευρισμό. Στὴν ἐργασία ποὺ ἀνάφερα, καὶ ποὺ τότε τὴν ἐτοιμάζα, μιλοῦσα ὑποπτα, εἶτε τὸ καλοῦσε εἶτε δὲν τὸ καλοῦσε τὸ θέμα, γιὰ τὶς θέσεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὄχι γιὰ νὰ τὶς ἀντικρούσω—τί δουλειὰ ἔχω ἐγὼ μὲ ἀντικρούσεις!—ἀλλὰ, ὅπως ταιριάζει σ' ἕνα θετικὸ πνεῦμα, γιὰ ν' ἀντικαταστήσω τὸ ἀναληθοφανὲς μὲ τὸ ἀληθοφανές, καί, ἀνάλογα μὲ τὶς περιπτώσεις, τὸ ἕνα σφᾶλμα μ' ἕνα ἄλλο σφᾶλμα. Τότε, τὸ ξαναλέω, διασαφήνησα γιὰ πρώτη φορὰ ἐντελῶς τὶς ὑποθέσεις γιὰ τὴν

προέλευση ἐκείνων ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θέμα αὐτῶν τῶν πραγματειῶν, μὲ ἀδέξιο τρόπο, βέβαια—κι' αὐτὸ κάθε ἄλλο παρὰ τὸ κρύβω ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, γιὰτὶ δὲν εἶχα ἀκόμα οὔτε τὴν ἐλευθερία, οὔτε τὸ κατάλληλο λεκτικὸ μ' αὐτὸν τὸν εἰδικὸ τομέα—καὶ μὲ χίλιες δυὸ παλινωδίες καὶ διακυμάνσεις. Ὅσο γιὰ τὶς λεπτομέρειες, ἃς συγκρίνει ὁ ἀναγνώστης αὐτὰ ποὺ λέω στὸ ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα (ἀφορισμὸς 51) γιὰ τὴν διπλὴ καταγωγὴ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ (δηλαδὴ ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς διαφέρουν ἀνάλογα μὲ τὸ ἀν γεννήθηκαν στὴ σφαίρα τῶν κυριῶν ἢ τῶν δούλων). Ὅμοια, ἃς συγκρίνει τὶς ιδέες μου γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν προέλευση τῆς ἀσκητικῆς ἠθικῆς (ἀρ. 119 κ. ἐξ.) κι' ὕστερα γιὰ τὴν ἠθικότητα τῶν ἠθῶν (ἀρ. 78, 82 II, 35), γιὰ κεῖνο τὸ εἶδος τῆς πολὺ πιὸ ἀρχαίας καὶ πολὺ πιὸ πρωτόγονης ἠθικῆς, ποὺ διαφέρει toto coelo ἀπὸ τὴν ἀλτρουιστικὴ ἀξιολόγηση (ποὺ ὁ δρ Πῶλ Ρέε τὴν θεωρεῖ, ὅπως ὅλοι οἱ ἄγγλοι γενεολόγοι τὴν ἠθικῆς, ὡς τὴν καθαυτὴ ἠθικὴ ἀξιολόγηση· τέλος τὸν ἀρ. 74. — Ἀκόμα, ἃς διαβάσει ὁ ἀναγνώστης στὸν Ὁδοιπόρο ἀρ. 29 στὴν Α' ὑ γ ἢ ἀρ. 99 τοὺς στοχασμοὺς μου γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς δικαιοσύνης, ὅπου τὴν θεωρῶ σὰν μιὰ συμφωνία μεταξὺ ἰσχυρῶν ἀνθρώπων ἴσων σχεδὸν μεταξὺ τους (ἀφ' οὗ ἡ ἰσορροπία εἶναι ἡ κυριώτερη προϋπόθεση γιὰ κάθε λογῆς σύμβαση καί, συνεπῶς, καὶ γιὰ ὁλόκληρο τὸ δίκαιο). Ἀκόμα, καὶ γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ποινῆς ὁ Ὁδοιπόρος, ἀρ. 25, 34,—τῆς ποινῆς ποὺ οὐσιώδης καὶ πρωταρχικὸς χαρακτήρας τῆς δὲν εἶναι ἡ πρόθεση νὰ τρομοκρατήσῃ (ὅπως νομίζει ὁ δρ Ρέε: ὁ σκοπὸς αὐτὸς προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, σὲ καθωρισμένες περιστάσεις, καὶ πάντα σὰν κάτι τὸ δευτερεύον καὶ τὸ ἐπιπρόσθετο).

— 5 —

Κατὰ βάθος, ἐκεῖνο ποὺ εἶχα τότε μέσα μου ἦταν κάτι πολὺ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ μιὰ σειρὰ δικές μου ἢ ξένες ὑποθέσεις γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ἠθικῆς (ἢ, καλύτερα: ἦταν μόνο ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς δρόμους ποὺ εἶχα πάρει γιὰ νὰ φτάσω στὸ σκοπὸ μου). Τὸ ζήτημα, γιὰ μένα, ἦταν ἡ ἀξία τῆς ἠθικῆς—καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶχα νὰ δώσω ἐξηγήσεις μόνο στὸν φημισμένο δάσκαλό μου Σοπενχάουερ, ποὺ σ' αὐτὸν ἀποτεινόταν

αὐτὸ τὸ βιβλίον, σὰν σὲ σύγχρονο ἄνθρωπο, μὲ ὅλο του τὸ πάθος καὶ τὴν κρυφὴ του ἀντίθεση (γιατὶ κι' αὐτὸ ἦταν «βιβλίον πολεμικῆς»). Ἀναφερόταν, ἰδιαίτερα, στὴν ἀξία τοῦ «μὴ ἐγωΐσμου» τῶν ἐνστίκτων τοῦ οἴκτου, τῆς αὐταπάραυσης, τῆς αὐτοθυσίης ποὺ τόσο καὶ τόσο καιρὸ μᾶς τὰ ἐξωραΐζε ἀκριβῶς ὁ Σοπενχάουερ καὶ τὰ θεοποιοῦσε καὶ τὰ ἀνέβαζε στὶς περιοχὰς τοῦ ὑπερέραν, σὲ σημεῖο, ποὺ παραμείνανε γι' αὐτὸν «ἀξίες καθ' αὐτὲς» καὶ ποὺ σ' αὐτὲς βασίστηκε ἡ ἄρνησή του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἑαυτὸ του. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐναντίον αὐτῶν τῶν ἐνστίκτων ὀρθώνονταν μέσα μου μιὰ ὀλοένα καὶ πιὸ βασικὴ δυσπιστία, ἕνας ὀλοένα βαθύτερος σκεπτικισμός! Τὰ θεωροῦσα ἀκριβῶς σὰν τὸ μεγάλο σκόπελο τῆς ἀνθρωπότητος, σὰν τὸν πειρασμὸ καὶ τὴν ὑπέρατη ἀποπλάνηση ποὺ θὰ τὴν ὀδηγοῦσε... ποῦ λοιπόν;... Στὸ μηδέν; — Τὰ ἔβλεπα σὰν τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους, σὰν τὸ στάμτημα τῆς πορείας, τὴν κόπωση ποὺ κυττᾶζει πρὸς τὰ πίσω, τὴ βούληση ποὺ στρέφεται ἐνάντια στὴ ζωὴ, τὴν τελευταία ἀρρώστεια ποὺ προμηνύεται μὲ συμπτώματα τρυφερότητας καὶ μελαγχολίας: καταλάβαινα, πὼς αὕτὴ ἡ ἠθικὴ τοῦ οἴκτου ποὺ ὀλοένα ἐπεκτεινόταν, ποὺ ἔφτανε ἀκόμα καὶ στοὺς φιλόσοφους καὶ τοὺς ἀρρώστεινε, ἦταν τὸ πιὸ ἀνησυχαστικὸ σύμπτωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ, ποὺ κι' αὐτὸς ἦταν καθ' αὐτὸς ἀνησυχαστικός, ἡ στροφή του πρὸς ἕνα καινούργιο βουδδισμό! πρὸς ἕνα εὐρωπαϊκὸ βουδδισμό! πρὸς τὸν μηδενισμό!... Πραγματικά, στοὺς φιλόσοφους εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς καινούργιο αὕτὴ ἡ προτίμηση, αὕτὴ ἡ ὑπερβολικὴ καὶ ἐντελῶς σύγχρονη ἐκτίμηση τοῦ οἴκτου: ὡς τὰ τώρα, οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦσαν ὡς πρὸς τὴν ἀρνητικὴν ἀξίαν τοῦ οἴκτου. Φτάνει νὰ ἀναφέρω τὸν Πλάτωνα, τὸν Σπινόζα, τὸν Λαροσφουκὸ καὶ τὸν Κάντ, αὐτὰ τὰ τέσσερα τόσο διαφορετικὰ μεταξύ τους πνεύματα, ποὺ ὁμοῦ συμφωνοῦσαν σ' ἕνα σημεῖο: στὴν περιφρόνηση τοῦ οἴκτου.

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἀξίαν τοῦ οἴκτου καὶ τῆς ἀλτρουιστικῆς ἠθικῆς (—εἶμαι ἀντίπαλος τοῦ ἀξιοθρήνητου καὶ γυναικωτοῦ σύγχρονου συναισθηματισμοῦ—) φαίνεται ἀρχικὰ σὰν μιὰ μεμονωμένη ἰδέα, σὰν ἕνα μοναδικὸ καὶ ξέχωρο ἐρωτηματικόν.

ἀλλὰ, ὅποιος σταθεῖ ἔστω καὶ μιὰ φορὰ σ' αὐτό, ὅποιος μάθει νὰ ρωτᾷ, θὰ πᾶνει αὐτὸ ποὺ ἔπαθα ἐγώ:—θ' ἀνοίξη μπροστά του μιὰ καινούργια, ἀπέραντη προοπτικὴ, θὰ ζαλιστεῖ ἀπὸ τὸ ὄραμα μιᾶς δυνατότητας, θὰ τοῦ φανερωθοῦν κάθε λογῆς δυσπιστίες, ὑποψίες, φόβοι, θὰ κλονιστεῖ μέσα του κάθε πίστη γιὰ τὴν ἠθικὴ, γιὰ κάθε λογῆς ἠθικὴ,—καὶ τέλος ἡ φωνὴ του θὰ κραυγᾷ ἕνα καινούργιο αἴτημα. Ἄς ποῦμε, αὐτὸ τὸ καινούργιο αἴτημα: μᾶς χρειάζεται μιὰ κριτικὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιών, καὶ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἀξιών—καί, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητο νὰ γνωρίσουμε τίς συνθήκες καὶ τίς περιστάσεις ὅπου γενήθηκαν, κι' ὅπου ἀναπτύχθηκαν καὶ παραμορφώθηκαν, τὴν ἠθικὴν σὰν συνέπεια, σύμπτωμα, μάσκα, ὑποκρισία, ἀρρώστεια ἢ παρεξήγηση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴν σὰν αἴτιο, φάρμακο, διεγερτικό, ἐμπόδιο ἢ δηλητήριο, νὰ τὴν γνωρίσουμε ὅπως ποτὲ δὲν τὴν γνώρισε κανένας ὡς τώρα, κι' ὅπως οὔτε ποὺ θὰ γύρευε νὰ τὴν μάθει κανεὶς. Τὴν ἀξίαν αὐτῶν τῶν «ἀξιών» τὴν θεωροῦσαν δεδομένη, πραγματικὴ, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση καί, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολίαν καὶ τὸν παραμικρὸ δισταγμὸ, δίνανε ὡς τὰ τώρα ἀνώτερη ἀξία στὸν «καλὸ παρὰ στὸν κακόν», ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προόδου, τῆς χρησιμότητος, τῆς γόνιμης ἐπίδρασης γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ (χωρὶς νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου). Πῶς; Καὶ τί θὰ γινόταν ἂν ἴσχυε τὸ ἀντίθετο; Ἄν ὑπῆρχε στὸν «καλόν» κάποιον σύμπτωμα ὑποχώρησης, κάτι σὰν κίνδυνος, σὰν ἀποπλάνηση, σὰν δηλητήριο, σὰν νάρκωτικὸ ποὺ κάνει ἴσως νὰ ξεῖ τὸ παρὸν εἰς βάρος τοῦ μέλλοντος, μὲ πιὸ εὐχάριστο καὶ πιὸ ἀβλαβῆ, ἴσως, τρόπο. ἀλλὰ καὶ μὲ πιὸ μικρόχαρο καὶ πιὸ ταπεινὸ ὕψος;... Ἔτσι, ἂν δὲν ἔφτασε ποτὲ ὁ ἀνθρώπινος τύπος στὸν ὑψηλότερον βαθμὸ δύναμης καὶ λαμπρότητας ποὺμποροῦσε νὰ φτάσει, γι' αὐτὸ φταίει ἀκριβῶς ἡ ἠθικὴ! Ἔτσι, ἀπ' ὅλους τοὺς κινδύνους, νᾶναι τάχα ὁ κατ' ἐξοχὴν κίνδυνος ἡ ἠθικὴ;...

Εἶναι ἀρκετὸ νὰ προσθέσω πὼς καὶ ἔγὼ ὁ ἴδιος, ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἀνοίχτηκε μπροστά μου αὕτὴ ἡ προοπτικὴ, εἶχα λό-

γους νὰ γυρεύω πολυμαθεῖς, τολμηροὺς καὶ ἐργατικούς συνεργά-
τες (καὶ σήμερα, ἀκόμα, ἐξακολουθῶ νὰ γυρεύω). Πρέπει νὰ
διατρέξουμε, —θέτοντας ἕνα σωρὸ καινούργια προβλήματα, καὶ
σὰν μὲ καινούργια μάτια, —τὴν τεράστια, τὴν μακρυνὴ καὶ τὴν
τόσο μυστηριώδη χώρα τῆς ἡθικῆς, τῆς ἡθικῆς ποὺ ὑπῆρξε πραγ-
ματικά καὶ ποὺ πραγματικά τὴν ἔζησαν οἱ ἄνθρωποι: ἀλλὰ,
ἔτσι, δὲν εἶναι σὰν νὰ ἀ ν α κ α λ ύ π τ ο υ μ ε αὐτὴ τὴ χώρα;...
"Αν, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, σκέφτηκα καὶ τὸν δρα Ρέε, τὸ ἔκα-
να γιατί οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή δὲν ἀμφέβαλα πὼς ἡ ἴδια ἡ φύση
τῶν προβλημάτων ποὺ ἔθετε, θὰ τὸν ἐσπρωχνε νὰ βρεῖ τὴ λύση
τους μὲ μιὰ πιὸ σωστὴ μέθοδο. Νὰ γελάστηκα, ἄραγε σ' αὐτό;
Πάντως, ἡ ἐπιθυμία μου ἦταν νὰ δώσω σ' ἕνα τόσο διαπεραστικό
καὶ τόσο ἀμερόληπτο μάτι μιὰ καλύτερη κατεύθυνση, τὴν κατεύ-
θυνση πρὸς μιὰν ἀληθινὴ Ἰ σ τ ο ρ ί α τ ῆ ς Ἡ θ ι κ ῆ ς καὶ
νὰ τὸ προφυλάξω, ὅσο ἦταν καιρὸς ἀκόμα, ἀπὸ ἕναν δλόκληρο
κόσμο ἀπὸ ἐγγλέζικες ὑποθέσεις κτισμένες ἐπάνω στὸν γ α λ ᾶ
ζ ι ο α ἰ θ ῆ ρ α. Εἶναι φανερό πὼς γιὰ κεῖνον ποὺ ἀσχολεῖται
μὲ τὴν γενεολογία τῆς ἡθικῆς ὑπάρχει ἕνα χρώμα χίλιες φορὲς
προτιμώτερο ἀπὸ τὸ γαλάζιο: ἐννοῶ τὸ γκρίζο, κάθε τί, δηλα-
δὴ, ποὺ στηρίζεται σὲ ἀποδείξεις, κάθε τί ποὺ μπορούμε νὰ τὸ
διαπιστώσουμε πραγματικά, καὶ ποὺ πραγματικά ὑπῆρξε, μὲ λίγα
λόγια, ὅλο τὸ μεγάλο ἱερογλυφικὸ κείμενο, ποὺ τόσος μόχθος
χρειάζεται γιὰ νὰ τὸ διαβάσεις, τοῦ παρελθόντος τῆς ἀνθρώπινης
ἡθικῆς! —ὁ δρα Ρέε δὲν τὸ γνώριζε, εἶχε, ὅμως, διαβάσει τὸν Δαρ-
βίνο καὶ γι' αὐτό, στίς ὑποθέσεις του, βρίσκουμε μὲ τρόπο του-
λάχιστον διασκεδαστικό, τὸ ἀνθρώπινο κτῆνος τοῦ Δαρβίνου ν'
ἀπλώνει εὐγενικὰ τὸ χέρι του στὸν ταπεινὸ ἡθικὸ θηλυπρεπῆ,
στὸ ἐντελῶς σύγχρονο αὐτὸ δημιούργημα ποὺ «δὲν δαγκάνει πιά»
ἀλλὰ ποὺ ἀπαντᾷ σ' αὐτὴ τὴν εὐγενικὰ χειρονομία μὲ μιὰ ἔκ-
φραση γεμάτη ἀπὸ εὐσυνείδητη καλοπροαίρετη καὶ ἄβρη νωθρό-
τητα, μαζὶ μὲ κάποια ἀπαισιοδοξία, σὰν νὰ μὴν ἀξίζει τὸν κόπο
νὰ παίρνει κανένας τόσο στὰ σοβαρὰ ὄλην αὐτὴ τὴν ὑπόθεση—
δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἡθικῆς. "Ὅσο γιὰ μένα, μοῦ φαίνεται
πὼς, ἀντίθετα, δὲν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο στὸν κόσμο ποὺ ν'
ἀ ξ ῖ ζ ε ἰ τόσο πολὺ νὰ τὸ παίρνουμε στὰ σοβαρὰ καὶ τότε, θὰ
μ ᾶ ς ἀ ξ ῖ ζ ε ἰ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ πάρουμε μιὰ μέρα χ α ρ ο ῦ-
μ ε ν α. Γιατί, πραγματικά, ἡ χαρά, ἥ, γιὰ νὰ μιλήσω στὴ
γλώσσα μου, ἡ χ α ρ ο ῦ μ ε ν ῃ γ ν ὄ σ ῃ, εἶναι μιὰ ἀνταμοι-

βή: ἡ ἀνταμοιβὴ γιὰ μιὰν ἀδιάκοπη, τολμηρὴ, ἐπίμονη ὑποχθό-
νια προσπάθεια πού, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, δὲν μπορεῖ νὰ
τὴν κάνει ὁ καθένας. Τὴ μέρα ὅμως, ποὺ θὰ μπορέσουμε νὰ
φωνάξουμε: «Ἐμπρός! Τώρα μπαίνει στὸν τομέα τῆς κ ω μ ω-
δ ί α ς κι' ἡ παλιά μας ἡθικὴ», τότε θ' ἄχουμε ἀνακαλύψει και-
νούργια πλοκή, μιὰ καινούργια δυνατότητα γιὰ τὸ διονυσιακὸ
δρᾶμα τῆς Μ ο ἰ ρ α ς τ ῆ ς ψ υ χ ῆ ς, —καὶ θὰ μπορέσουμε νὰ
στοιχηματίσουμε πὼς ἐπωφελήθηκε κι' ὅλας ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀνα-
κάλυψη ὁ μέγας, ὁ πανάρχαιος, ὁ αἰώνιος κωμωδιογράφος
τῆς ὑπαρξῆς μας!...

— 8 —

"Αν βροῦνε μερικοὶ ἀκατανόητο αὐτὸ τὸ γραπτὸ, κι' ἂν
τοὺς κτυπάει ἄσχημα στ' αὐτί, μοῦ φαίνεται πὼς δὲν εἶναι δικό
μου ἀναγκαστικὰ τὸ σφᾶλμα. Αὐτὰ ποὺ λέω εἶναι ἄρκετὰ καθα-
ρά, μὲ τὴν προϋπόθεση—καὶ τὸ προϋποθέτω αὐτό—πὼς ὁ ἀνα-
γνώστης θὰ ἔχει κάνει τὸν κόπο νὰ διαβάσει τὰ προηγούμενα
ἔργα μου: γιατί, πραγματικά, αὐτὰ δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκολο-
νόητα. Τὸν Ζ α ρ α τ ο ὕ σ τ ρ α μου, παραδείγματος χάρι,
δὲν μπορεῖ νὰ καυχηθεῖ κανένας πὼς τὸν ξέρει ἂν δὲν ἔχει πλη-
γωθεῖ κάποτε βαθεῖα κι' ἂν δὲν γοητεύτηκε ὕστερα κρυφὰ ἀπὸ
τὴν κάθε του λέξη· γιατί, τότε μονάχα θ' ἄχει τὸ προνόμιο νὰ
πάρει μέρος στὸ ἀλκυόνιο στοιχεῖο ποὺ γέννησε αὐτὸ τὸ ἔργο,
θὰ λατρέψει τὴν λαμπρὴν του καθαρότητα, τὸ πλάτος του, τὴν
μεγάλην του προοπτικὴ, τὴν σιγουριά του. Σ' ἄλλες, πάλι, περι-
πτώσεις, τὸ ἀφοριστικὸ ὕφος τῶν γραπτῶν μου παρουσιάζει κά-
ποια δυσκολία· ἀλλὰ τοῦτο γίνεται γιατί σήμερα δὲν παίρνουν οἱ
ἄνθρωποι ἄρκετὰ στὰ σοβαρὰ αὐτὸ τὸ ὕφος. "Ενας ἀφορισμὸς
ποὺ τὸ χύσιμο καὶ τὸ δούλεμά του εἶναι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι,
δὲν «ἀποκρυπτογραφεῖται» μόνο μὲ τὸ διάβασμα· κάθε ἄλλο,
μάλιστα, γιατί τότε μόλις ἀρχίζει ἡ ἐ ρ μ η ν ε ἰ α του, καὶ γιὰ
τὴν ἐρμηνεία χρειάζεται μιὰ τέχνη. Στὴν τρίτη πραγματεία αὐ-
τοῦ τοῦ τόμου, δίνω ἕνα παράδειγμα ἐκείνου ποὺ ὀνομάζω τώρα
«ἐρμηνεία»:—ἡ πραγματεία αὐτὴ σχολιάζει τὸν ἀφορισμὸν ποὺ
ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς, γιὰ νὰ ἀνεβά-
σουμε τὴν ἀνάγνωση στὸ ὕψος μιᾶς τ έ χ ν η ς, πρέπει πρῶτ'
ἀπ' ὅλα νὰ ἔχουμε μιὰν ἱκανότητα ποὺ τὴν ἔχουμε ξεχάσει ἀκρι-

βῶς σήμερα—καὶ γι' αὐτὸ θὰ περάσει πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ «δια-
βάξονται» τὰ γραπτὰ μου—, μιὰν ἱκανότητα ποὺ ἀπαιτεῖ νὰ
ἔχουμε σχεδὸν τὴ φύση τῆς ἀγγελάδας καὶ ὅχι, ὡπιοσδήποτε,
τὴ φύση τοῦ «σύγχρονου ἀνθρώπου»: ἐννοῶ τὴν ἱκανότητα τοῦ
μικροκόσμου...

Sils - Maria, Oberegandine,

Ἰούλιος 1887

ΠΡΩΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ

«ΚΑΛΟ ΚΑΙ ΚΑΚΟ», «ΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΧΥΔΑΙΟΣ»

— 1 —

Αὐτοὶ οἱ ἄγγλοι ψυχολόγοι, ποὺ τοὺς χρωστοῦμε τὶς πρῶ-
τες ἀπόπειρες ποὺ ἔχουν γίνει ὡς τὰ τώρα γιὰ νὰ γραφεῖ μία ἱ-
στορία τῆς καταγωγῆς τῆς ἡθικῆς — μᾶς παρουσιάζονται σὰν
ἓνα ὄχι εὐκαταφρόνητο αἰνίγμα. Ὁμολογῶ πῶς, ὡς αἰνίγματα
μὲ σάρκα καὶ ὀστέα, ἔχουν ἓνα κεφαλαιῶδες πλεονέκτημα ἀπέ-
ναντι στὰ βιβλία τους — εἶναι αὐτοὶ καὶ αὐτοὶ
ἐνδιαφέροντες! Μά, τί θέλουν καλὰ-καλὰ αὐτοὶ οἱ
ἄγγλοι ψυχολόγοι; τοὺς βλέπουμε πάντα νὰ καταγίνονται, εἴ-
τε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι, μὲ τὴν ἴδια δουλειά, δηλαδὴ νὰ ἀποκα-
λύψουν τὸ αἰσχρὸ μέρους τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου
καὶ ν' ἀναζητοῦν τὴν ἐνεργίαν, τὴν κατευθυντήρια καὶ ἀποφα-
σιστικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐξέλιξης ἀρχή· ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου
θὰ ἤθελε τὸ λιγώτερο νὰ τὴν εὑρίσκει ἡ ἀνθρώπινη ἀλαζονεία
(παραδείγματος χάριν στὴν vis inertiae τῆς συνήθειας, ἢ
στὴν ἱκανότητα τοῦ νὰ ξεχνοῦμε, ἢ καὶ σὲ ἓνα τυφλὸ καὶ τυ-
χαῖο σύμπλεγμα καὶ μηχανισμό ἰδεῶν, ἢ, τέλος, σὲ δὲν ξέρω
τί τὸ καθαρὰ παθητικὸ, αὐτόματο, ἀνακλαστικὸ, μοριακὸ καὶ
βασικὰ ἡλιθιο)· τί σπρώχνει λοιπόν, αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους,
σχεδὸν πάντα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση; Νᾶναι τᾶχα κάποιο
κρυφὸ καὶ αἰσχρὰ δόλιο ἔνστικτο, ἀνομολόγητο ἴσως αὐτὸ κατ'
αὐτό, νὰ ταπεινώσουν τὸν ἄνθρωπο; Ἡ νᾶναι, πάλι, κάποια
ἀπαισιόδοξη ὑποψία, ἢ δυσπιστία τοῦ ἀπογοητευμένου, τοῦ
δύσθυμου καὶ χολερικοῦ ἰδεαλιστῆ; Ἡ, μήπως, μιὰ κάποια ἀ-
φανέρωτη ἐχθρότητα καὶ μνησικακία γιὰ τὸ Χριστιανισμὸ (καὶ

τὸν Πλάτωνα), ποὺ δὲν πέρασε ἴσως ἀκόμα τὸ κατῶφλι τῆς συνείδησης, ἢ πάλι, κανένα διεστραμμένο γούστο γιὰ τὶς παραξενιές, γιὰ τὶς ὀδυνηρὲς παραδοξολογίες, γιὰ τὶς ἀβεβαιότητες καὶ τοὺς παραλογισμοὺς τῆς ὑπαρξῆς; Ἡ πάλι — νᾶναι λίγο ἀπ' ὅλα, λίγη κακοήθεια, λίγη πικρία, λίγος ἀντιχριστιανισμός; λίγη ἀνάγκη καὶ ὄρεξη γιὰ τὰ διεγερτικά; ... ἀλλὰ μὲ βεβαιώνουν, πῶς ὅλοι αὐτοὶ εἶναι γηραλέα, σαλιάρικα καὶ ἐνοχλητικὰ βατράχια, ποὺ σέρνονται καὶ πηδᾶνε γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ποὺ παλεύουν κι' ἀναδεύονται μέσα του, σὰν νᾶτανε μέσα στὸ στοιχεῖο τους, δηλαδὴ μέσα στὸ β ο ὕ ρ κ ο. Ἐναντιώνομαι μὲ ἀηδία σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα καὶ μάλιστα δὲν τὴν πιστεύω καθόλου· κι' ἂν ἐπιτρέπεται νὰ διατυπώσω μὴν εὐχή, μιᾶς ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει κανένας, εὐχομαι μέσ' ἀπ' τὴν καρδιά μου νὰ τοὺς συμβαίνει ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο, — νᾶναι δηλαδὴ αὐτοὶ οἱ ἐρευνητὲς ποὺ σπουδάζουν τὴν ψυχὴ μὲ τὸ μικροσκοπιο πλάσματα γενναῖα, μεγαλόψυχα καὶ περήφανα, ποὺ ξέρουν νὰ χαλιναγωγοῦν καὶ τὴν καρδιά τους καὶ τὸν πόνο τους κι' ἔχουν μάθει νὰ θυσιάζουν τοὺς πόθους τους στὴν ἀλήθεια, στὴν κ α θ ε ἀλήθεια, ἀκόμα καὶ στὴν ἀπλή, τὴν σκληρή, τὴν ἀσχημη, τὴν ἀποκρουστικὴ, τὴν ἀντιχριστιανικὴ καὶ ἀνῆθικη ἀλήθεια... Γιατί, ὑπάρχουν καὶ τέτοιες ἀλήθειες.

— 2 —

Κάθε τιμὴ λοιπὸν ἀξίζει στὰ καλὰ πνεύματα ποὺ φυλάνε ἄγρυπνα αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἠθικῆς! Δυστυχῶς, εἶναι βέβαιο πῶς τοὺς λείπει τὸ ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸ π ν ε ὕ μ α καὶ πῶς ἀκριβῶς τοὺς ἔχουν ἐγκαταλείψει ὅλα τὰ καλὰ πνεύματα τῆς νόησης τῆς ἱστορίας! Ὅλοι τους, σύμφωνα μὲ τὴν παλιὰ παράδοση τῶν φιλοσόφων, ἔχουν ἕναν ο ὕ σ ι α σ τ ι κ ᾶ ἀντιστοικὸν τρόπο ποὺ σκέφτονται γι' αὐτὸ κανέναν δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφιβάλλει. Ἡ ἀνοησία τῆς γενεαλογίας τῆς ἠθικῆς τους φαίνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας βῆμα, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ πρόκειται νὰ διευκρινιστῇ ἡ καταγωγὴ τῆς ἔννοιᾳς καὶ τῆς κρίσεως «καλός» — «Ἀρχικά, λένε, τὶς μὴ ἐγωϊστικὲς πράξεις τὶς παινεύανε καὶ τὶς θεωροῦσαν καλὰς ἐκεῖνοι ποὺ τὶς δέχονταν καὶ ποὺ τοὺς ἦταν ὦ φ έ λ ι μ ε ς. Ἀργότερα, ὅμως, ξεχά-

σανε ἀπὸ ποῦ προερχότανε αὐτὸς ὁ ἔπαινος καὶ βρῆκαν καλὰς τὶς μὴ ἐγωϊστικὲς πράξεις, μόνο καὶ μόνο γιατί ἀπὸ συνήθεια τὶς ἐπαινοῦσαν ἔτσι πάντα — σὰν νᾶτανε αὐτὲς καθ' αὐτὰς καλές». Σαφέστατο αὐτό: ἡ πρώτη αὐτὴ ἐτυμολογία παρουσιάζει κιόλας ὅλα τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῶν ἁγγλων ψυχολόγων — βρίσκομε ἔτσι σ' αὐτῇ, τὸν «ὠφελιμισμὸ», τὴ «λησμονιά», τὴ «συνήθεια», καί, τέλος τὴν «πλάνη» κι' ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ στηριχτεῖ μιὰ ἀξιολόγησις ποὺ ἔκανε τὸν ἀνώτερο ἄνθρωπο νὰ περηφανεύεται γι' αὐτήν, σὰν νᾶταν ἕνα προνόμιο τοῦ περήφανου ἀνθρώπου γενικά... Αὐτὴ ὅμως ἡ περηφάνεια π ρ έ π ε ι νὰ ταπεινωθῇ κι' ἡ ἀξιολόγησις αὐτῇ π ρ έ π ε ι νὰ χάσῃ τὴν ἀξία της: κατορθώθηκε τᾶχα αὐτό; ... Ἐγὼ πιστεύω πῶς εἶναι φανερό πῶς ἡ θεωρία αὐτὴ ἐπιδιώκει καὶ νομίζει ὅτι βλέπει τὴν πραγματικὴ ἀρχικὴ ἐστία τῆς ἔννοιᾳς «καλός», ἐκεῖ ποὺ δὲν εἶναι: ἡ κρίσις τοῦ καλοῦ δὲν βγαίνει κ α θ ό λ ο υ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δέχτηκαν ἄφθονα τὴν «καλωσύνη»! Μᾶλλον οἱ ἴδιοι οἱ «καλοὶ», δηλαδὴ οἱ ξέχωροι ἄνθρωποι, οἱ ἰσχυροὶ, ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τὴ θέσιν τους καὶ τὴν ψυχικὴ τους ἀνάταση, θεώρησαν τοὺς ἑαυτούς τους «καλοὺς», ἔκριναν «καλὰς» τὶς πράξεις τους, δηλαδὴ πρῶτης ποιότητος, καὶ τὶς ἀντίταξαν σὲ κάθε τί τὸ ταπεινόν, τὸ μικρόχαρο, τὸ χυδαῖο καὶ τὸ ἀγροῖκο. Καί, ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ π ά θ ο υ ς τ ῆ ς ἀ π ό σ τ α σ ῆ ς πῆραν πρῶτοι μόνοι τους τὸ δικαίωμα νὰ δημιουργήσουν ἀξίες καὶ νὰ τοὺς δώσουν ὀνόματα: τί τοὺς ἔνοιαζε ἡ χρησιμότητα! Ἡ ὠφελιμιστικὴ ἀποψη εἶναι ὅ,τι τὸ πιὸ ξένο καὶ τὸ πιὸ ἀνεφάρμοστο ὑπάρχει μπροστὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ καὶ ἀναβρῶζουσα πηγὴ ὑπέρτατων ἀξιολογήσεων ποὺ καθιερώνουν καὶ κατατάσσουν τὰ πράγματα σὲ τάξεις: ἐδῶ, τὸ συναίσθημα ἔγινε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἐκείνης τῆς ψυχρότητας ποὺ εἶναι ἡ προϋπόθεσις κάθε συμφεροντολογικῆς σωφροσύνης, κάθε ὠφελιμιστικοῦ ὕπολογισμοῦ — κι' αὐτά, ὄχι γιὰ μιὰ φορὰ μόνο, ὄχι γιὰ μὴν ἐξαιρετέα ὥρα, ἀλλὰ γιὰ πάντα! Ὅπως εἶπαμε, ἡ συνείδησις τῆς ἀνωτερότητας καὶ τῆς ἀποστάσεως, τὸ γενικόν, τὸ βασικόν, τὸ μόνιμο καὶ κυριαρχικόν συναίσθημα μιᾶς ἀνώτερης ράτσας κυρίων, ἀντίθετος ἀπὸ μιὰ κατώτερη ράτσα, ἀπὸ ἕνα «παρακατιανόν» — γιατί αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίθεσις ἀνάμεσα στὸν «καλόν» καὶ στὸν «κακόν» (αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῶν κυρίων νὰ ὀνομα-

τίξουν ἀνάγεται σὲ τόσο μακρυνὴ ἐποχὴ, ποὺ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ἀκόμα καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς γλώσσας σὰν μιὰ ἔκφραση τῆς δυνάμεις τῶν κυρίων). Αὐτοὶ εἶπαν «τοῦτο εἶναι αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο», ἔβαλαν στὸ κάθε πρᾶγμα καὶ τὸ κάθε γεγονός τὴ σφραγίδα ἑνὸς φθόγγου καὶ τὸ ἔκαναν κτῆμα τους. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, ἡ λέξη «καλὸς» δὲν συνάπτεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὶς «μὴ ἐγωϊστικὲς» πράξεις, ὅπως νομίζουν μὲ προκατάληψη αὐτοὶ οἱ γενεαλόγοι τῆς ἠθικῆς. Ἐνῶ ἡ ἀντίθεση «ἐγωϊστικὸς» καὶ «ἀνεγωϊστικὸς» μᾶλλον στήν παρὰ κ μ ἡ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἀξιολογήσεων καταλαμβάνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση — δηλαδή, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸ δικό μου λεκτικόν, σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση τῶν ὄρων, ἐκεῖνο ποὺ βρίσκει τελικὰ τὴν λεκτικὴ (καὶ τὴν λεξιλογικὴ) του ἔκφραση, εἶναι τὸ ἀ γ ε λ α ῖ ο ἔ ν σ τ ι κ τ ο. Ἀλλὰ καὶ στήν περίπτωση αὐτή, πρέπει νὰ περάσει πολλὸς καιρὸς ἀκόμα ὥσπου νὰ κυριαρχήσει αὐτὸ τὸ ἔνστικτο στὸ σημεῖο ποὺ νὰ ἐμπλακεῖ καὶ νὰ κρυφτεῖ ἡ ἠθικὴ ἀξιολόγηση μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση (ὅπως γίνεται παραδείγματος χάριν, στήν σημερινὴ Εὐρώπη, ὅπου ἡ προκατάληψη ποὺ θεωρεῖ ἰσοδύναμες τὶς ἔννοιες «ἠθικόν», «ἀνεγωϊστικόν» καὶ «ἀνιδιοτελές», κυριαρχεῖ κιόλας μὲ τὴν δύναμη μιᾶς «ἐμμονῆς ἰδέας καὶ μιᾶς ἐγκεφαλικῆς πάθησης»).

— 3 —

Ἄλλ' ὅμως — δεύτερον — καὶ ἂν ἀκόμα δὲν παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἔννοιαι «καλὸς» δὲν στέκεται ἱστορικὰ, καὶ πάλι ὑπάρχει μιὰ ψυχολογικὴ ἀντίφραση. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὁ ἔπαινος γιὰ τὴν ἀνεγωϊστικὴν πράξιν προέρχονταν ἀπὸ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς τῆς πράξεως : ὅστερα, ὅμως, ἔ ξ ε χ α σ τ η κ ε ἡ προέλευσή του — πὼς μπορεῖ νὰ ξεχάστηκε ; Ἐπαψε μήπως ποτὲ νὰ ὑπάρχει ἡ χρησιμότητα τέτοιων πράξεων ; Κάθε ἄλλο : ἡ χρησιμότητα αὐτὴ εἶναι μᾶλλον ἀπὸ ἀνέκαθεν ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία, κάτι, λοιπόν, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπογραμμίζεται ἀδιάκοπα, συνεπῶς, ἀντὶ νὰ χαθεῖ ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ νὰ θυθιστεῖ στὴ λησμονιά, θὰ ἔπρεπε νὰ χαράζεται μὲ ὅλο καὶ καθαρώτερα γράμματα στήν

συνείδηση. Πόσο πιὸ λογικὴ εἶναι ἡ ἀντίθετη θεωρία (ὅχι ὅμως καὶ πιὸ ἀληθινὴ), — δηλαδή ἡ θεωρία ποὺ διατύπωσε ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ, παραδείγματος χάριν ! Συνδέει τὶς ἔννοιαι «καλὸς» μὲ τὰ «χρήσιμο» καὶ «συμφέρον», σὰν νὰ εἶναι πράγματα ὁμοίας οὐσίας : ἡ ἀνθρωπότητα, δηλαδή, θὰ συνόψισε καὶ θὰ καθιέρωσε μὲ τὶς ἔννοιαι «καλὸς» καὶ «κακὸς» τὶς ἐμπειρίες τῆς ποὺ δ ἐ ν ξ ε χ α σ ε κ α ῖ δ ἐ ν μ π ο ρ ε ῖ νὰ ξεχάσει, γιὰ ὅ,τι εἶναι χρήσιμο καὶ συμφέρον, ἢ ἀνώφελο καὶ ἀσύμφορο : γι' αὐτὸ τὸ λόγο, αὐτὸ τὸ καλὸ καὶ χρήσιμο πρᾶγμα μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ τὸν τίτλο τῆς «ἀξίας» πρώτης τάξεως, τῆς «οὐσιαστικῆς ἀξίας». Ἀλλὰ, ὅπως εἶπα, κι' αὐτὴ ἡ ἀπόπειρα ἐρμηνείας εἶναι ἐξ ἴσου σφαιερὴ, ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία καθ' ἑαυτὴ εἶναι τοῦλάχιστον λογικὴ καὶ στέκεται ψυχολογικά.

— 4 —

Τὴν ἐνδειξὴ γιὰ τὴν σωστὴ μέθοδο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσω, μοῦ τὴν ἔδωσε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα : Ποιὰ εἶναι ἀκριβῶς, ἀπὸ ἐτυμολογικὴ ἀποψη, ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «καλὸς» στίς διάφορες γλώσσες ; τότε ἀνακάλυψα πὼς ὅλες ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἰ δ ι α μ ε τ α μ ὀ ρ φ ω σ η ἰ δ ε ὦ ν, πὼς παντοῦ, ἡ ἰδέα τοῦ «ἔξοχου» τοῦ «εὐγενοῦς», μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἶναι ἡ βασικὴ ἰδέα ἀπ' ὅπου γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται ἀναγκαστικὰ ἡ ἰδέα «καλὸς» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ψυχικὰ ἔξοχου» καὶ «εὐγενῆς» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ψυχικὰ ἀνώτερου», τοῦ «ψυχικὰ προνομιούχου». Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξις εἶναι πάντα παράλληλη μ' ἐκεῖνη ποὺ τελικὰ μεταμόρφωσε τὶς ἔννοιαι «λαϊκός», «πληβείος», «ταπεινός» στήν συνολικὴ ἔκφραση «κακός». Τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης εἶναι ἡ γερμανικὴ λέξις «schlecht (κακός)» ποὺ εἶναι ἐτυμολογικὰ ταυτόσημη μὲ τὴν λέξις «schlicht» (ἀπλός) — παράβαλε schlechtweg (ἀπλῶ) schlechderdings» (ἐντελῶς) — καὶ ποῦ, ἀρχικά, εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ ἀπλοῦ, τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χωρὶς διαφοροῦμενα καὶ λοξοκυττάγματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν εὐγενῆ. Μόνο στήν ἐποχὴ τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου, δηλαδή ἀρκετὰ ἀργά, ἡ ἔννοια αὐτὴ παρέκκλινε ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς καὶ πῆρε τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει σήμερον.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση μοῦ φαίνεται οὐ σιὼδης ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γενεαλογίας τῆς ἠθικῆς. Κι' ἂν ἔγινε τόσο ἀργοπορημένα, γι' αὐτὸ φταίει ἡ ἀνασταλτικὴ ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν μέσα στὸν σύγχρονο κόσμο οἱ δημοκρατικὲς προλήψεις, ποὺ ἐμποδίζουν κάθε ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχικῶν προελεύσεων. Κι' αὐτὸ συμβαίνει ἀκόμα καὶ στὸν τομέα ποὺ φαίνεται ἀντικειμενικότερος, τὸν τομέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ψυχολογίας, γεγονὸς ποὺ θὰ περιοριστῶ μόνο νὰ ἀναφέρω ἐδῶ. Ἀλλά, γιὰ νὰ κρίνουμε τὴν σύγχυση ποὺ μπορεῖ νὰ φέρει αὐτὴ ἡ προκατάληψη, ὅταν ἐκτραχηλιστεῖ καὶ φτάσει στὸ μῖσος, ἰδιαίτερα στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν μελέτη τῆς ἱστορίας, ἀρκεῖ νὰ ἐξετάσουμε τὴν περίφημη περίπτωση τοῦ Μπάκλ' ἡ ὁ χ λ ο κ ρ α τ ί α τοῦ σύγχρονου πνεύματος, ποὺ εἶναι ἀγγλικῆς καταγωγῆς, εἰσέβαλε ἀκόμα μιὰ φορὰ στὴν πατρίδα της, μὲ τὴν ὀρμητικότητά ἐνδὸς ἡφαιστείου ἀπὸ λάσπη καὶ μ' ἐκείνη τὴν ἀλμυρὴ καὶ χυδαία εὐγλωττία ποὺ πάντα χαρακτηρίζει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ἡφαίστεια.

— 5 —

“Ὅσο γιὰ τὸ δ ι κ ὁ μ α ς πρόβλημα, ποὺ δικαιοματικὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε σ ι ω π η ρ ὸ καὶ πού, ἐκλεκτικά, ἀποτείνεται σὲ πολὺ λίγα αὐτιά, συμφέρει ἀπόλυτα νὰ διαπιστώσουμε πῶς πολὺ συχνά, μέσα ἀπὸ τίς λέξεις καὶ τίς ρίζες ποὺ σημαίνουν «καλός», διαφαίνεται ἡ κύρια ἀπόχρωση ποὺ χάρη σ' αὐτὴν οἱ εὐγενεῖς ἔνοιωθαν τὸν ἑαυτὸ τους ἀνθρώπους ἀνώτερης κλάσης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πῶς, στίς περισσότερες περιπτώσεις, ἀντλοῦν τὸ ὄνομά τους ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τῆς δυνάμεώς τους (ὅπως «ἰσχυροί», «κύριοι», «ἀρχηγοί») ἢ ἀπὸ τὰ ἑξωτερικὰ σημάδια αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς, ὅπως, π.χ. «οἱ πλούσιοι», «οἱ κατέχοντες» (αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς λέξης ἄ ρ υ α, ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ στὴν ἱρανικὴ καὶ τὴν σλαβικὴ γλωσσικὴ ὁμάδα). “Ὅμως, καμμιά φορὰ, τὴν ὀνομασία τους τὴν προσδιορίζει ἓνα τ υ π ι κ ὸ χ α ρ α κ τ η ρ ι σ τ ι κ ὸ τους, κι' αὐτὴ ἡ περίπτωση μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ὀνομάζονται παραδείγματος χάριν, «φιλαλήθεις» καί, πρῶτα-πρῶτα, ἔτσι ὀνομάζει τοὺς Ἕλληνες εὐγενεῖς ὁ ποιητὴς Θεόγνης ἀπὸ τὰ Μέ-

γαρά. Ἡ λέξη ἐ σ θ λ ὸ ς ποὺ σχηματίστηκε γι' αὐτὴ τὴ χρῆση, ἀπὸ τὴ ρίζα της σημαίνει κάποιον ποὺ ε ἰ ν α ι, ποὺ ἔχει πραγματικότητα, ποὺ εἶναι πραγματικός, ἀληθινός· ὥστε-ρα, ἀπὸ μιὰ ὑποκειμενικὴ μετατροπῇ, ὁ ἀληθινὸς γίνεται φιλαλήθης : σ' αὐτὴ τὴ φράση τῆς μεταμόρφωσης τῆς ιδέας βλέπουμε τὸν ὄρο ποὺ τὴν ἐκφράζει νὰ γίνεται σύνθημα καὶ ἐμβλημα τῆς ἀριστοκρατίας, νὰ παίρνει τὴν ἀπόλυτη ἔννοια τοῦ «εὐγενοῦς» κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν «ψεύτη», τὸν ἀνθρώπο τοῦ ὄχλου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται καὶ τὸν περιγράφει ὁ Θεόγνης, — ὥσπου ἐπιτέλους, μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ λέξη σημαίνει πιά μόνο τὴν ψυχικὴ εὐ γ έ ν ε ι α καί, ταυτόχρονα, ἡ ἔννοιά του ὀριμάζει καὶ τὸν γλυκαίνει. Ἡ λέξη κ α κ ὸ ς, ὅπως καὶ δ ε ι ὸ ς (ποὺ σημαίνει τὸν πληβεῖο σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀ γ α θ ὸ) τονίζει τὴν δειλία κι' αὐτὸ δείχνει, ἴσως, πρὸς τὰ ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης ἀ γ α θ ὸ ς, ποὺ μπορούμε νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε μὲ πολλοὺς τρόπους. Τὸ λατινικὸ malus (ποὺ τὸ συσχετίζω μὲ τὸ μέ λ α ς (μαῦρος), θὰ ἐσήμαινε ἴσως τὸν ἀνθρώπο τοῦ λαοῦ γιὰ τὸ σκοῦρο χρῶμα του, καὶ πρὸ παντὸς γιὰ τὰ μαῦρα μαλλιά του Hic niger est, δηλαδὴ τὸν προαρειανὸ αὐτόχθονα τῆς ἰταλικῆς γῆς ποὺ ξεχώριζε περισσότερο, μὲ τὸ σκοῦρο χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδας του, ἀπὸ τὴν ράτσα τῶν κυρίων, τὴ ράτσα τῶν ἀρείων κατακτητῶν μὲ τὰ ξανθὰ μαλλιά. Ἡ ἀρχαία γαλλικὴ γλῶσσα, τουλάχιστον, μοῦ ἔδωσε μιὰν ἀπόλυτα πανομοιότυπη ἀπόδειξη : ἡ λέξη fin (παραδείγματος χάρη στὸ Fin-gal ποὺ σημαίνει τὴν ἀριστοκρατία καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸν καλὸ, τὸν εὐγενῆ, τὸν ἀγνό, ἀρχικὰ ἐσήμαινε τὸ ξανθόμαλλο κεφάλι, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν μελαχροινὸ αὐτόχθονα μὲ τὰ μαῦρα μαλλιά. Οἱ Κέλτες, ἃς τὸ ποῦμε ἔτσι ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, εἴταν ἀπόλυτα λευκῆς φυλῆς· ὅσο γιὰ κεῖνες τίς ζῶνες τῶν πληθυσμῶν μὲ τὰ οὐσιαστικὰ σκοῦρα μαλλιά ποὺ βλέπουμε στοὺς κάπως προσεκτικὰ καμωμένους ἐθνογραφικοὺς χάρτες τῆς Γερμανίας, κάνομε σφαλμα ὅταν τοὺς ἀποδίδομε κελτικὴ προέλευση ἢ κελτικὸ κρᾶμα αἵματος, ὅπως ὑποστηρίζει ἀκόμα ὁ Βίρχωφ : Εἶναι μᾶλλον ἀπομεινάρια ἀπὸ τὸν π ρ ο α ρ ε ι α ν ὸ πληθυσμὸ τῆς Γερμανίας. (Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλη σχεδὸν τὴν Εὐρώπη : πραγματικά, ἡ φυλὴ ποὺ ὑποτάχθηκε κατὰ φερε τελικά, σ' αὐτὲς τίς περιοχές, νὰ ὑπερισχύσει ὡς πρὸς τὸ

χρῶμα της, τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ κρανίου, κι' ἴσως καὶ μὲ τὰ διανοητικὰ καὶ κοινωνικὰ της ἔνστικτα :—ποῖός μᾶς ἐγγυᾶται πὼς ἡ σύγχρονη μορφή τῆς δημοκρατίας, ὁ ἀκόμα πῶς σύγχρονος ἀναρχισμὸς καὶ προπαντὸς ἡ τάση πρὸς τὴν Κομμουνία, τὸ πῶς πρωτόγονο κοινωνικὸ σχῆμα, ποῦ τόσο τὸ ἀγαποῦν ὅλοι οἱ σοσιαλιστὲς τῆς Εὐρώπης, δὲν εἶναι στὴν οὐσία της ἓνα τερατῶδες ἀποτέλεσμα ἀτταβισμοῦ — καὶ πὼς ἡ φυλὴ τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν κυρίων, δηλαδὴ τῶν ἀρείων, δὲν πάει νὰ ὑποκύψει ἀκόμα καὶ φυσιολογικά;...) Νομίζω πὼς μπορῶ νὰ ἐρμηνεύσω τὸ λατινικὸ bellum μὲ τὴ λέξη «πολεμιστής» : ἂν υποθέσουμε πὼς μπορῶ νὰ ἀναγάγω τὸ bonus στὴν ἀρχαιότερη μορφή του duonus (συγκρίνατε : bellum—duellum—duen—lum, ὅπου μοῦ φαίνεται πὼς διατηρήθηκε αὐτὸ τὸ duonus). Κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ bonus εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς μονομαχίας, τοῦ τοακωμοῦ (duo), ὁ πολεμιστής : βλέπουμε λοιπὸν σὲ τί συνίστατο ἡ «καλωσύνη» τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Μὰ καὶ ἡ γερμανικὴ μᾶς λέξη gut (καλὸς) δὲν ἔπρεπε τάχα νὰ σημαίνει der goettliche (ὁ θεϊκός), τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ θεϊκὴ καταγωγή; Καὶ μήπως τὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ δὲν ἦταν ἐξ ἀρχῆς συνώνυμο τοῦ goth. ἀλλὰ εἶχε μόνον τὴν ἔννοια τῆς ἀριστοκρατίας : Ἀλλὰ, δὲν μπορῶ νὰ ἐκθέσω ἐδῶ τοὺς λόγους μιᾶς τέτοιας ὑπόθεσης.

Ἄν εἶναι κανόνας ἡ μετατροπὴ τῆς πολιτικῆς ἔννοιας τῆς ὑπεροχῆς σὲ ψυχολογικὴ ἔννοια, δὲν εἶναι ἐξαίρεση αὐτοῦ τοῦ κανόνα (παρ' ὅλο ποῦ κάθε κανόνας ὑπόκειται σὲ ἐξαιρέσεις) τὸ ὅτι ἡ ἀνώτερη κᾶστα εἶναι καὶ ἡ ἱερατικὴ κᾶστα καὶ πὼς, κατὰ συνέπεια, προτιμάει, γιὰ τὴν γενικὴ τῆς ὀνομασία, ἓναν τίτλο ποῦ νὰ θυμίζει τὰ εἰδικὰ της λειτουργήματα. Ἔτσι χρησιμοποιοῦται, παραδείγματος χάρι, γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀντίθεση «ἄμωμος» καὶ «ἀκάθαρτος» γιὰ νὰ διακρίνονται οἱ κᾶστες. Ἀλλωστε, δὲν πρέπει νὰ δίνουμε ἐξ ἀρχῆς ὑπερβολικὰ αὐστηρὴ καὶ πλατειὰ ἔννοια στίς ἔννοιες «ἄμωμος» καὶ «ἀκάθαρτος», ἀλλ' οὕτε καὶ συμβολικὴ ἔννοια : ὅλες οἱ ἔννοιες τῆς πρωτόγονης ἀνθρωπότητος εἶχαν ἀρχίσει νὰ σχηματίζονται ἀπὸ ἓνα βαθμὸ ποῦ

οὔτε κᾶν φανταζόμαστε, μὲ μιὰ χονδροειδῆ, χυδαία, συνοπτικὴ, περιορισμένη ἔννοια, καὶ προπαντὸς μὲ μιὰ μὴ συμβολικὴ ἔννοια. Ὁ «καθαρός» ἀρχικὰ εἶναι ἀπλῶς ὁ ἄνθρωπος ποῦ πλένεται, ποῦ δὲν τρώγει ὠρισμένες τροφές ποῦ προκαλοῦν δερματικὰ νοσήματα, ποῦ δὲν συνέρχεται μὲ ἀκάθαρτες γυναῖκες τοῦ ὄχλου, ποῦ συχαίνεται τὸ αἷμα, — αὐτὸ καὶ τίποτα παραπάνω, ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐλάχιστα παραπάνω ! Ἐξ ἄλλου, οἱ ἰδιαίτερες μέθοδοι τῶν ἱερατικῶν ἀριστοκρατιῶν μᾶς δίνουν νὰ καταλάβουμε πὼς κατῳρθώσαν ἐδῶ ἀκριβῶς νὰ πάρουν πνευματικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ ἐνταθοῦν πολὺ γρήγορα οἱ ἀξιολογικὲς ἀντιθέσεις. Καί, πραγματικά, αὐτὲς χάραξαν τελικὰ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τέτοια βάραθρα, ποῦ οὔτε ἓνας Ἀχιλλέας τῆς ἐλευθέρης σκέψης δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὰ διαβεῖ χωρὶς ν' ἀνατριχιάσει. Ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὑπάρχει κάτι τὸ νοσηρὸ σ' αὐτὲς τὶς ἱερατικὲς ἀριστοκρατίες καὶ στίς κυριαρχικὲς τοὺς συνήθειες, ποῦ ἐχθρεύονται τὴ δράση, ποῦ θέλουν τὸν ἄνθρωπο πότε θυθισμένο στὰ ὄνειρά του καὶ πότε νὰ ἀναταράζεται ἀπὸ συναισθηματικὰ ξεσπάσματα — συνέπεια αὐτοῦ τοῦ πράγματος φαίνεται πὼς εἶναι ἐκεῖνη ἡ ἐντερικὴ καχεξία κι' ἐκεῖνη ἡ νευρασθένεια ποῦ σχεδὸν μοιραία παρουσιάζεται στοὺς παπάδες ὅλων τῶν ἐποχῶν. Καὶ τὸ φάρμακο ποῦ συνιστοῦν γι' αὐτὴ τὴ νοσηρὴ κατᾶσταση, πὼς νὰ μὴν ποῦμε πὼς τελικὰ ἀποδείχθηκε ἐκατὸ φορὲς πῶς ἐπικίνδυνο ἀπὸ τὴν ἀρρώστεια ποῦ ἦταν νὰ γιατρέψει ; Ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα ὑποφέρει ἀκόμη ἀπὸ τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀφελοῦς θεραπείας ποῦ ἐπινόησαν οἱ παπάδες. Φτάνει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὠρισμένους ἰδιορρυθμίες τῆς διαιτητικῆς θεραπείας (στέρηση τοῦ κρέατος), τὴ νηστεία, τὴν σεξουαλικὴ ἀποχή, τὴν φυγὴ «στὴν ἔρημο» (τὴν ἀπομόνωση κατὰ τὸ σύστημα Weir Mitchell χωρὶς, βέβαια, τὴ δίαιτα ὑπερσιτισμοῦ καὶ πᾶχους ποῦ τὴν συνοδεύει καὶ ποῦ ἀποτελεῖ τὸ πῶς ἀποτελεσματικὸ φάρμακο κάθε ὕστερίας τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ). Σ' αὐτά, προσθέστε καὶ τὴν ἱερατικὴ μεταφυσικὴ ποῦ ἐχθρεύεται τὶς αἰσθησεις, ποῦ κάνει τεμπέλη καὶ ἐκλεπτυσμένο τὸν ἄνθρωπο, τὸν ὕπνωτισμὸ μὲ τὴν αὐθυποβολὴ ποῦ ἐφαρμόζουν οἱ ἱερεῖς σὺν τοὺς φακίρηδες καὶ τοὺς βραχμᾶνες. Γι' αὐτούς, ὁ Βραχμᾶν εἶναι ὅ,τι γιὰ τοὺς ἄλλους τὸ κρυστάλλινο κουμπὶ ἢ ἡ ἔμμονη ἰδέα. Ἀκόμα, προσθέτει καὶ τὸν ὀλοκληρωτικὸ καὶ τελικὸ κορσισμό, ποῦ, ἄλλωστε, εἶναι πολὺ εὐνόητος ὕστερα ἀπὸ τὴν ριζικὴν θερα-

πεία τοῦ ἱερέα, καὶ τὸ μὴ δὲ ν (ἢ τὸ Θεό — γιὰ τὸ πόθος γιὰ μιὰ μυστικὴ ἔνωση μὲ τὸ Θεὸ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ὁ πόθος τοῦ βουδδιστῆ γιὰ τὸ μηδέν, γιὰ τὴ Νιρβάνα — καὶ τίποτ' ἄλλο! Κι' αὐτό, γιὰ τὴν μετὰ τοὺς ἱερεῖς ὅλα γίνονται πὺ ἐπικίνδυνα· ὄχι μονάχα οἱ θεραπεῖες καὶ τὰ φάρμακα, ἀλλὰ κι' ἡ ἀλαζονεία, ἡ ἐκδίκηση, ἡ ὀξυδερκεία, ἡ ἀκολασία, ὁ ἔρωτας, ἡ φιλοδοξία, ἡ ἀρετή, ἡ ἀρρώστεια. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς, μὲ λίγη ἀμεροληψία, θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε πῶς ἀκριβῶς μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς οὐσιαστικῆς ἐπικίνδυνης μορφῆς τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τῆς ἱερατικῆς μορφῆς, ἄρχισε ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνεται ἐνδιαφέρον ζῶον. Ἐδῶ ἀπόκτησε ἡ ἀνθρώπινη μορφή στὴν ἕψιστη ἔννοιάν τους, τὸ βάθος καὶ τὴν κακία — καί, βέβαια, αὐτὲς εἶναι οἱ δύο κεφαλαιώδεις ιδιότητες ποὺ ἐξασφάλισαν ὥς τὰ τώρα στὸν ἄνθρωπο τὴν ὑπεροχή του ἀπέναντι στὸ ὑπόλοιπο ζωικὸ βασίλειο!...

— 7 —

Μαντεύει κανεῖς πόσο εὐκόλα θὰ χωριστεῖ ὁ ἱερατικὸς τρόπος τῆς ἀξιολόγησής ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ἀριστοκρατίας τῶν πολεμιστῶν, γιὰ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μιὰν ὁλότελα ἀντίθετη ἀξιολόγηση. Τὸ ἔδαφος θὰ εὐνοήσει αὐτὴ τὴ σύγκρουση ἀπὸ τὴ στιγμή προπαντὸς ποὺ ἡ κάστα τῶν ἱερέων καὶ ἡ κάστα τῶν πολεμιστῶν, θὰ φθονήσουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ δὲν θὰ καταφέρνουν νὰ συμφωνήσουν στὸ θέμα τῆς ἱεραρχίας. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις τῆς ἀριστοκρατίας τῶν πολεμιστῶν βασίζονται σὲ μιὰ ἰσχυρὴ σωματικὴ ἰδιοσυστασία, σὲ μιὰ ἀνθηρὴ ὑγεία, χωρὶς νὰ παραλείπουμε καὶ τὸ τί χρειάζεται γιὰ νὰ συντηρηθεῖ αὐτὴ ἡ πληθωρικὴ ρωμαλεότητα, δηλαδὴ τὸν πόλεμο, τὴν περιπέτεια, τὸ κυνήγι, τὸ χορό, τὰ σωματικὰ παιχνίδια καὶ ἀσκήσεις, καί, γενικά, κάθε τι ποὺ ἔχει μέσα του ρωμαλέα, ἐλεύθερη καὶ χαρωπὴ δραστηριότητα. Ἐνῶ, ὁ τρόπος ποὺ ἀξιολογεῖ ἡ ἱερατικὴ τάξη, βασίζεται σὲ ἄλλες προϋποθέσεις: τόσο τὸ χειρότερο γι' αὐτήν, ὅταν πρόκειται γιὰ πόλεμο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, πῶς οἱ παπᾶδες εἶναι οἱ πικροὶ κακοὶ ἐχθροί — μὰ γιὰτί; Γιατί εἶναι οἱ πικροὶ ἀδύνατοι. Ἡ ἀδυναμία τους γεννάει μέσα τους ἕνα τερατῶδες, ἀγριο, διανοητικὸ καὶ δηλητηριασμένο μῖσος. Στὴν ἱστορία, οἱ πικροὶ με-

γάλοι μὲ καὶ οἱ πικροὶ ἔξυπνοὶ ἐκδικητὲς εἵτανε παπᾶδες: — μπροστὰ στὸ πνεῦμα ποὺ ἀναπτύσσει ἡ παπαδίστικη ἐκδίκηση, κάθε ἄλλο πνεῦμα εἶναι μηδαμινό. Πραγματικά, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος θὰ εἵτανε πολὺ ἡλίθια ὑπόθεση ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ πνεῦμα ποὺ τῆς φύσηξεν μέσα της οἱ ἀδύνατοι. Ἄς πάρουμε τὸ πικρὸ χτυπητὸ παράδειγμα: Κάθε τί ποὺ ἀποφάσισαν νὰ κάνουν οἱ ἄνθρωποι στὴν γῆ ἐναντίον τῶν «εὐγενῶν», τῶν «ἰσχυρῶν», τῶν «ἀρχόντων» καὶ τῆς «ἐξουσίας» οὔτε ποὺ ὑπολογίζεται καθόλου ἂν τὸ συγκρίνουμε μ' αὐτὸ ποὺ κάνανε οἱ Ἑβραῖοι. Οἱ Ἑβραῖοι, αὐτοὶ οἱ ἱερατικοὶ λαοί, ποὺ στὸ τέλος δὲν κατάφεραν νὰ πάρουν ἱκανοποίηση ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν καὶ τῶν κυριάρχων τους παρὰ μονάχα ἀφοῦ ἀντιστρέψανε ριζικὰ ὅλες τὶς ἀξίες, δηλαδὴ μὲ μιὰ πράξη οὐσιαστικῆς πνευματικῆς ἐκδίκησης. Μόνο ἕνας λαὸς παπᾶδων μπορούσε νὰ τὸ κάνει αὐτό, ἕνας λαὸς ποὺ ἐκδικιόταν μὲ ἱερατικὸ τρόπο τὸ κρυφὸ τοῦ μίσους. Οἱ Ἑβραῖοι, μὲ τὴν τρομερὴ τους λογικὴ, ἀποτολήσανε τὴν ἀντιστροφὴ τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐξίσωσης τῶν ἀξιών (καλὸς, εὐγενής, ἰσχυρὸς, ὠραῖος, εὐτυχισμένος, ἀγαπημένος τοῦ Θεοῦ). Αὐτὴ τὴν ἀντιστροφή, τὴν διατηρήσανε μὲ τὴν μανία ἑνὸς μίσους χωρὶς ὅρια (τὸ μῖσος τῆς ἀδυναμίας) καὶ εἵπανε: «Μόνο οἱ κακομοίρηδες εἶναι καλοὶ· μόνο οἱ φτωχοί, οἱ ἀδύναμοι, οἱ μικροί, εἶναι καλοὶ· μόνο οἱ βασανισμένοι, οἱ στερημένοι, οἱ ἄρρωστοι, εἶναι θεοσεβούμενοι, καὶ μόνο αὐτοὺς εὐλογεῖ ὁ Θεός· γι' αὐτό, μόνο σ' αὐτοὺς θὰ ἀνήκει ἡ εὐδαιμονία. Ἐνῶ σεῖς, σεῖς ποὺ εἰστε πλούσιοι καὶ ἰσχυροί, εἰστε οἱ αἰώνια κακοί, σκληροί, ἄπληστοι, ἀχόρταγοι, ἀσεβεῖς, καὶ γι' αὐτὸ θὰ μείνετε αἰώνια ἀποδιωγμένοι, καταραμένοι, κολασμένοι!»...

Εἶναι γνωστὸ ποιοὺς πῆρε τὴν κληρονομία αὐτῆς τῆς ἐβραϊκῆς πτώσης τῶν ἀξιών... Καί, μιᾶς καὶ μιᾶς γιὰ τὴν ἀπερίγραπτα τερατῶδη καὶ ὀλέθρια πρωτοβουλία ποὺ πῆραν οἱ Ἑβραῖοι σὰν κήρυξαν αὐτὸν τὸν κατ' ἐξοχὴν ὀλοκληρωτικὸν πόλεμον, θυμίζω τὸ συμπέρασμα ὅπου εἶχα καταλήξει σὲ ἕνα ἄλλο μου ἔργο (Πέραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀφορ. 195). Δηλαδὴ, πῶς μὲ τοὺς Ἑβραίους ἀρχίζει τὸ ξεσῆκωμα τῶν δούλων στὴν ἠθικὴ, αὐτὸ τὸ ξεσῆκωμα ποὺ σέρνει πίσω του μιὰν ἱστορία εἰκοσι αἰώνων καὶ ποὺ σήμε-
ρα ἐξακολουθοῦμε ἀκόμα νὰ τὸ βλέπουμε — μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ νίκησε...

—Μὰ δὲν καταλαβαίνετε ; Δὲν ἔχετε μάτια γιὰ νὰ δεῖτε κάτι ποὺ χρειάστηκαν δυὸ χιλιάδες χρόνια γιὰ νὰ θριαμβεύσει ; ... Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ παραξενευόμαστε. Κάθε τι ποὺ γίνεται σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, δύσκολα τὸ βλέπομε καὶ δύσκολα τ' ἀγκαλιάζουμε μὲ μιὰ ματιά. Λοιπὸν, νὰ τί ἔγινε : στὸν κορμὸ αὐτοῦ τοῦ δέντρου τῆς ἐκδίκησης καὶ τοῦ μίσους, τοῦ ἑβραϊκοῦ μίσους — ποὺ εἶναι τὸ πιὸ βαθὺ καὶ τὸ πιὸ ψηλὸ μῖσος ποὺ γνώρισε ποτὲ ὁ κόσμος, τοῦ μίσους ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἰδανικόν, τοῦ μίσους ποὺ ἀντιστρέφει τὶς ἀξίες, τοῦ μίσους ποὺ ποτὲς δὲν ἔγινε ὁμοίῳ του στὴ γῆς — ἀπ' αὐτὸ τὸ μῖσος βγήκε κάτι ποὺ δὲν εἶτανε λιγώτερο ἀσύγκριτο· βγήκε μιὰ κ α ι ν ο ὕ ρ γ ι α ἀ γ ά π η, ἡ πιὸ βαθειὰ καὶ ἡ πιὸ ὑπέροχη μορφὴ τῆς ἀγάπης— καὶ ἄλλωστε, σὲ ποιὸν ἄλλον κορμὸ θὰ μπορούσε τάχα ν' ἀντίσει αὐτὴ ἡ ἀγάπη ; ... Δὲν πρέπει ὅμως νὰ φανταζώμαστε πὼς ἀναπτύχθηκε μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀρνησης αὐτῆς τῆς ἐκδικητικῆς δίψας, σὰν ἀντίθεση τοῦ ἑβραϊκοῦ μίσους ! Ὁχι, κάθε ἄλλο. Ἡ ἀγάπη βγήκε ἀπ' αὐτὸ τὸ μῖσος, ἀνθίσε σὰν ἐπιστέγασμά του, σὰν θριαμβευτικὸ στεφάνι ποὺ ἀνθίσε κάτω ἀπ' τὶς θερμὲς ἀχτῖνες ἐνὸς ἡλίου ἀγνότητος, μὰ πού, σ' αὐτὸν τὸν καινούργιο χώρο, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ φῶς καὶ τὸ ὑπέροχο, κυνηγáει τοὺς ἴδιους σκοποὺς μὲ τὸ μῖσος : τὴ νίκη, τὴν κατάκτηση, τὴν ἀποπλάνηση, ἐνῶ οἱ ρίζες τοῦ μίσους, ἀπληστες καὶ ἐπίμονες, μπαίνουνε στὸν ὑπόγειο χώρο τῶν σκοταδιῶν καὶ τοῦ κακοῦ.

Αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος, αὐτὸ τὸ ἐνσαρκωμένο εὐαγγέλιο τῆς ἀγάπης, αὐτὸς ὁ «Λυτρωτὴς» ποὺ ἔφερε τὴν μακαριότητα καὶ τὴ νίκη στοὺς φτωχοὺς, στοὺς ἀρρωστοὺς καὶ στοὺς ἁμαρτωλοὺς — δὲν εἶτανε τάχα ἀκριβῶς ἡ ἀποπλάνηση στὴν πιὸ ζοφερὴ καὶ στὴν πιὸ ἀκατανίκητη μορφὴ της, ποὺ μᾶς ὁδήγησε μ' ἕναν ἑλιγμὸ σ' αὐτὲς τὶς ἑβραϊκὰς ἀξίες, σ' αὐτὲς τὶς ἀνανεώσεις τοῦ ἰδανικοῦ ; Μὴ δὲν πέτυχε ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, μὲ τὸ στρεβλὸ δρόμο αὐτοῦ τοῦ Λυτρωτῆ, αὐτοῦ τοῦ φαινομενικοῦ ἀντίπαλου ποὺ φαινότανε σὰ νὰ θελε νὰ διασπείρει τὸ Ἰσραήλ, τὸν ἔσχατο σκοπὸ τῆς ὑπέροχης μνησικακίας του ; Μὴ δὲν εἶταν ἀποτέλεσμα κάποιας ἀπόκρυφης μαύρης μαγείας, μιᾶς πραγματικῆς μεγὰ λ ό π ν ο η ς πολιτικῆς τῆς ἐκδίκησης, μιᾶς

προβλεπτικῆς, υποχθόνιας, πολιτικῆς, ποὺ σιγὰ-σιγὰ συλλάβαινε καὶ ὑπολόγιζε τὰ χτυπήματά της, τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ἰσραήλ ἀναγκάστηκε ν' ἀπαρνηθεῖ καὶ νὰ σταυρώσει, στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου, τὸ ἀληθινὸ ὄργανο τῆς ἐκδίκησης του ; Σὰν νᾶταν αὐτὸ τὸ ὄργανο θανάσιμος ἐχθρὸς του, ὥστε «ὅλος ὁ κόσμος», δηλαδὴ ὅλοι οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰσραήλ, νὰ διστάσει λιγώτερο νὰ δαγκάσει αὐτὸ τὸ δόλωμα ; Πὼς μπορούμε, ἄλλωστε, νὰ φανταστοῦμε, ὅσες πνευματικὲς φινέτσες καὶ ἂν χρησιμοποιήσουμε, πὺ ἐ π ι κ λ ί ν ο υ ν ο δόλωμα ; Κάτι ποὺ νὰ ἰσοφαρίζει, μὲ τὴν ἀποπλανητικὴν τοῦ δύναμη, μὲ τὴν ἀπαλότητα καὶ τὴν γοητεία του, αὐτὸ τὸ σύμβολο τοῦ «ἁγίου σταυροῦ», αὐτὸ τὸ φριχτὸ παράδοξο ἐνὸς «σταυρωμένου Θεοῦ», αὐτὸ τὸ ἀφάνταστα καὶ ἔσχατο σκληρὸ μυστήριον, τὴν παράφρονη σκληρότητα ἐνὸς Θεοῦ ποὺ σταυρώνεται ὁ ἴδιος γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἀνθρώποτητος ; ... Εἶναι ὅπωςδήποτε βέβαιο, πὼς τὸ Ἰσραήλ, μὲ τὴν ἐκδίκησίν του καὶ μὲ τὴν ἀντιστροφή ὅλων τῶν ἀξιών, κατανίκησε πάντα, sub hoc signo, κάθε ἄλλο ἰδανικόν, κάθε ἄλλο πιὸ εὐγενικὸ ἰδανικόν.

—Μὰ τί μᾶς μιλάς ἀκόμα γιὰ εὐγενικὰ ἰδανικά ! Ἄς υποκλιθοῦμε μπροστὰ στὸ τετελεσμένο γεγονός : νίκησε ὁ λαὸς — ἢ οἱ «δοῦλοι», ἢ ὁ «ὄχλος», ἢ τὸ «κοπάδι», ὅπως θέλεις πές το. — Ἄν αὐτὸ τὸ χρωστοῦμε στοὺς Ἑβραίους, καλὰ ! ποτὲ δὲν εἶχε λαὸς πιὸ σημαντικὴ ἀποστολή. Οἱ «ἀφεντάδες» καταργήθηκαν καὶ θριάμβευσε ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὄχλου. Δὲν πάει νὰ παρομοιάσετε ὅσο θέλετε αὐτὴ τὴ νίκη μὲ μιὰ δηλητηρίαση τοῦ αἵματος (ἀφοῦ ἔφτιαξε τὸ ἀνακάτωμα τῶν φυλῶν)—δὲν ἀντιλέγω. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο πὼς αὐτὴ ἡ δηλητηρίαση πέτυχε. Ἡ «λύτρωση» ἢ ἡ «ἀπελευθέρωση» τοῦ ἀνθρώπινου γένους (ἐννοῶ τὴ χειραφέτηση ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν «ἀφεντάδων») βρίσκεται σὲ θανάσιμον δρόμον· ὅλα μονομιᾶς ἐξιουδαῖζονται, ἢ ἐκχριστιανίζονται, ἢ παίρνουν τὴ μυρουδιά τοῦ ὄχλου (τί σημασία ἔχουν οἱ λέξεις !) Τόσο πολὺ φαίνεται πὼς προχωρεῖ ἀκατανίκητα αὐτὴ ἡ δηλητηρίαση ὅλου τοῦ σώματος τῆς ἀνθρωπότητος πού, ὅσο καὶ ἂν ἀργεῖ ὅλο καὶ περισσότερο — θές ἀπὸ σήμερον— ἡ ταχύτητα καὶ

τὸ περπάτημά της, κι' ὅσο κι' ἂν γίνονται ὅλο καὶ πιὸ ἀδιόρατες, πιὸ λεπτεπίλεπτες καὶ πιὸ στοχαστικές, ἔχουμε καιρὸ μπροστά μας... Ὑπάρχει ἄλλο κανένα ἔργο ποὺ νὰ πρέπει νὰ ἐπιτελέσει ἡ Ἐκκλησία; ἔχει, γενικά, ἀκόμα, κανένα δικαίωμα νὰ ζήσει; Ἡ μήπως δὲν μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη; Quoeritur. Σῶς φαίνεται πὼς ἐμποδίζει καὶ καθυστερεῖ αὐτὴ τὴν πορεία, ἀντὶ νὰ τὴν ἐπιταχύνει; Ἐ, λοιπόν, αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει καὶ τὴ χρησιμότητά της... Βέβαια, ἔχει ἐπάνω της κάτι τὸ χυδαῖο καὶ τὸ χωριάτικο, ποὺ ἀπωθεῖ κάθε κάπως πιὸ λεπτὴ διάνοια καὶ κάθε ἀληθινὰ μοντέρνο γούστο. Μήπως θάπρεπε, τουλάχιστον, νὰ εἶχε ἐκλεπτυνθεῖ κάπως;... Σήμερα πιὸ πολὺ ἀπωθεῖ παρὰ γοητεύει... Καὶ ποιὸς ἀπὸ μᾶς θάθελε νάναί ἐλεύθερος στοχαστὴς ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ Ἐκκλησία; «Μᾶς ἀπωθεῖ ἡ Ἐκκλησία, μὰ ὅχι καὶ τὸ δηλητήριό της...» Ἄν βγάλουμε ἀπ' τὴ μέση τὴν Ἐκκλησία, θὰ ἐξακολουθοῦμε ν' ἀγαπᾶμε τὸ δηλητήριό της...» Αὐτὸ τὸν ἐπίλογο ἔκανε στὰ λόγια μου ἕνας «ἐλεύθερος στοχαστής», ἕνα τίμιο ζῶάκι, ὅπως τ' ἀπόδειξε μὲ τὸ παραπάνω, πού, μαζὶ μ' ὅλ' αὐτά, εἶτανε καὶ δημοκράτης. Ὡς ἐκεῖ μὲ ἄκουγε, μὰ δὲν μπόρεσε νὰ βαστάξει ἄλλο τὴ σιωπὴ μου. Ὅμως, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πολλὰ πράγματα ἔχω νὰ παρασιωπήσω.

Ἡ ἐξέγερση τῶν δούλων στὴν ἠθικὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ ἴδια ἡ μνησικακία γίνεται δημιουργικὴ καὶ γεννάει ἀξίες: ἡ μνησικακία αὐτῶν τῶν πλασμάτων, ποὺ τοὺς ἀπαγορεύεται ἡ πραγματικὴ ἀντίδραση, ἡ ἀντίδραση δηλαδὴ τῆς δράσης, καὶ ποὺ ἀποξημῶνονται μόνο μὲ τὴ φανταστικὴ ἐκδίκηση. Ἐνῶ κάθε ἀριστοκρατικὴ ἠθικὴ γεννιέται ἀπὸ μιὰ θριαμβευτικὴ αὐτοκατάφαση, ἡ ἠθικὴ τῶν δούλων ἀντιθέτει πρῶτα ἕνα «ὄχι» σὲ ὅ,τι δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἑαυτοῦ της, σὲ ὅ,τι εἶναι διαφορετικὸ ἀπ' αὐτήν, σὲ ὅ,τι εἶναι «μὴ ἐγώ» της: κι' αὐτὸ τὸ ὄχι, εἶναι ἡ δημιουργικὴ πράξη της. Αὐτὴ ἡ ἀντιστροφή τῆς ἀξιολογητικῆς ματιᾶς — αὐτὴ ἡ ἀποψη ποὺ ἀναγκαστικὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἀντὶ νὰ βασίζεται στὸν ἑαυτὸ της — χαρακτηρίζεται κατ' ἐξοχὴν τὴ μνησικακία: γιὰ νὰ γεννη-

θεῖ ἡ ἠθικὴ τῶν δούλων χρειάζεται πάντα καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἕναν ἀντίθετο καὶ ἐξωτερικὸ κόσμον: γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ τὴ γλῶσσα τῆς φυσιολογίας, τῆς χρειάζονται ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα γιὰ νὰ δράσει κι' ἡ δράση της εἶναι βασικὰ ἀντίδραση. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, ὅταν ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἀξιών γίνεται ἀπὸ κυρίους: τότε, ἡ δράση ἐνεργεῖ καὶ ἀναπτύσσεται αὐθόρμητα, καὶ ζητάει τὸν ἀντίποδά της μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ αὐτοεπιβεβαιωθεῖ μὲ πιότερη ἀκόμα χαρὰ κι' εὐγνωμοσύνη. Ἡ ἀρνητικὴ της ἔννοια «ταπεινός», «χυδαῖος», «κακός», δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ ὠχρὴ ἀντίθεση ποὺ γεννιέται καθυστερημένα ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴ βασικὴ της ἔννοια, ποὺ εἶναι διαποτισμένη δόλοκληρη ἀπὸ ζωὴ καὶ πάθος, αὐτὴ τὴν ἔννοια ποὺ λέει: «ἐμεῖς οἱ ἀριστοκράτες, ἐμεῖς οἱ καλοὶ, ἐμεῖς οἱ ὠραῖοι, ἐμεῖς οἱ εὐτυχισμένοι!» Σὰν ξεγελιέται τὸ ἀριστοκρατικὸ ἀξιολογικὸ σύστημα καὶ κάνει λάθος ὡς πρὸς τὴν πραγματικότητα, αὐτὸ γίνεται σὲ σφαῖρες ποὺ δὲν τοῦ εἶναι ἀρκετὰ γνωστές: σὲ σφαῖρες ποὺ μάλιστα ἀρνιέται μὲ περιφρόνηση πὼς τις ξέρει στὴν πραγματικὴ τους μορφὴ. Τοῦ συμβαίνει λοιπὸν νὰ παραγνωρίζει τὴ σφαῖρα ποὺ περιφρονεῖ, τὴ σφαῖρα δηλαδὴ τοῦ ὄχλου, τοῦ λαουτζίκου.

Ἄς σκεφτοῦμε, ἐξ ἄλλου, πὼς ἡ συνήθεια τῆς περιφρόνησης, τῆς ἀγέρωχης ματιᾶς, τοῦ βλέμματος τῆς ἀνωτερότητας, κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε πὼς παραιοῖ τὴν εἰκόνα τοῦ περιφρονημένου, δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴ βίαιη παραμόρφωση ποὺ θὰ κάνουν τὸ κρυφὸ μῖσος καὶ ἡ μνησικακία τοῦ ἀδύνατου στὸ πρόσωπο — ἡ μᾶλλον στὸ ὁμοίωμα — τοῦ ἀντίπαλου. Καὶ πραγματικά, στὴν περιφρόνηση ὑπάρχει πολὺ μεγάλο ποσοστὸ ἀμέλειας καὶ ξεγνοιασιάς, πολλὴ ἐσωτερικὴ καὶ προσωπικὴ χαρά, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς περιφρόνησης νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ ἀληθινὴ καρικατούρα, σὲ τέρας.

Ἄς μὴ ξεχνᾶμε τις σχεδὸν καλοπροαίρετες ἀποχρώσεις ὅπου εἶχε στολίσαι ἡ ἑλληνικὴ ἀριστοκρατία, παραδείγματος χάρι, ὅλες τις λέξεις ποὺ χρησιμοποιεῖν γιὰ νὰ ξεχωρίσει τὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ τὸν ὄχλον. Διαρκῶς μπαίνει στὴ μέση ἡ λέξη μέλι ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κάτι ποὺ μοιάζει μὲ οἶκτο, σεβασμό, ἐπιείκεια, σὲ σημεῖο ὥστε, ὅλες σχεδὸν οἱ λέξεις ποὺ ἔδειχναν τὸν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ, νὰ γίνουν στὸ τέλος συνώνυμα μὲ τὸ δεδυστυχημένος, τὸ ἀξιολύπητος, (πρὸβλ. δειλός, δειλαιός, πονηρός, μοχθηρός: οἱ δυὸ τελευταῖες λέξεις σημαίνουν τὸν ἄνθρωπο τοῦ

λαοῦ πού εἶναι δοῦλος τοῦ μόχθου του καί ὑποζύγιον). Ἐξ ἄλλου, πρέπει νά σκεφτοῦμε πῶς οἱ ὄροι «κακός», «ταπεινός», «δυστυχισμένος», εἶχανε πάντα γιά τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ ἓνα τόνο ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ ἀπόχρωση τοῦ «δυστυχισμένου». Ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ κληρονομία τοῦ πιδ εὐγενικοῦ παλαιοῦ ἀριστοκρατικοῦ ἀξιολογικοῦ συστήματος, πού οὔτε στήν περιφρόνηση δὲν διαψεύδει τὸν ἑαυτοῦ της, (ὡς θυμίσουμε στοὺς φιλόλογους τὴν σημασία τῶν λέξεων οἰζυρός, ἀνολβος, τλήμων, δυστυχεῖν, ξυμφορά).

Οἱ «ἀριστοκράτες» εἶχανε τὸ συναίσθημα ὅτι εἶταν οἱ «εὐτυχισμένοι». Δὲν εἶχανε ἀνάγκη νά οἰκοδομοῦν τεχνικά τὴν εὐτυχία τους συγκρίνοντας τὸν ἑαυτοῦ τους μὲ τοὺς ἐχθρούς τους ἢ ἐπινοώντας ψεύτικους (ὅπως κάνουν ὅλοι οἱ μνησικάκοι ἄνθρωποι)· καὶ ὅμοια, ἐπειδὴ εἶταν ὀλοκληρωμένοι ἄνθρωποι, πού ξεχωρίζουν ἀπὸ σφρῖγος καί, συνεπῶς, ἀναγκαστικὰ δραστήριοι, δὲν ξέρανε νά ξεχωρίζουν τὴν εὐτυχία ἀπὸ τὴ δράση — σ' αὐτοὺς ἡ δραστηριότητα συνυπολογιζότανε μὲ τὴν εὐτυχία (κι' ἀπ' αὐτὸ προέρχεται κι' ἡ ἔκφραση εὐπράτειν).

Ὅλ' αὐτὰ βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὴν «εὐτυχία». Ὅπως τὴν φαντάζονται οἱ ἀδύνατοι, οἱ καταπιεσμένοι, οἱ συνθλιμμένοι ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἐχθρικών καὶ δηλητηριασμένων αἰσθημάτων τους. Σ' αὐτοὺς ἡ εὐτυχία ἐμφανίζεται προπαντὸς μὲ τὴ μορφή τοῦ ναρκωτικοῦ, τῆς ἀνάπαυσης, τῆς εἰρήνης, τοῦ «σαββάτου», τῆς πνευματικῆς καὶ σωματικῆς χαλάρωσης, μὲ λίγα λόγια, μὲ τὴν παθητικὴν μορφή. Καί, ἐνῶ ὁ ἀριστοκράτης ζεῖ γεμᾶτος ἐμπιστοσύνη κι' εὐλικρίνεια ἀπέναντι στον ἑαυτό του (ἡ λέξη γενναῖος, δηλ. «γεννημένος εὐγενής», ὑπογραμμίζει τὴν ἀπόχρωση τῆς «εὐλικρινείας» καὶ ἴσως καὶ τῆς «ἀφελείας»), ὁ κακὸς δὲν εἶναι οὔτε εὐλικρινής, οὔτε ἀφελής, οὔτε ἔνταμος ἀπέναντι στον ἑαυτό του. Ἡ ψυχὴ του ἀλοιοθωρεῖ· τὸ πνεῦμα του ἀγαπάει τίς ἀπόμερες γωνιές, τοὺς γλυστεροὺς δρόμους καὶ τίς κρυφές πόρτες· τοῦ δίνει θάρρος κάθε τι τὸ κρυφὸ· ἐκεῖ εἶν' ὁ κόσμος του, ἡ σιγουριά του, ἡ ξεκούρασή του. Ξέρει καλὰ νά σωπαίνει, νά μὴν ξεχνάει, νά περιμένει, νά ζαρώνει προσωρινά, νά ταπεινώνεται. Μιὰ τέτοια ράτσα ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς μνησικακίας, ἀναγκαστικὰ θὰ καταλήξει νά γίνη πιδ φρόνιμη ἀπὸ οποιαδήποτε ἀριστο-

κρατικὴ ράτσα, καὶ γι' αὐτὸ θὰ τιμᾷει τὴ φρόνηση σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο : θὰ τὴν κάνει πρῶτιστο ὄρο ζωῆς, ἐνῶ στοὺς ἀριστοκράτες, ἡ φρόνηση εὐκολὰ παίρνει ἓνα λοῦστρο πολυτέλειας καὶ ἐκλέπτυνσης — γιατί, γι' αὐτοὺς ἀξίζει πολὺ λιγώτερο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη σιγουριά πού ὑπάρχει στὴ λειτουργία τῶν ἀσυνείδητων ρυθμιστικῶν ἐνστίκτων, ἢ ἀκόμα κι' ἀπὸ μιὰ κάποια ἀπρονοησία, ὅπως εἶναι, παραδείγματος χάρι, ἡ ἀστόχαστη τόλμη πού τρέχει ὁλόϊσια στὸν κίνδυνο, πού ρίχνεται καταπάνω στον ἐχθρό, ἢ ἀκόμα κι' ἐκείνη ἡ ἐνθουσιαστικὴ αὐθορμησία στὸ θυμό, στὴν ἀγάπη, στὸ σεβασμὸ, στὴν εὐγνωμοσύνη καὶ στὴν ἐκδίκηση, πού πάντα διέκρινε τίς ἀνώτερες ψυχές. Μὰ κι' ἡ μνησικακία ἀκόμα, σὰν κυριεύει τὸν εὐγενῆ ἄνθρωπο, ἀποτελειώνεται κι' ἐξαντλεῖται ἀπὸ αὐτόματη ἀντίδραση, καὶ γι' αὐτὸ δὲν δηλητηριάζει. Ἀλλωστε, σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις, ἡ μνησικακία δὲν ξεσπάει καθόλου, ἐνῶ αὐτὸ θὰ εἶταν ἀναπόφευκτο στοὺς καχεκτικούς καὶ τοὺς ἀνήμπορους. Τὸ νά μὴ μποροῦν νά πάρουν γιὰ πολὺ καιρὸ στὰ σοβαρὰ τοὺς ἐχθροὺς τους, τὰ ἀτυχήματά τους, κι' ἀκόμα καὶ τὰ ἀνοσιούργήματά τους, εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ σημάδι τῶν ἰσχυρῶν φύσεων, πού βρίσκονται στὴν πληρότητα τῆς ἀνάπτυξής τους καὶ πού ἔχουν ὑπεραφθονία ἀπὸ πλαστικὴ, ἀνανεωτικὴ καὶ θεραπευτικὴ δύναμη, πού φτάνει στὸ σημεῖο νά φέρνει τὴ λησμονιά. (Ἐνα καλὸ παράδειγμα πάνω σ' αὐτό, ἀπὸ τὸν σύγχρονο κόσμο, εἶναι ὁ Μιραμπώ, πού δὲ θυμόταν οὔτε τίς βρισιές, οὔτε τίς παλιανθρωπιές, πού τοῦ ἔκαναν, καὶ πού δὲν μποροῦσε νά συγχωρήσει, μόνο καὶ μόνο γιατί ξεχνοῦσε). Ἐνας τέτοιος ἄνθρωπος, μὲ ἓνα πέταγμα ξεφορτώνεται ἀπὸ πάνω του πολλὰ σκουλίκια, πού σ' ἄλλους μένουν μόνιμα μέσα τους· μόνο σ' αὐτοὺς εἶναι δυνατὸ νά ὑπάρξει ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τοὺς ἐχθρούς, ἂν ὑποθέσουμε πῶς εἶναι δυνατὸ νά ὑπάρξει στὴ γῆς.

Πόσο σέβεται τὸν ἐχθρό του ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος! — κι' ἓνας τέτοιος σεβασμὸς, εἶναι ὁ ἔτοιμος δρόμος γιὰ τὴν ἀγάπη... Διαφορετικά, πῶς θὰ μποροῦσε νάχει τὸν ἐχθρό του, ἓναν ἐχθρό πού εἶναι δικός του καὶ πού νά τὸ θεωρεῖ τιμὴ του νά τὸν ἔχει, γιατί δὲν μπορεῖ νά ἀνεχθεῖ ἄλλον ἐχθρό ἀπὸ κεῖνον πού δὲν ἔχει ἀπάνω του τίποτα τὸ ἀξιοκαταφρόνητο καὶ πού, ἀντίθετα, θὰ ἔχει πολλὰ στοιχεῖα ἀξία σεβασμοῦ! Ἐνῶ, ἂν φανταστοῦμε τὸν «ἐχθρό» ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀν-

θρῶπος τῆς μνησικαχίας, — θὰ διαπιστώσουμε πὼς εἶναι δικό του κατῳρθῶμα καὶ δικό του δημιούργημα : ἔχει συλλάβει μέσα στὸ μυαλό του τὸν «κακὸ ἐχθρό», τὸν «πονηρὸ» σὰν βασικὴ ἔννοια, καὶ αὐτῆς τῆς ἔννοιαι φαντάζεται σὰν ἀντίθεση τὸν «καλό», ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του...

— 11 —

Ἐδῶ λοιπὸν συναντοῦμε μόνο μεθόδους ἀντίθετες ἀπὸ κεῖνες ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ εὐγενὴς ἄνθρωπος. Αὐτὸς, ἀφοῦ συλλάβει τὴ βασικὴ ἰδέα τοῦ «καλοῦ» αὐθόρμητα καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἀφοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀντλήσει ἀπὸ τὸ δικό του «ἐγώ», καταφέρει νὰ δημιουργήσει τὴν ἔννοια τοῦ «φαύλου» μόνο ξεκινῶντας ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδέα. Ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ὅρους, δηλαδὴ τὸ «φαῦλο» ποὺ ἔχει ἀριστοκρατικὴ προέλευση καὶ τὸ «κακὸ» ποὺ εἶναι περασμένο ἀπὸ τὸ διῶλιστήριον τοῦ ἀχόρταγου μίσους — ὁ πρῶτος εἶναι μεταγενέστερο δημιούργημα, ἐπιπρόσθετο, μιὰ συμπληρωματικὴ ἀπόχρωση, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι ἡ πρωτότυπη ἰδέα, ἡ ἀρχή, ἡ κατ' ἐξοχὴν πράξις ποὺ διέπει τὴν ἀντίληψιν μιᾶς ἠθικῆς τῶν δοῦλων. Πόση ἀντίθεση δὲν παρουσιάζουν οἱ δυὸ αὐτοὶ ὅροι «φαῦλος» καὶ «κακός», ποὺ φαινομενικὰ εἶναι ἀντίθετοι, στὸν ἴδιον ὅρο : τὸ «καλό»! Ἡ ἔννοια, ὅμως, «καλός», δὲν εἶναι μοναδική. Γιὰ νὰ πειθοῦμε, ἀρκεῖ νὰ ρωτήσουμε ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ «κακός» στὴν ἠθικὴ τῆς μνησικαχίας. Νὰ ποιά εἶναι ἡ αὐστηρὰ ἀκριβὴς ἀπάντησις : αὐτὸς ὁ κακός εἶναι ἀκριβῶς ὁ «καλός» τῆς ἄλλης ἠθικῆς, εἶναι δηλαδὴ ὁ ἀριστοκράτης, ὁ ἰσχυρός, ὁ κυρίαρχος, ἀλλὰ ἀμαυρωμένος, γιατί τὸν ἔχει δεῖ καὶ τὸν ἔχει πάρει ἀνάποδα τὸ δηλητηριασμένο βλέμμα τῆς μνησικαχίας. Ἐδῶ, ὑπάρχει ἓνα σημεῖο ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ θέλουμε νὰ ἀμφισβητήσουμε : ὁ ἄνθρωπος ποὺ γνώρισε αὐτοὺς τοὺς «καλοὺς» μονάχα σὰν ἐχθρούς, σίγουρα γνώρισε μόνο κακοὺς ἀνθρώπους, γιατί οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ποὺ ὅταν εἶναι inter pares στέκονται τόσο αὐστηρὰ περιορισμένοι ἀπὸ τὶς συνήθειες, τὸ σεβασμό, τὰ ἥθη, τὴν εὐγνωμοσύνη καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἐπιτήρηση καὶ τὴ ζήλεια — καὶ ποὺ, ἔξ ἄλλου, σὲ μεταξὺ τους σχέσεις, προσέχουν τόσο πολὺ κάθε τι ποὺ ἀφορᾷ τὴν καλὴ συμπεριφορά, τὴν αὐτοκυρι-

αρχία, τὴ λεπτότητα, τὴν πίστη, τὴν περηφάνεια καὶ τὴ φιλία — οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἄνθρωποι, σὰν βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τους, ἐκεῖ ποὺ ἀρχίζουν οἱ ξένοι, τὸ ξένο, δὲν εἶναι σὲ τίποτα καλλίτεροι ἀπὸ τὰ ἀποχαλινωμένα θηρία. Τότε, ἀπολαμβάνουν χωρὶς κανένο περιορισμὸ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ κάθε κοινωνικὸ καταναγκασμὸ καὶ ἀποζημιώνονται σὲ χέρσες περιοχὲς γιὰ τὴν ἔνταση ποὺ προκαλεῖ στὸν ἄνθρωπο τὸ μακρόχρονο κλείσιμο καὶ ἡ φυλάκιση μέσα στὴ γαλήνη τῆς κοινότητος. Ἔτσι, ξαναγυρίζουν στὴν ἀπλοϊκότητα τῆς συνείδησης τοῦ ἀγριμοῦ, ξαναγίνονται χαρούμενα τέρατα, ποὺ μπορεῖ νὰ βγαίνουν μέσ' ἀπὸ μιὰ φριχτὴ σειρὰ ἀπὸ φόνους, ἐμπρησμούς, βίαιους, ἐκτελέσεις, μὲ τόση περηφάνεια καὶ ψυχικὴ γαλήνη, σὰν νὰ εἴτανε φοιτητὲς ποὺ τὸ εἶχανε «σκάσει ἀπὸ τὸ μάθημά τους», βέβαιον πὼς ἔχουν δώσει μπόλικο ὕλικὸ στοὺς ποιητὲς γιὰ νὰ τοὺς ὑμνήσουν καὶ νὰ τοὺς γιορτάσουν. Εἶναι ἀδύνατον, σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀριστοκρατικὲς ράτσες νὰ μὴ δεῖς τὸ ἀγρίμι, τὸ ὑπέροχο ξανθὸ κτήνος ποὺ περιδιαβαίνει ἀναζητῶντας θύματα καὶ νῖκες. Αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς κρυμμένης κτηνωδίας χρειάζεται ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, μιὰ διέξοδο· πρέπει νὰ ξαναφανερωθεῖ τὸ κτήνος, νὰ γυρίσει στὴν ἀκαλλιέργητη γῆς του — ρωμαϊκὴ, ἀραβικὴ, γερμανικὴ ἢ γιαπωνέζικη ἀριστοκρατία, ὁμηρικὸι ἥρωες, σκανδιναβοὶ βίκινγκς, ὅλοι ἔχουν στὸν ἴδιον βαθμὸ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη. Εἶναι οἱ ἀριστοκρατικὲς ράτσες ποὺ ἄφισαν τὴν ἰδέα τοῦ «βαρβάρου» σ' ὅλα τὰ ἔχνη τοῦ διάβα τους· ὁ ἀνώτερος βαθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς μαρτυρεῖ ἀκόμα ὅτι τὸ ἔχουν συνειδητοποιήσει καὶ μάλιστα περηφανεύονται γι' αὐτό· (ὅταν παραδείγματός χάρη, λέει ὁ Περικλῆς στοὺς Ἀθηναίους του, στὸν περίφημο Ἐπιτάφιό του : «Ἀλλὰ μὲ τὴν τόλμη μας καταναγκάσαμε καὶ τὴ γῆς καὶ τὴ θάλασσα νὰ γίνουν διαβατὲς καὶ παντοῦ ὑψώσαμε μνημεῖα καὶ καλῶν καὶ κακῶν»). Αὐτὴ ἡ τόλμη τῶν εὐγενικῶν φυλῶν, μιὰ τρελλή, παράλογη, αὐθόρμητη τόλμη, ὁ ἀπρόβλεπτος καὶ ἀπίθανος χαρακτήρας τῶν ἐπιχειρήσεών τους — ὁ Περικλῆς ἐξυμνεῖ προπαντὸς τὴ ραθυμία τῶν Ἀθηναίων — ἡ ἀδιαφορία τους καὶ ἡ περιφρόνησή τους γιὰ κάθε σωματικὴ σιγουριά, γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ τὴν ἄνεση ἢ τρομερὴ εὐθυμία καὶ ἡ βαθειὰ χαρὰ ποὺ δοκιμάζουν σὲ κάθε καταστροφὴ, σὲ ὅλες τὶς ἡδονὲς τῆς νίκης καὶ τῆς σκληρότητας : — ὅλ' αὐτὰ συνοψίζονταν, γιὰ ὅσους πέφτανε θύματά τους, στὴν

εικόνα τοῦ «βάρβαρου», τοῦ «κακοῦ ἐχθροῦ», τοῦ «Γότθου» ἢ τοῦ «Βανδάλου». Ἡ βαθεῖα καὶ παγερὴ δυσπιστία ποὺ ἐμπνέει ὁ Γερμανὸς μόλις ἀνέβει στὴν ἐξουσία — καὶ στὶς μέρες μας τὴν ἐμπνέει πάλι — εἶναι κι' αὐτὴ ἓνας ἀντίκτυπος ἐκείνης τῆς ἀνυπέροβλης φρίκης ποὺ αἰῶνες ὀλόκληρους ἔνοιωσε ἡ Εὐρώπη μπροστὰ στὶς μανίες τοῦ ξανθοῦ γερμανικοῦ κτήνους (μ' ὅλο ποὺ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν σχέση κατηγοριῶν, κι' ἀκόμα λιγώτερο ταυτότητα αἵματος ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ στοὺς σημερινοὺς Γερμανούς).

Ἔχω παρατηρήσει κι' ἄλλοτε σὲ πόσο δύσκολη θέση βρέθηκε ὁ Ἡσίοδος ὅταν φαντάστηκε τὴ διαδοχὴ τῶν αἰώνων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ προσπάθησε νὰ τοὺς παραστήσει μὲ τὸ χρυσάφι, τὸ ἀσημί καὶ τὸ χαλκὸ. Δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγει μὲ ἄλλο τρόπο τὴν ἀντίφαση ποὺ τοῦ παρουσίαζε ὁ ὁμηρικὸς κόσμος, ποὺ εἶτανε τόσο θαυμαστὸς ὅσο καὶ φρικτὸς καὶ βίαιος, παρὰ μὲ τὸ νὰ διαίρεισε ἓνα αἶώνα σὲ δυὸ μέρη, ποὺ τὰ τοποθέτησε τὸ ἓνα ὑστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο: — πρῶτα-πρῶτα τὸν αἶώνα τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡμίθεων τῆς Τροίας καὶ τῶν Θηβῶν, ὅπως εἶχε μείνει αὐτὸς ὁ κόσμος στὴ φαντασία τῶν ἀριστοκρατικῶν φυλῶν ποὺ θεωροῦσανε πρόγονοὺς τοὺς αὐτοὺς τοὺς ἥρωες· ὕστερα, τὸν αἶώνα τοῦ χαλκοῦ, δηλαδὴ τὸν ἴδιο κόσμο, ὅπως παρουσιαζότανε στοὺς ἀπόγονους ἐκείνων ποὺ εἶχανε καταπιεστεῖ, ποὺ εἶχανε ἀπογυμνωθεῖ, ποὺ εἶχανε βιαστεῖ, ποὺ εἶχανε πάρει καὶ πουλήσει δούλους: βέβαια, εἶταν ἓνας αἶώνας χαλκοῦ σκληρός, ψυχρός, ὠμός, ἀναίσθητος, χωρὶς συνείδηση, ποὺ σύνθλιβε καὶ σκέπαζε τὰ πάντα μὲ τὸ αἷμα του.

Ἄν παραδεχτοῦμε γιὰ ἀληθινὸ ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖται σήμερα ἀληθινὸ, πὼς δηλαδὴ τὸ νόημα καὶ θε πολιτισμοῦ εἶναι νὰ κάνει καποικίδιο τὸ «ἄνθρωπινον» ἀγρίμι καί, μὲ τὴν ἀνατροφή, νὰ τὸ κάνει ἐξημερωμένο καὶ πολιτισμένο ζῶον, θάπρεπε σίγουρα νὰ θεωρήσουμε γιὰ πραγματικὰ ἐκ πολιτιστικὰ ὄργανα ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐνστικτα τῆς ἀντίδρασης καὶ τῆς μνησικακίας ποὺ πέτυχαν νὰ δαμάσουν τελικὰ καὶ νὰ ταπεινώσουν καὶ τὶς ἀριστοκρατικὲς ράτσες καὶ τὸ ἰδανικὸ τους· ἢ ἀλήθεια εἶναι πὼς αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀκόμα πὼς οἱ ἐκ πρὸς ποιο αὐτῶν τῶν ἐνστικτων εἶτανε ταυτόχρονα καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ πολιτισμοῦ. Σήμερα, τὸ ἀντίθετο μοῦ φαίνεται ὅχι μονάχα ἀληθοφανές, ἀλλὰ καὶ ὁλοφάνερο. Αὐτοὶ οἱ «ἥρωες» τῶν

ἐνστικτων τῆς πτώσης καὶ τοῦ μίσους, οἱ κληρονόμοι τοῦ κάθε τι ποὺ εἶτανε γεννημένο στὴν Εὐρώπη ἢ ἄλλου γιὰ τὴ δουλεία, κι' ἰδιαίτερα ἐκεῖνα τὰ κατάλοιπα τῶν προαρειανῶν στοιχείων — αὐτοὶ εἶναι ποὺ ἐκπροσωποῦν τὴν ὀπισθοδρομὴ τῆς ἀνθρωπότητος.

Αὐτὰ τὰ «ὄργανα τοῦ πολιτισμοῦ» εἶναι ἡ ντροπὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ κάνουν ὑποπτο τὸν ἴδιο τὸν «πολιτισμὸν» καὶ προσφέρουν ἐπιχειρήματα ἐναντίον του. Μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀπόλυτο δικιο ὅσοι δὲν ἀπίσανε νὰ φοβοῦνται τὸ ξανθὸ κτήνος ποὺ βρῖσκεται στὸ βάθος ὅλων τῶν ἀριστοκρατικῶν φυλῶν καὶ ποὺ προφυλάγονται ἀπ' αὐτό· ποιὸς ὅμως δὲν θὰ προτιμοῦσε χίλιες φορές καλλίτερα νὰ τρέμει ἀπὸ τὸ φόβο του φτάνει νὰ μπορεῖ νὰ θαυμάζει ταυτόχρονα, παρὰ νὰ μὴν ἔχει νὰ φοβᾶται τίποτα καὶ νὰ ἀηδιάζει στὸ θέαμα τῆς νόθευσης, τῆς πτώσης, τοῦ σβυσίματος, τῆς δηλητηρίασης ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποφύγει τὸ μάτι του; Μὴ δὲ μᾶς περιμένει μοιραία αὐτό; Τί δημιουργεῖ, σήμερα, τὴν ἀποστροφή μας γιὰ τὸν «ἄνθρωπον»;

— Γιατί, γιὰ μᾶς, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ αἰτία ὀδυνηρῆς δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό. Δὲν εἶναι ὁ φόβος, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ γεγονὸς πὼς τίποτα δὲν μᾶς ἐμπνέει πιά τὸ φόβο στὸν ἄνθρωπον, πὼς προπορεύεται πιά τὸ ταπεινὸ σκουλήκι «ἄνθρωπος» καὶ πὼς ἔχει ἀρχίσει νὰ πληθαίνει· πὼς ὁ «ἐξημερωμένος ἄνθρωπος», ὁ ἀγιάτρευτα μικρόχαρος κι' ἀσθενικὸς, ἔχει ἀρχίσει κιόλας νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν ὄριο καὶ ὀριστικὴ ἔκφραση, σὰν τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, σὰν «ἀνώτερον ἄνθρωπον» — ναι, φτάνει νὰ ἔχει ἀκόμα κάποιο δικαίωμα νὰ θεωρεῖ ἔτσι τὸν ἑαυτό του, μπροστὰ στὴν τεράστια νόθευση, στὴν ἀρρώστεια, στὴν κόπωση, στὸ γέραςμα ποὺ ἀρχισαν νὰ σαπίζουν τὴν Εὐρώπη, καὶ νὰ θεωρεῖ πὼς εἶναι ἓνα ὄν σχετικὰ ρωμαλέο, ἱκανὸ τουλάχιστον νὰ ζήσει καὶ νὰ λείει ναι στὴ ζωή...

Ἐδῶ δὲν μπορῶ νὰ πνίξω ἓνα ἀναστεναγμὸ καὶ νὰ μιὰ τελευταία ἐλπίδα. Τί νᾶναι ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ μοῦ εἶναι ὀλότελα ἀνυπόφορο, ἰδιαίτερα σὲ μένα; Σὲ τί δὲν μπορῶ νὰ τὰ βγάλω καθόλου πέρα; Τί νᾶναι ἐκεῖνο ποὺ μὲ πνίγει καὶ μὲ λυώνει; Μολυσμένε ἀέρα! Μολυσμένε ἀέρα! Κάτι βρώμικο μὲ πλησιάζει...

ζει· νὰ πρέπει τάχα νὰ ἀναπνέω τὰ ἐντόσθια· μιᾶς βρώμικης ψυχῆς ; . . . Πόσες καὶ πόσες μιζέριες, στερήσεις, κακοτυχίες, ἀναπηρίες, ἔγνοιες καὶ ἀπομονώσεις δὲν ὑπομένουμε ; Κατὰ βάθος, μποροῦμε νὰ τὰ θγάλουμε πέρα μ' ὅλα αὐτά, ἔτσι ποὺ εἴμαστε, γεννημένοι γιὰ μιὰ ὑπόγεια ζωὴ, γιὰ μιὰ ζωὴ μάχης· στὸ τέλος, πάντα ξαναρχόμαστε στὸ φῶς, καὶ πάντα ἔχουμε τὴ χρυσὴ μας ὥρα τῆς νίκης· — καὶ τότες, ὀρθωνόμαστε, ἔτσι ποὺ γεννηθήκαμε, ἄθραυστοι, μὲ τεντωμένη τὴν προσοχή μας, ἔτοιμοι νὰ φτάσουμε σὲ καινούργιους σκοπούς, σὲ σκοποὺς πρὸ δύσκολους, πρὸ μακρυνούς, τεντωμένοι σὰν τόξο ποὺ τεντώνεται ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴν προσπάθεια.

— Μὰ κάπου-κάπου, χαρίστε μου — ἂν τουλάχιστον ὑπάρχει, πέρα ἀπ' τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, ὦ θεϊκὲς προστάτριες ! χαρίστε μου μιὰ ματιὰ ποὺ νὰ μπορῶ νὰ τὴ ρίξω σὲ κάποιον ἀπόλυτα πληθύνον, πετυχημένο πέρα ὡς πέρα, εὐτυχισμένο, ἰσχυρὸ, θριαμβευτικόν, καὶ ποὺ νὰ ἔχει κάτι νὰ τοῦ φοβηθεῖ κανένας ! Μιὰ ματιὰ σ' ἕναν ἄνθρωπο ποὺ νὰ δικαιώνει τὸν ἄνθρωπο, σὲ μιὰ εὐτυχία ποὺ νὰ φέρνει στὸν ἄνθρωπο τὸ συμπλήρωμα καὶ τὴ λύτρωσή του, καὶ ποὺ χάρις σ' αὐτόν, νὰ μποροῦμε νὰ κρατήσουμε τὴν πίστη μας γιὰ τὸν ἄνθρωπο ! . . . Γιατί, νὰ τί συμβαίνει : ἡ ταπεινώσις καὶ ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ Εὐρωπαίου ἀνθρώπου κρύβουνε μέσα τους τὸ μεγαλύτερον κίνδυνόν μας, κι' αὐτὸ τὸ θέαμα κουράζει τὴν ψυχὴ . . . Σήμερα δὲ βλέπουμε τίποτα ποὺ νὰ μᾶς ἀφίνει νὰ γίνουμε μεγαλύτεροι, διαισθανόμαστε πῶς ὅλα ὅσο πᾶνε μικραίνουν, πῶς ὅσο πᾶνε περιορίζονται σὲ κάτι τὸ πρὸ μικρό, τὸ πρὸ ἀκίνδυνον, τὸ πρὸ φρόνιμον, τὸ πρὸ μέτριον καὶ τὸ πρὸ ἀδιάφορον, ὡς τὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ τῶν κινεζισμῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν, — ὅς μὴν ἀμφιβάλλουμε, ὁ ἄνθρωπος γίνεται ὅλο καὶ «καλύτερος» . . .

Αὕτὴ εἶναι ἡ μοῖρα τῆς Εὐρώπης — μιᾶς καὶ πάψαμε νὰ φοβώμαστε τὸν ἄνθρωπο, πάψαμε καὶ νὰ τὸν ἀγαπᾶμε, καὶ νὰ τὸν σεβώμαστε, καὶ νὰ ἐλπίζουμε σ' αὐτόν καὶ νὰ θέλουμε μαζί του. — Τί ἄλλο εἶναι ὁ μηδενισμός, ἂν ὄχι αὕτὴ ἡ κόπωση ; . . . Κουρασθήκαμε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον . . .

— Μὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸ θέμα μας : τὸ πρόβλημα τῆς

ἄλλης καταγωγῆς τῆς ἔννοιος καλός, τῆς ἔννοιος καλός ὅπως τὴν ἔχει φτιάξει ὁ ἄνθρωπος τῆς μνησικακίας, περιμένει τὴν ὀριστικὴ λύση του. Τὸ ὅτι τὰ πρόβατα φοβοῦνται τὰ μεγάλα ἀρπακτικὰ πουλιά, εἶναι κάτι ποὺ δὲν παραξενεύει κανέναν : δὲν εἶναι λόγος, ὅμως, αὐτός, νὰ τὰ βάζουμε μὲ τὰ μεγάλα ἀρπακτικὰ ἐπειδὴ ἀρπάζουν τὰ προβατάκια. Κι' ἂν τὰ πρόβατα λένε μετὰξὺ τους : «Αὐτὰ τὰ ἀρπακτικὰ εἶναι κακὰ κι' ὅποιος εἶναι ὅσο γίνεται λιγότερον ἀρπακτικὸ πουλί, καὶ μάλιστα, τὸ ἐντελὲς ἀντίθετο, ὅποιος εἶναι πρόβατο — αὐτὸς εἶναι καλός ; — Δὲν θᾶχουμε νὰ ἀντιτείνουμε τίποτα σ' αὐτὸν τὸν τρόπο τῆς δημιουργίας ἰδανικοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ ἀρπακτικὰ πουλιά θὰ τοὺς ρίξουν μιὰ κάπως κοροϊδευτικὴ ματιὰ καὶ θὰ ποῦν ἴσως μέσα τους : «Ἐμεῖς δὲν τοὺς κρατᾶμε καθόλου κακία, στὰ καλὰ αὐτὰ πρόβατα, καὶ μάλιστα, τὰ ἀγαποῦμε : δὲν ὑπάρχει πρὸ νόστιμον πρᾶγμα ἀπὸ τὴν τρυφερὴ σάρκα τοῦ πρόβατου.»

— Τὸ νὰ ἀπαιτοῦμε ἀπὸ τὴ δύναμη νὰ μὴν ἐκδηλώνεται, νὰ μὴν θέλει νὰ κατατροπώνει καὶ νὰ ὑποτάζει, νὰ μὴ διψᾷ γιὰ ἐχθρούς, γιὰ ἀντίσταση καὶ γιὰ θριάμβους, εἶναι τόσο ἀνόητο ὅσο τὸ νὰ ἀπαιτοῦμε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία νὰ ἐκδηλώνει δύναμη. Μιὰ ποσότης καθωρισμένης δύναμης ἰσοδυναμεῖ ἀκριβῶς μὲ τὴν ἴδια ποσότητα ἔνστικτου, βούλησης, δράσης — καὶ μάλιστα, ἡ συνισταμένη δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔνστικτο, ἀπ' αὐτὴ τὴ βούληση, ἀπ' αὐτὴ καθ'αυτὴ τὴν πράξη, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ φαίνεται διαφορετικὰ, παρὰ μόνον μὲ τὴν ἐξαπάτηση τῆς γλώσσας (καὶ τῶν βασικῶν σφαλμάτων τῆς λογικῆς ποὺ ἔχουν ἀπολιθωθεῖ σ' αὐτήν), ποὺ θεωροῦν πῶς κάθε ἀποτέλεσμα προσδιορίζεται ἀπὸ ἕνα ποιητικὸ αἷτιον, ἀπὸ ἕνα «ὑποκείμενον» καὶ σ' αὐτὸ ξεγελιοῦνται. Πραγματικά, ὅπως ὁ λαὸς κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸν κεραυνὸ καὶ στὴν λάμψη του καὶ θεωρεῖ τὴν ἀστραπὴν σὰν μιὰ ἰδιαιτέραν πρᾶξιν, σὰν ἐκδήλωσιν ἑνὸς ὑποκειμένου ποὺ ὀνομάζεται κεραυνός, ἔτσι καὶ ἡ λαϊκὴ ἠθικὴ ξεχωρίζει τὴ δύναμιν ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς δύναμης, ὡσάν, πίσω ἀπὸ τὸ δυνατόν ἄνθρωπον, νὰ ὑπῆρχε ἕνα οὐδέτερον ὑποκατάστατον, ἐλεύθερον νὰ ἐκδηλώσει ἢ ὄχι τὴν δύναμήν του. Δὲν ὑπάρχει, ὅμως, τέτοιον εἶδος ὑποκατάστατον, οὐτε κανένα «ὄν» πίσω ἀπὸ τὴν πράξιν, τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ γίνεσθαι. Τὸν «δράστην» τὸν πρόσθεσαν μονάχα στὴν πράξιν —

τὸ πᾶν εἶναι ἡ πράξις. Ὁ λαὸς διπλασιάζει οὐσιαστικὰ τὸ ἀποτέλεσμα μὲ ἓνα ἄλλο ἀποτέλεσμα: τὸ ἴδιο φαινόμενο, τὸ θεωρεῖ ἀρχικὰ σὰν αἰτία καὶ ὕστερα σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς αἰτίας. Καὶ οἱ φυσικοὶ δὲν κάνουν τίποτα καλύτερο ὅταν λένε πὼς ἡ δύναμη κινητοποιεῖ, ἡ δύναμη προξενεῖ τὸ ἀποτέλεσμα, κ.ο.κ. Ὁ λόκληρη ἡ ἐπιστήμη μας, παρὰ τὴν ψυχραιμίαν της καὶ τὴν ἐλευθερίαν πάθους της, βρίσκεται ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γλώσσας καὶ δὲν ἔχει κατορθώσει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κείνους τοὺς μικροὺς φανταστικοὺς δαίμονες, δηλαδή τὰ «ὑποκείμενα» (τὸ ἄτομο, παραδείγματος χάριν, εἶναι ἓνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δαίμονες, ὅπως τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό» τοῦ Κάντ). Τί τὸ παράξενο λοιπόν, ἂν τὰ κρυμμένα πάθη ποὺ ἐπιδράζουν κάτω ἀπὸ τὴν στάχτη, ἂν ἡ δίψα γιὰ ἐκδίκηση καὶ τὸ μῖσος χρησιμοποιοῦν γιὰ ὄφελός τους αὐτὴ τὴν πίστη, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν, μὲ ἐντελὴς ἰδιαίτερη ζέση, αὐτὸ τὸ δόγμα ποὺ βεβαιώνει πὼς εἶν' ἐλεύθερος ὁ δυνατὸς νὰ γίνει ἀδύνατος καὶ τὸ ἀρπαχτικὸ πούλι νὰ γίνει ἀρνάκι; Ἔτσι ἀποκοτοῦνε τὸ δικαίωμα νὰ ζήτῃσιν λογαριασμὸ ἀπὸ τὸ ἀρπαχτικὸ πούλι γιὰ τὸ ὅτι εἶναι ἀρπαχτικὸ πούλι...

Ὅταν οἱ καταπιεσμένοι, οἱ ποδοπατημένοι, οἱ ὑποδουλωμένοι, ἀρχίζουν νὰ λένε, κυριεσμένοι ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴν πονηρίαν τῆς ἀδυναμίας τους: «Νὰ γίνουμε ἀντίθετοι ἀπ' τοὺς κακοὺς, δηλαδή καλοὶ! Καὶ καλὸς, εἶναι ὅποιος δὲν βιάζει κανέναν, ὅποιος δὲν προσβάλλει καὶ δὲν ἐπιτίθεται, ὅποιος δὲν ἐκδικεῖται κι' ἀφίνει τὸ Θεὸ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἐκδίκηση, ὅποιος μένει κρυμμένος σὰν ἐμᾶς, ὅποιος ἀποφεύγει νὰ συναπαντήσῃ τὸ κακὸ καὶ δὲν περιμένει ἄλλωστε πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ζωὴν ὅποιος εἶναι σὰν ἐμᾶς, ὑπομονετικὸς, ταπεινὸς καὶ δίκαιος».

Ὅλ' αὐτά, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἂν τοὺς ἀκούσουμε ψυχρὰ κι' ἀμερόληπτα, σημαίνουν: «Ἐμεῖς, οἱ ἀδύνατοι, εἴμαστε ἔτσι κι' ἄλλοιὼς ἀδύνατοι· καλὰ θὰ κάνουμε λοιπόν νὰ μὴν ἐπιχειροῦμε τίποτα ἀπ' ὅσα δὲν εἴμασθε σὲ θέσιν νὰ κάνουμε».

—Αὐτὴ ὅμως ἡ μικρὴ διαπίστωση, αὐτὴ ἡ πολὺ κατώτερης ποιότητος φρόνησις ποὺ τὴν ἔχει καὶ τὸ ἔντομο ἀκόμα (πού, σὰν βρίσκεται σὲ κίνδυνον, προσποιεῖται τὸ φόβον γιὰ νὰ μὴν τυχόν καὶ κάνει καμμιὰ παραπάνω κίνηση), χάριν σ' αὐτὴ τὴν παραχάραξη, σ' αὐτὴ τὴν δυνατὴν ἀντοξασπότην, πῆρε τὸ πομπώ-

δικο παρουσιαστικὸ τῆς ἀρετῆς ποὺ ξέρει νὰ περιμένει, ποὺ παραιτεῖται καὶ ποὺ σωπαίνει, ὥσάν ἡ καθ' αὐτὸ ἀδυναμία τοῦ ἀδύνατου — δηλαδή ἡ οὐσία του, ἡ δραστηριότητά του, ὅλη ἡ μοναδική του, ἡ ἀναπόφευκτη καὶ ἀναλλοίωτη προσωπικότητά του — νὰ εἶταν ἓνα ἐλεύθερο ἐπίτευγμα, κάτι ποὺ τῷχει διαλέξει μὲ τὴ θέλησή του, μιὰ ἀξία πράξις. Ὁ ἄνθρωπος αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχει ἀνάγκη νὰ πιστέψῃ στὸ οὐδέτερο «ὑποκείμενο», τὸ προικισμένον μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησιν, κι' αὐτὸ ἀπὸ ἓνα προσωπικὸ ἐνστικτο αὐτοσυντήρησης, αὐτοκατάφασης, ποὺ μ' αὐτὸ προσπαθεῖ συνήθως τὸ κάθε ψέμμα νὰ δικαιωθεῖ.

Τὸ ὑποκείμενο (ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε στὴ λαϊκὴ γλῶσσα, ἡ ψυχὴ) ἔχει μένει ἴσως ὥς τὰ τώρα τὸ πῶς ἀκλόνητο ἄρθρον πίστεως, γιὰ τὸ λόγο ἀκριβῶς τοῦ ὅτι ἐπιτρέπει στὴ μεγάλη πλειοψηφίαν τῶν θνητῶν, στοὺς κάθε λογῆς ἀδύνατους καὶ τοὺς καταπιεσμένους, νὰ θρέφουν ἐκείνη τὴν ὑπέροχην αὐταπάτην ποὺ θεωρεῖ τὴν ἴδια τὴν ἀδυναμίαν σὰν ἐλευθερίαν, καὶ τὴν κατάστασίν τους τοῦ «ἔτσι κι' ἔτσι» σὰν μιὰν ἀξίαν.

— 14 —

—Θάθελε τάχα κανένας νὰ κυττάξῃ λίγο ὥς τὰ κατάβαθα τοῦ μυστηρίου, ὅπου κατασκευάζεται τὸ ἰδανικὸ πάνω στὴ γῆς; Μὰ ποίος νᾶχει αὐτὸ τὸ θάρρος! — Ἔ, λοιπόν, κυττᾶτε! Νὰ ἓνα ἀνοιγμα σ' αὐτὸ τὸ θεοσκοτεινὸ ἐργαστήρι. Μὰ περίμενε ἀκόμα λίγο, κύριε ριποκίνδυνε, πρέπει νὰ συνηθίσει πρῶτα τὸ μάτι σου σ' αὐτὸ τὸ ψευτοφῶς, ποὺ ὁλοένα ἀλλάζει χρώματα... Ἐντάξει; Μπράβο! Καὶ τώρα, μίλησε! Τί γίνεται μέσα σ' αὐτὰ τὰ κατάβαθα; Πές μου τί βλέπεις, ὦ ἄνθρωπε μὲ τίς πῶς ἐπικίνδυνες περιέργειες!

—Τώρα, ἐγὼ σ' ἀκούω.

—Ἀδὲ βλέπω τίποτα, μὰ ἔτσι ἀκούω καλύτερα... Ἀκούω ἓνα θόρυβο γεμᾶτο προφυλάξεις, ἓνα ὕπουλο σιγανομουρμούρισμα ποὺ ξεκινάει ἀπ' ὅλες τὶς γωνιὰς καὶ τὶς κόγχες. Μοῦ φαίνεται πὼς λένε ψέμματα· μιὰ ζαχαρένια γλύκα εἶναι κολλημένη στὸν κάθε ἄνθρωπον. Σίγουρα, κάποιο ψέμμα θὰ μεταβάλλῃ σὲ ἀξίαν τὴν ἀδυναμίαν — ἔτσι ὅπως τᾶλεγε εἶναι».

—Παρακάτω!

—«Κι' ἡ ἀνημπορία ποὺ δὲν ἐκδικιέται, μὲ τὸ ψέμμα γίνεται «καλωσύνη»· ἡ φοβισμένη χαμέρπεια, «ταπεινοφροσύνη»· ἡ ὑποταγὴ σ' ἐκείνους ποὺ μισοῦμε, «ὕπακοή» (δηλαδή, ἡ ὑπακοὴ σὲ κάποιον ποὺ λένε πὼς προστάζει αὐτὴ τὴν ὑποταγὴ—κι' αὐτὸν τὸν ὀνομάζουμε Θεό). "Ο,τι τὸ ἀκίνδυνο ὑπάρχει στὸ ἀδύνατο ὄν, ἡ δειλία του, ἐκείνη ἡ δειλία ποὺ ὑπάρχει ἄφθονη μέσα του καὶ ποὺ τὸν περιμένει ὑπομονετικὰ στὸν προθάλαμο, καὶ περιμένει στὴν πόρτα, αὐτὴ ἡ δειλία, ἀναπόφευκτα, ἐδῶ στολίζεται μ' ἓνα καλὸ ὄνομα καὶ ὀνομάζεται «ὑπομονή», καὶ καμμιά φορὰ μάλιστα καὶ «ἀρετή», καὶ τίποτ' ἄλλο. Τὸ «νὰ μὴ μπορεῖς νὰ ἐκδικηθεῖς», γίνεται «νὰ μὴ θέλεις νὰ ἐκδικηθεῖς» καὶ μάλιστα, καμμιά φορὰ, ἡ «συγγνώμη γιὰ τὶς προσβολές (γιατὶ αὐτοὶ δὲν ξέρουν τί κάνουν — καὶ μόνο μεῖς ξέρουμε τί κάνουν!)». Ἀκόμα, μιλοῦν γιὰ τὴν «ἀγάπη γιὰ τοὺς ἐχθρούς μας» — καὶ στάζουνε μαῦρο ἰδρώτα...

—Παρακάτω!

—«Εἶναι, βέβαια, ἄθλιοι, ὅλοι αὐτοὶ ποὺ μουρμουρίζουνε προσευχές, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παραχαράχτες, μ' ὅλο ποὺ εἶναι χωμένοι στὶς κόχες τους, ζεσταίνονται ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο, — ἰσχυρίζονται, ὅμως, πὼς τοὺς ἔχει ξεχωρίσει ὁ Θεὸς καὶ τοὺς ἔχει κάνει ἐκλεκτούς του ἐξ αἰτίας τῆς ἀθλιότητάς τους, (μὴ δὲ μαστιγώνουμε ὅσα σκυλιὰ ἀγαπᾶμε περισσότερο); "Ισως, αὐτὴ ἡ ἀθλιότητα νᾶναι καὶ μιὰ προετοιμασία, ἓνας χρόνος δοκιμασίας, μιὰ μαθητεία, κι' ἴσως καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμα — κάτι ποὺ θὰ βρεῖ μιὰ μέρα τὴν ἀνταμοιβή του, ποὺ θὰ τοὺς ἀνταποδοθεῖ στὸ ἑκατονταπλάσιο, μὲ τεράστιο τόκο, σὲ χρυσάφι, ὄχι! σὲ εὐτυχία. Αὐτὸ ὀνομάζουμε «αἰώνια εὐδαιμονία».

—Παρακάτω!

—«Τώρα, μοῦ δίνουνε νὰ καταλάβω πὼς ὄχι μονάχα εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τοὺς δυνατούς, τοὺς ἀφέντες τοῦ κόσμου ποὺ πρέπει νὰ τοὺς γλύφουνε τὰ φτυσίματά τους (ὄχι ἀπὸ φόβο, ἂ! ὄχι, καθόλου ἀπὸ φόβο, μὰ γιατί ὁ Θεὸς προστάζει νὰ τιμοῦμε ὅλες τὶς ἐξουσίες)—, πὼς ὄχι μονάχα εἶναι καλύτεροι, ἀλλὰ καὶ πὼς ὁ δικός τους κλῆρος εἶναι καλύτερος, ἢ τουλάχιστον θάνασι μιὰ μέρα καλύτερος. Μὰ ἀρκετά! ἀρκετά! Δὲ βαστάω πιὰ. Ἀέ-ρα! Ἀέρα! Αὐτὸ τὸ ἐργαστήρι ὅπου κατασκευάζουν

τὰ ἰδανικά, μοῦ φαίνεται πὼς βρωμάει ψέμμα ἀπὸ μακρὰ».

—Σταμάτα! Ρίξε ἄλλη μιὰ ματιά! Δὲν εἶπες τίποτα γιὰ κείνους τοὺς δεξιότεχνες τῆς μαύρης μαγείας ποὺ καταφέρνουν νὰ βάζουνε τὴν πιὸ πηχτὴ μαυρίλα στὴ γαλατένια ἀσπράδα τῆς ἀθωότητος: — δὲν πρόσεξες τὴν τέλεια φινέτσα τους, τὴν τολμηρή, τὴ λεπτὴ, τὴν πνευματώδη, τὴν ψευδολογὴ δεξιολογία τους; Πρόσεξε καλὰ! Αὐτὰ τὰ ὑποχθόνια ὄντα, τὰ φουσκωμένα ἀπὸ ἐκδίκηση καὶ μῖσος — τί τὴν κάνουν αὐτὴ τὴν ἐκδίκηση κι' αὐτὸ τὸ μῖσος; "Ακουσες ποτέ σου τέτοια γλῶσσα; Θὰ φανταζόσουνε ποτές, ἂν ἄκουγες μόνο τὰ λόγια τους, πὼς βρίσκεσαι ἀνάμεσα σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους τῆς μνησικακίας;»

—Καταλαβαίνω καὶ ξανανοίγω τὰ αὐτιά μου (ἂ! ἄχ! ἄχ! καὶ βουλώνω τὴ μύτη μου!) Μόνο τώρα καταλαβαίνω τί λέγανε καὶ ξαναλέγανε τόσες φορές: «Ἐμεῖς οἱ καλοὶ εἴμαστε οἱ δίκαιοι» αὐτὸ ποὺ ζητᾶτε, δὲν τὸ λένε ἀντίποινα, μὰ «θριάμβο τῆς δικαιοσύνης»· ἐκεῖνος ποὺ μισοῦνε, δὲν εἶναι ὁ ἐχθρὸς τους, ὄχι! μισοῦν τὴν «ἀδικία», τὴν «ἀσέβεια»· πιστεύουνε κι' ἐλπίζουν, ὄχι στὴν ἐκδίκηση, τὸ μεθῦσι τῆς γλυκειᾶς ἐκδίκησης (τῆς «πιὸ γλυκειᾶς κι' ἀπ' τὸ μέλι», ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ "Ομηρος), μὰ «τὴ νίκη τοῦ Θεοῦ, τοῦ Θεοῦ τῆς δικαιοσύνης, ἐνάντια στοὺς ἀσεβεῖς»· αὐτὸ ποὺ τοὺς ἀπομένει ν' ἀγαπᾶνε στὴ ζωὴ, δὲν εἶναι τ' ἀδελφία τους τοῦ μίσους, μὰ, ὅπως λένε, «τ' ἀδελφία τους τῆς ἀγάπης», ὅλοι οἱ καλοὶ κι' οἱ δίκαιοι τῆς γῆς.

—Καὶ πὼς ὀνομάζουν αὐτὸ ποὺ τοὺς χρησιμεύει γιὰ παρηγοριά σ' ὅλες τὶς θλίψεις τῆς ζωῆς — τὴ φαντασμαγορία τους καὶ τὴν μελλοντικὴ τους εὐδαιμονία ποὺ τὴν γεύονται ἀπὸ πρὶν;

—Πῶς; "Ακουσε καλὰ: Αὐτὸ τ' ὀνομάζουν «ἔσχατη κρίση», ἐρχομὸ τοῦ βασιλείου τους, τῆς «βασιλείας τοῦ Θεοῦ» — μὰ, στὸ μεταξὺ, ζοῦνε μέσα στὴν «πίστη», στὴν «ἀγάπη», στὴν «ἐλπίδα».

—Φτάνει! Φτάνει!

Στὴν πίστη σὲ τί πράγμα; Στὴν ἀγάπη, στὴν ἐλπίδα γιὰ τί; — Αὐτοὶ οἱ ἀδύνατοι, — κι' αὐτοὶ ἀκόμα θέλουνε νὰ γί-

νουνε μιὰ μέρα οἱ δυνατοί· δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό· κάποτε θάρθῃ κι' ἡ «βασίλεια» τῶν — ποὺ σ' αὐτούς, ὀνομάζονται, τὰ ξαναλέμε, ἀπλᾶ, «βασίλεια τοῦ Θεοῦ»: εἶναι τόσο ταπεινοὶ σὲ ὅλα τοὺς! Καὶ μόνο γιὰ νὰ δοῦνε αὐτό, γιὰ νὰ τὸ ζήσουνε, εἶναι ἀνάγκη νὰ ζήσουνε πολὺ καιρὸ, πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο, — ναί, χρειάζεται ἡ αἰώνια ζωὴ, γιὰ νὰ μποροῦνε ν' ἀποζημιώνεται αἰώνια στὸ «βασίλειο τοῦ Θεοῦ», γι' αὐτὴ τὴν γήινη ζωὴ, ποὺ τὴν περάσανε μέσα «στὴν πίστη, στὴν ἀγάπη καὶ στὴν ἐλπίδα». Ν' ἀποζημιωθοῦν γιὰ τί πρᾶγμα καὶ μὲ τί; Μοῦ φαίνεται πὼς ὁ Δάντης παρεξήγησε χονδροειδέστατα τὰ πράγματα, ὅταν, μὲ μιὰ ἀφέλεια ποὺ σοῦ φέρνει ριγος, χάραξε πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς κόλασής του, τὴν ἐπιγραφή: «Κι' ἐμένα, μ' ἔπλασε ἡ αἰώνια ἀγάπη.» — Πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ χριστιανικοῦ παραδείσου καὶ τῆς «αἰώνιας εὐδαιμονίας» του, θάτανε καλύτερα νὰ γράφαμε: «Κι' ἐμένα, μ' ἔπλασε τὸ αἰώνιο μῖσος», ἂν παραδεχθοῦμε, βέβαια, πὼς μπορεῖ νὰ λάμψει καμμιὰ ἀλήθεια πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα ποὺ ὁδηγáει στὸ ψέμμα! Γιατί, τί πρᾶγμα εἶναι ἡ εὐδαιμονία αὐτοῦ τοῦ παραδείσου;... Ἴσως καὶ νὰ μποροῦσαμε νὰ τὸ μαντέψουμε· μά, καλύτερα εἶναι ν' ἀφίσουμε νὰ μιλήσῃ ἓνας ἄνθρωπος ἀναμφισβήτητου κύρους, ὁ μεγάλος δάσκαλος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης «Beati in regno celesti», λέει μὲ πρᾶο ὕφος, σὰν ἀρνί, «videbunt poenas damnatorum, ut beatitudo illis magis complacet»⁽¹⁾. «Ἡ μήπως θέλετε ν' ἀκούσετε κάτι εἰπωμένο σὲ πιδ βίαιο τόνο, τὰ λόγια ἐνὸς θριαμβευτῆ πατέρα τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀπότρεπε τοὺς πιστοὺς του ἀπὸ τὶς σκληρὲς ἡδονὲς τῶν δημοσίων θεαμάτων — καὶ γιατί; «Ἡ πίστη, λέει, (περὶ θεαμάτων, σ. 275) —, ἡ πίστη ποὺ μᾶς προσφέρει πολὺ περισσότερα, κάτι ἀκόμα πιδ δυνατό· χάρις στὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίᾳ μποροῦμε ν' ἀπολαύσουμε πολὺ ἀνώτερες χαρὲς· ἀντὶς γιὰ τοὺς ἀθλητὲς, ἔχουμε τοὺς μάρτυρες· θέλουμε αἶμα; ἔ, καὶ τοῦ Χριστοῦ;... Μὰ τί εἶναι ὅλ' αὐτὰ μπροστὰ σὲ ὅσα μᾶς περιμένουν τὴ μέρα τῆς δευτέρας παρουσίας, τὴ μέρα τοῦ θριάμβου του;» Καὶ συνεχίζει αὐτὸς ὁ ἐκστατικὸς ὁραματιστής:

1. Οἱ μακάριοι στὸ βασίλειο τοῦ οὐρανοῦ θὰ βλέπουν τὶς ποινὲς τῶν κολασμένων γιὰ νὰ τοὺς εὐφράνει περισσότερο ἢ δική τους μακαριότητα.

«At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicis dies, ille nationibus inspiratus, ille derisus, cum tanta saeculi vetustas et tot ejus natiuitates uno igne haurientur. Quoe tunc spectaculi latitudo! Quid admirer! Quid rideam! Ubi gaudeam! Ubi exultem, spectans tot et tantos reges, qui in coelum recepti nuntiabantur, cum ipso jove et ipsi suis testibus in imis tenebras congenuscentes! Item proesides (οἱ διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν) persecutores dominici nominis soevioribus quam ipsi flammis soevierunt insultantibus contra Christianos liquescentes! Quos proeterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis una conflagentibus erubescences, quibus nihil at deum pertinere suadebant, quibus animas ant nullas ant non in pristina corpora redituros affiunabant! Etiam poetas non an Rhadamanti nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes! Tunc magis tra-goedi audienti, magis scilicet vocales in sua propria calamitate; tunc histriones cognoscendi, solutiores multo per ignem; tunc spectandus auriga in flammea rota totus rubeus tunc xystici contemplandi non in gymnasiis, sed in igne jaculati, nisi quod ne tunc quidem illos velim vivos, ut qui matim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre; qui in dominum desoevierunt. «Hic est ille, dicam, fabri ant quoestuarioe folius (ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὁ Τερτυλλιανὸς ἐννοεῖ τοὺς Ἑβραίους, ὅπως ἀποδείχνουν τὰ παρακάτω καὶ ἰδιαίτερα ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς μητέρας τοῦ Ἰησοῦ, γνωστὸς ἀπὸ τὸ Ταλμούδ), sabbati destructor, Samarites et demoniuns habens. Hic est, quem a Juda redemortis, hic est ille arundine et colaphis diverberatus, spuntamentis dedecoratus, felle et aceto potatus. Hic est, quam clam discentes subriperunt, ut resurrexisse dicatur vel hortulanus detraxit, ne lactucoe suae frequentia commentium loederentur». Uut talia spectes, ut talibus exultes, quis tibi proetor ant consul ant quoestor ant sacerdos de sua liberalitate praestabit? Et tamen haec jam habemus quodammodo per fidem spiritu imaginante representata. Ceterum qualia illa sunt, quoe nec oculus vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascenderunt? (I, Cor. II, 9).

Credo circo et utraque cavea (πρώτη και δεύτερη στοὰ ἥ, κατ' ἄλλους, ἡ κωμική και ἡ τραγική σκηνή) et omni stadio gratiora».

— 16 —

“Ας ἔρθουμε στὸ συμπέρασμά μας. Οἱ δυὸ ἀντίθετες ἀξίες, «καλὸς καὶ κακός», «καλὸ καὶ κακός», χιλιάδες τώρα χρόνια κἀνουν μεταξὺ τους μακρόχρονο καὶ φοβερὸ πόλεμο· καί, μ' ὅλο πὸν ἀπὸ καιρὸ τώρα ἔχει νικήσει ἡ δεύτερη ἀξία, ὅμως καὶ σήμερα ἀκόμα δὲν λείπουνε τὰ μέρη ὅπου συνεχίζεται ἡ μάχη μετὰ διαφορὰς ἐκβάσεις. Καὶ μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πὼς ἀπὸ τότε, ὁ πόλεμος γίνεται ὁλοένα καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ πὼς, γι' αὐτὸ τὸ λόγο, γίνεται ὁλοένα καὶ πὺν πνευματικὸς: ἔτσι, δὲν ὑπάρχει ἴσως σήμερα μεγαλύτερο διακριτικὸ σημάδι γιὰ ν' ἀναγνωρίσουμε μιὰ ἀνώτερη φύση, μιὰ φύση μετὰ ἀνώτερη διανοητικότητα, παρὰ ἡ συνάντηση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας στοὺς ἐγκεφάλους πὸν παρουσιάζουν πραγματικὸ πεδίο μάχης γιὰ τέτοιον εἶδος ἰδέας. Τὸ σύμβολο αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα πὸν ἔχει χαραχτεῖ μετὰ γράμματα ὁρατὰ ἀκόμα πάνω ἀπ' ὅλη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι: «Ἡ Ρώμη ἐναντίον τῆς Ἰουδαίας, ἡ Ἰουδαία ἐναντίον τῆς Ρώμης».

“Ὡς τὰ σήμερα, δὲν ὑπῆρξε πὺν σημαντικὸ γεγονὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν πάλη, ἀπ' αὐτὴ τὴν θέση τοῦ ζητήματος, ἀπ' αὐτὴ τὴν θανάσιμη σύγκρουση. Ἡ Ρώμη ἔνοιωθε πὼς στὸ Ἰουδαϊκὸ στοιχεῖο ὑπῆρχε κάτι σὰν μιὰ φύση ἀντίθετη ἀπ' τὴ δική της, σὰν ἓνα τέρας τοποθετημένο στὸν ἀντίποδά της. Τὸν Ἰουδαῖο στὴ Ρώμη, τὸν θεωροῦσαν σὰν «ἓνα ὃν γεμᾶτο μῖσος γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος» καὶ μετὰ τὸ δικίον τους, ἂν εἶναι δικίον νὰ πιστεύει κανεὶς πὼς τὸ μέλλον κι' ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας βρισκεται στὴν ἀπόλυτη ἐπικράτηση τῶν ἀριστοκρατικῶν, τῶν ρωμαϊκῶν ἀξιών. Κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τί συναισθήματα νοιώθουνε οἱ Ἰουδαῖοι γιὰ τὴ Ρώμη; Χίλιες δυὸ ἐνδείξεις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ μαντέψουμε: φτάνει νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, τὴν πὺν ἄγρια γραπτὴ ἐπίθεση πὸν θαράννει τὴ συνείδηση τῆς ἐκδίκησης. (“Ἄλλωστε, δὲ θᾶπρεπε νὰ παραυποτιμήσουμε τὴ βαθειὰ λογικὴ τοῦ χριστιανικοῦ ἐνστίκτου μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ ἔχει συνδέσει αὐτὸ ἀκριβῶς

τὸ βαθμὸ τοῦ μίσους μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ μαθητῆ τῆς ἀγάπης, τοῦ Ἰδίου ἐκείνου μαθητῆ πὸν θεωρεῖται πατέρας τοῦ εὐαγγελίου τῆς ἔξαρσης τῆς ἀγάπης — σ' αὐτὸ ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια, ὁσοδήποτε τεράστια κι' ἂν εἶναι ἄλλωστε ἡ φιλολογικὴ νοθεῖα πὸν χρειάστηκε νὰ κάνουν γιὰ νὰ πετύχουν αὐτὸ τὸ σκοπὸ). Οἱ Ρωμαῖοι εἶτανε οἱ δυνατοὶ κι' οἱ εὐγενεῖς, καὶ μάλιστα σὲ σήμερο τέτοιο πὸν ποτὲ ὥς τὰ τώρα δὲν ξαναπαρουσιάστηκε οὔτε σὲ ὄνειρο ἀκόμα, πὺν δυνατό καὶ πὺν εὐγενικὸ στοιχεῖο πάνω στὴ γῆς. Κάθε ἔχνος τῆς κυριαρχίας τους, ὥς τὴν πὺν παραμικρὴ ἐπιγραφὴ, σὲ γοητεύει, ἂν βέβαια ἔξεις νὰ μαντεύεις πὸν χέρι τὴν δούλεψε. Ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι εἶτανε κείνος ὁ ἱερατικὸς λαὸς τῆς μνησικακίας, ἓνας λαὸς πὸν δὲν ἔχει ὁμοίον του στὴ μεγαλοφυΐα τῆς λαϊκῆς ἡθικῆς: φτάνει νὰ συγκρίνουμε μετὰ τοὺς Ἑβραῖους ἄλλους λαοὺς προικισμένους μετὰ συγγενικὰς ιδιοτητες, ὅπως εἶναι παραδείγματος χάρις οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Γερμανοὶ, στὸ νὰ ξεχωρίζουν, δηλαδὴ τί πρᾶγμα εἶναι πρῶτης καὶ τί πέμπτης τάξης.

Ποῖος λαὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ νίκησε προσωρινά; Ἡ Ρώμη ἢ ἡ Ἰουδαία; Μὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀπάντηση. “Ας σκεφτοῦμε μᾶλλον: μπροστὰ σὲ ποιὸν σκύβουνε σήμερα οἱ ἀνθρώποι, ἀκόμα καὶ στὴ Ρώμη, σὰν νᾶναι τὸ ὑποκατάστατο ὅλων τῶν ἀνώτερων ἀξιών — καὶ ὄχι μονάχα στὴ Ρώμη, μὰ καὶ στὴ μισὴ γῆς, παντοῦ ὅπου ἔχει γίνει ὁ ἀνθρώπος κατοικίδιο ζῶο, ἢ τείνει νὰ γίνει; σκύβουνε, δὲν τὸ ἀγνοοῦμε, μπροστὰ σὲ τρεῖς Ἰουδαίους καὶ μπροστὰ σὲ μιὰ Ἑβραία (μπροστὰ στὸν Ἰησοῦ τὸ Ναζωραῖο, μπροστὰ στὸν ψαρά τὸν Πέτρο, μπροστὰ στὸ σκηνοποιὸ Παῦλο καὶ μπροστὰ στὴ μάνα τοῦ Ἰησοῦ, πὸν τὴ λένε Μαρία). Νὰ κι' ἓνα πολὺ ἀξιοπαρατήρητο γεγονὸς: βέβαια, ἡ Ρώμη νικήθηκε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς στὴν Ἀναγέννηση ἔγινε ἓνα ὑπέροχο καὶ ἀνυσυχαστικὸ ξύπνημα τοῦ κλασσικοῦ ἰδανικοῦ, τῆς εὐγενικῆς ἀξιολόγησης ὅλων τῶν πραγμάτων: ἡ ἴδια ἡ ἀρχαία Ρώμη, ἀρχίζει νὰ ἀναταράζεται σὰν νὰ ξυπνοῦσε ἀπὸ λήθαργο, τὴ στιγμὴ πὸν εἶτανε καταπατημένη ἀπὸ μιὰ καινούργια Ρώμη, ἐκείνη τὴν ἐξιουδαϊσμένη Ρώμη πὸν εἶχε οἰκοδομηθεῖ πάνω σὲ ἐρείπια, πὸν παρουσίαζε τὴν ὄψη μιᾶς οἰκουμενικῆς συναγωγῆς καὶ πὸν τὴν ὀνομάζανε «Ἐκκλησία»: μὰ ἀμέσως, ἄρχισε νὰ ξαναθριαμβεύει ἡ Ἰουδαία, χάρις σ' ἐκεῖνο τὸ κίνημα τῆς (γερμανικῆς

και ἀγγλικῆς) μνησικακίας, τῶν βασικὰ πληθειαικῶν ποὺ τὸ δ-
νομάζουμε Μεταρρύθμιση, χωρὶς νὰ ξεχνοῦμε ἐκεῖνο ποὺ βγήκε
ἀπ' ὅλα αὐτά, δηλαδὴ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Ἐκκλησίας, καὶ
μαζὶ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς νεκρικῆς σιγῆς γιὰ τὴν κλασσικὴ
Ρώμη.

Ἀκόμα πιὸ ἀποφασιστικὰ κι' ἀκόμα πιὸ ριζικά, ἡ Ἰουδαία
κέρδισε μιὰ καινούργια νίκη ἐνάντια στὸ κλασσικὸ ἰδανικό, μὲ
τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση : τότε ἀκριβῶς, τὰ τελευταῖα ἀπομει-
νάκια τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας ποὺ ὑπῆρχανε ἀκόμα στὴν
Εὐρώπη, ἡ ἀριστοκρατία τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ καὶ δέκατου ὀ-
γδοοῦ γ α λ λ ι κ ο ὺ αἰῶνα, γκρεμίστηκε κάτω ἀπ' τὰ χτυ-
πήματα τῶν λαϊκῶν ἐνστίκτων τῆς μνησικακίας. Εἴτανε μιὰ ἀ-
πέραντη χαρὰ, ἕνας βουερὸς ἐνθουσιασμοὺς τέτοιος, ποὺ ποτέ
δὲν εἶχανε ξαναδεῖ πάνω στὴ γῆς ! Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ξα-
φνικά, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὀχλαγοή, ἔγινε τὸ πιὸ θαυμαστὸ καὶ τὸ
πιὸ ἀναπάτεχο πρᾶγμα : τὸ ἀρχαῖο ἰδανικὸ ὁρθώθηκε π ρ ο -
σ ω π ι κ ᾶ καὶ μὲ ἀσυνήθιστη τόλμη μπροστὰ στὰ μάτια καὶ
στὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητος, — καὶ πάλι, μὰ μὲ πιὸ δυνα-
τό, πιὸ ἀπλὸ καὶ πιὸ βαθὺ τρόπο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ, ἀντήχη-
σε, ἐνάντια στὸ ψεύτικο σύνθημα τῆς μνησικακίας ποὺ βεβαιώ-
νει τ ἡ ν ὕ π ε ρ ο χ ῆ τ ῆ ς π λ ε ι ο ψ η φ ί α ς, ἐνάν-
τια στὴ βούληση τῆς ταπείνωσης, τοῦ προσκυνήματος, τῆς ἰσο-
πέδωσης καὶ τῆς κατάπτωσης, ἐνάντια στὸ λυκόφως τῶν ἀνθρώ-
πων, τὸ τρομερὸ καὶ μαγευτικὸ ἀντίθετο σύνθημα τῆς ὀ π ε -
ρ ο χ ῆ ς τ ῆ ς μ ε ι ο ψ η φ ί α ς ! Καὶ σὰν τελευταῖο δεῖ-
γμα τῆς ἁ λ λ ῆ ς φωνῆς, φανερώθηκε ὁ Ναπολέοντας, ὁ μο-
ναδικὸς καὶ ἀργοπορημένος ἄνθρωπος ποὺ ἔγινε ποτέ, καὶ μ'
αὐτὸν φανερώθηκε ἡ ἐνσάρκωση τοῦ προβλήματος τοῦ κ α τ'
ἐ ξ ο χ ῆ ν ἀ ρ ι σ τ ο κ ρ α τ ι κ ο ὺ ἰ δ α ν ι κ ο ὺ. Ἄς σκε-
φτοῦμε καλὰ τὸ πρόβλημα αὐτό : ὁ Ναπολέοντας, αὐτὴ ἡ σύν-
θεση τοῦ ἀ π ᾶ ν θ ρ ω π ο υ καὶ τοῦ ἑ π ῖ ρ ᾶ ν θ ρ ω π ο υ !...

Μὰ τέλειωσαν ὅλα τάχατες ἀπὸ κείνη τὴν ἐποχὴ ; Αὐτὴ ἡ
πιὸ μεγαλόπρεπη ἀντίθεση στὸ ἰδανικὸ, πετάχτηκε γιὰ πάντα
στὰ π ε π ρ α γ μ ῆ ν α ; ἢ μήπως ἀναβλήθηκε γιὰ μιὰ ἄλ-

λη, μακρινὴ ἐποχὴ ;... Θὰ δοῦμε τάχα μιὰ μέρα νὰ ξαναζων-
τανεῦει ἡ παμπάλαια πυρκαῖα μὲ ἀκόμα πιὸ μεγάλη δύναμη
μιᾶς κι' εἴτανε τόσο καιρὸ συγκερατμένη ; Καὶ μάλιστα, δὲ θᾶ-
πρεπε τάχα νὰ τὸ ἐπιθυμήσουμε α ὗ τ ὸ μ' ὅλη μας τὴ δύνα-
μη ; καὶ νὰ τὸ θέλουμε ; Δὲν πρέπει, τάχατες, νὰ συμβάλουμε
σ' αὐτό ;... Ὅποιος ἀρχίζει νὰ σκέφτεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅ-
πως κάνουν οἱ ἀναγνώσται μου, νὰ ἐμβαθύνει τὴ σκέψη του, θὰ
δυσκολευτεῖ νὰ τὰ βγάλει πέρα — κι' αὐτός, γιὰ μένα εἶναι ἀρ-
κετὸς λόγος γιὰ νὰ τελειώσω, γιατί μ' ἀρέσει νὰ πιστεύω πὼς
καιρὸ τώρα ἔχουν μαντέψει οἱ ἀναγνώστες μου τί θ ἔ λ ω, καὶ
τί ἐννοῶ μ' αὐτὸ τὸ ἐπικίνδυνο σύνθημα ποὺ ἔβαλα σὰν πανώ-
γραμμα τοῦ τελευταίου μου ἔργου : « Π ἔ ρ α ν τ ο ὺ Κ α -
λ ο ὺ κ α ἰ τ ο ὺ Κ α κ ο ὺ... » Τοῦλάχιστον, δὲν σημαίνει
« Πέρα ἀπ' τὸ Καλὸ καὶ τὸ αἰσχρὸ ».

Π α ρ α τ ῆ ρ ῆ σ η

Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ μοῦ προσφέρει ἡ πρώτη αὐτὴ πραγματεία,
ἐπιφελοῦμαι γιὰ νὰ ἐκφράσω δημοσίᾳ καὶ ρητὰ μιὰ εὐχὴ ποὺ ὡς τὰ
τώρα τὴν ἔχω πεῖ μόνο σὲ μερικοὺς σοφοὺς, σὲ τυχαῖες συζητήσεις.
Καλὸ θὰ ἦταν, μιὰ φιλοσοφικὴ σχολὴ νὰ συνέβαλε, μὲ μιὰ σειρά
ἀκαδημαϊκῶν διαγωνισμῶν, στὴ διάδοση τῶν σπουδῶν τῆς ἱ σ τ ο -
ρ ἱ α ς τ ῆ ς ἡ θ ι κ ῆ ς. Ἰσως βοηθήσει αὐτὸ τὸ βιβλίον γιὰ νὰ δο-
θεῖ μιὰ ὥθηση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Προβλέποντας πὼς θὰ
πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία μου προτείνω, τὸ ἐξῆς θέμα (ποὺ
ἀξίζει νὰ τὸ προσέξουν τόσο οἱ φιλόλογοι κι' οἱ ἱστορικοί, ὅσο καὶ
οἱ ἐπαγγελματίες φιλόσοφοι) :

«Τί ἐνδείξεις μᾶς προσφέρει ἡ γλωσσολογία καὶ ἰδιαιτέρα οἱ ἐτυ-
μολογικὲς ἐρευνες, στὴν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν ;»

— Ἀλλωστε, δὲν θὰ εἴτανε λιγώτερο ἀναγκαῖο νὰ προσεταιρι-
στοῦμε στὴ μελέτη αὐτῶν τῶν προβλημάτων καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν
φυσιολόγων καὶ τῶν γιατρῶν (ἐννοῶ τὰ προβλήματα τῆς ἁ ξ ἱ α ς τῶν
ἀξιολογήσεων ποὺ ἐπικρέτησαν ὡς τὰ σήμερα). Σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαιτέρη
περίπτωσιν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες περιπτώσεις, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀφί-
σουμε τοὺς ἐπαγγελματίες φιλόσοφους νὰ παίξουν τὸ ρόλο συνηγόρων
καὶ μεσολαβητῶν, ἀφοῦ κατάφεραν νὰ μεταβάλουν τὶς γεμάτες δυσ-
πιστία οἰσέσεις ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία, στὴ φυσιολογία
καὶ στὴν ἱατρικὴ, σὲ μιὰ συμπαθητικὴ καὶ γόνιμη ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν.
Πραγματικά, θᾶπρεπε πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὅλοι οἱ πίνακες τῶν ἀξιῶν,
ὅλες οἱ προστακτικὲς ποὺ ἀναφέρουν ἡ ἱστορία καὶ οἱ ἐθνολογικὲς
σπουδές, νὰ διαφωτιστοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευτοῦν ἀπὸ τὴν φ υ σ ι ο λ ο -

γική τους πλευρά προτού δοκιμάσουμε να τις ερμηνεύσουμε με τη ψυχολογία. Άλλωστε, θά έπρεπε να εξεταστούν και από την ιατρική έπιστήμη.

Το ζήτημα: τί αξίζει ό τάδε ή ό τάδε πίνακας αξιών, ή τάδε ή ή τάδε «ήθική», πρέπει να τεθεί κάτω από τις διαφορετικές προοπτικές, και προπαντός, ποτέ δέν θά μπορούσαμε να δείξουμε άρκετή διάκριση, και άρκετή λεπτότητα στη μελέτη του σκοποῦ τών αξιών. Ένα πράγμα, παραδείγματος χάρη, με φανερή αξία όσον άφορᾷ τή μεγαλύτερη ικανότητα διάρκειας μιᾶς ράτσας, (ή σε σχέση με τήν αύξηση τής ικανότητας προσαρμογής αὐτῆς τῆς ράτσας σ' ένα ώρισμένο κλίμα ή και με τήν συντήρηση τών περισσοτέρων) δέν θά είχε τήν ίδια αξία άν ήταν να δημιουργηθεῖ ένας τύπος με άνώτερη δύναμη. Το καλό τῆς πλειοψηφίας και το καλό τῆς μειοψηφίας είναι δυό έντελῶς αντίθετες αξιολογικές άπόψεις· θ' άφίσουμε στην όφέλεια τών άγγλων βιολόγων τήν έλευθερία να θεωροῦν το πρώτο σάν άνώτερο κα θ α υ τ ό... "Ο λ ε ς οί έπιστήμες θά πρέπει στο έξῆς να προετοιμάζουν το έργο του μελλοντικού φιλοφóφου: για το φιλόσοφο, το έργο αὐτό συνίσταται στο να λύσει το πρόβλημα τῆς αξιολογήσεως και να προσδιορίσει τήν ίεραρχία τών αξιών.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ

Η «ΕΝΟΧΗ», Η «ΚΑΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ» ΚΑΙ ΟΤΙ ΤΟΥΣ ΜΟΙΑΖΕΙ

— 1 —

Το να άναθρέψει και να χειραγωγήσει ένα ζῶο πού να μπορεί να δίνει ύποσχέσεις — δέν είναι τᾶχα το παράδοξο καθήκον πού έθεσε στον εαυτό της ή φύση σχετικά με τον άνθρωπο; Μά δέν είναι αὐτό το αληθινό πρόβλημα του ανθρώπου;... 'Η διαπίστωση πώς αὐτό το πρόβλημα έχει λυθεῖ ὡς ένα πολὺ μεγάλο βαθμό θά προκαλέσει σίγουρα έκπληξη σε όποιον ξέρει να εκτιμάει ὅλη τή δύναμη τῆς αντίθετης δύναμης, τήν ικανότητα του να ξεχνᾶμε. 'Η λησμονιά δέν είναι μονάχα μιᾷ vis inertiae ὅπως πιστεύουν τὰ επιπόλαια πνεύματα. Είναι, πολὺ περισσότερο, μιᾷ ενεργός δύναμη, μιᾷ ικανότητα άπάλειψης, στην πραγματική σημασία τῆς λέξης. Σ' αὐτή τήν ικανότητα πρέπει να αποδώσουμε και το γεγονός πώς κάθε τί πού μᾶς συμβαίνει στη ζωή, κάθε τί πού απορροφᾶμε, παρουσιάζεται τόσο λίγο στη συνείδησή μας τῇ στιγμή πού το «χωνεύει» (θά μπορούσαμε να το ὀνομάσουμε αὐτό ψυχική άπορρόφηση), ὅσο και ή πολλαπλή διεργασία πού συμβαίνει στο σώμα μας τήν ὥρα πού «άφομοιώνουμε» τήν τροφή μας.

Το να κλείνουμε κάπου-κάπου τις πόρτες και τὰ παράθυρα τῆς συνείδησης, να μένουμε άναίσθητοι στο θόρυβο και στην διαμάχη πού δίνει ο ύποχθόνιος κόσμος τών ὀργάνων πού μᾶς έξυπηρετοῦν για να βοηθήσουν ή να καταστρέψουν το ένα το άλλο· να επιβάλλουμε, λίγο, σιωπή, να καθαρίσουμε έντελῶς τή συνείδησή μας για να ξαναμείνει τόπος για τὰ καινούργια πρά-

γμματα, και ιδιαίτερα για τις ευγενικώτερες λειτουργίες και τους ευγενικώτερους λειτουργούς, για να κυβερνήσουμε, να προβλέψουμε, να προαισθανθούμε (γιατί ο οργανισμός μας είναι μια πραγματική ολιγαρχία) — αυτός είναι, το ξαναλέω, ο ρόλος της ενεργητικής δραστηριότητας του ξεχάσματος, ένα είδος φύλκα, επιτηρητή, επιφορτισμένου να διατηρεί την ψυχική τάξη, την ήσυχία, την έθιμοτυπία. 'Αμέσως θα συμπεράνουμε πώς καμμιὰ εὐτυχία, καμμιὰ γαλήνη, καμμιὰ ελπίδα, καμμιὰ περηφάνεια, καμμιὰ απόλαυση τῆς τωρινῆς σιγῆς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ικανότητα τοῦ ξεχάσματος.

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει χαλασμένο αὐτὸ τὸν ἀνασταλτικὸ μηχανισμό καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ λειτουργήσῃ, μοιάζει μὲ τὸ δυσπεπτικὸ (καὶ δὲ μοιάζει μονάχα) — δὲν καταφέρνει νὰ «ἀποτελειώσει» τίποτα... Ἔ, λοιπόν! αὐτὸ τὸ ἀναγκαστικὰ ξεχασιαρικὸ ζῶο, ποὺ ἡ λησμονιά του εἶναι δύναμη καὶ ἐκδήλωση μιᾶς ρωμαλέας ὑγείας, δημιούργησε μιὰν ἀντίθετη ικανότητα, τὴ μνήμη, καὶ μ' αὐτήν, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐκμηδενίζει τὴ λησμονιά, — στίς περιπτώσεις, δηλαδή, ὅπου εἶναι νὰ ὑποσχεθεῖ : δὲν πρόκειται λοιπὸν καθόλου γιὰ τὴν καθαρὰ παθητικὴ ἀδυναμία του νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ μιὰ ἐντύπωση ποὺ ἔχει δεχτεῖ, ἢ ἀπὸ τὴν κακοδιαθεσιὰ ποὺ προκαλεῖ μιὰ ὑπόσχεση ποὺ ἔδωσε καὶ ποὺ δὲν καταφέρνει νὰ τὴν πάρει πίσω, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐνεργητικὴ βούληση τοῦ νὰ διατηρήσῃ μιὰ ἀνάμνηση, μιὰ συνέχεια στὴ βούληση, γιὰ μιὰ πραγματικὴ μνήμη τῆς βούλησης : ἔτσι ἀνάμεσα στὸ πρωταρχικὸ «θὰ κάνω» καὶ στὴν ἐκφόρτιση τῆς καθ'αὐτὸ βούλησης, ἡ ἐκτέλεση τῆς πράξεως, ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ἀπὸ καινούργια καὶ ξένα πράγματα, ἀπὸ συνθήκες κι' ἀκόμα κι' ἀπὸ πράξεις βούλησης, μπορεῖ νὰ παρεμβληθεῖ χωρὶς κανένα ἀτόπημα καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμμιὰ ἀνάγκη νὰ φοβόμαστε μήπως σπάσει ἀπὸ τὴν προσπάθεια αὐτὴ ἡ μακρὰ ἀλυσίδα τῆς βούλησης.

Πόσα πράγματα, ὅμως, προϋποθέτουν ὅλα αὐτά! Πόσο χρειάστηκε ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ διαθέτῃ ἔτσι τὸ μέλλον, νὰ μάθει νὰ ξεχωρίζει τὸ ἀναγκαῖο ἀπὸ τὸ συμπτωματικόν, νὰ εἰσχωρεῖ μέσα στὴν αἰτιότητα, νὰ προκαταλαβαίνει καὶ νὰ προβλέπει ὅ,τι κρύβει τὸ μακρινὸ μέλλον καὶ νὰ ξέρει νὰ κατάρτῃ μὲ θεβαιότητα τοὺς ὑπολογισμούς του, ἔτσι, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ξεχωρίζει τὸ σκοπὸ ἀπὸ τὸ μέσο.

Καὶ πόσο χρειάστηκε ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ πρῶτα ὑπολογισμὸς, τακτικὸς, ἀναγκαῖος, τόσο γιὰ τοὺς ἄλλους ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τις ἴδιες του τις περιστάσεις, γιὰ νὰ μπορέσῃ ἐπιτέλους νὰ ἐγγυηθεῖ μὲ τὴν προσωπικότητά του ὥς μέλλον, ὅπως κάνει ἐκεῖνος ποὺ δένεται μὲ μιὰ ὑπόσχεση!

— 2 —

Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ μακρόχρονη ἱστορία τῆς καταγωγῆς τῆς ἐθιμοτυπίας. Αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ νὰ ἀναθραφεῖ καὶ νὰ χεραγωγηθεῖ ἕνα ζῶο ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ δίνει ὑποσχέσεις ἔχει, ὅπως εἶδαμε, γιὰ πρώτη προϋπόθεση, ἕνα ἄλλο ἔργο : τὸ νὰ κἀνῃ πρῶτα τὸν ὀρισμένο καὶ ὁμοιόμορφο ὥς ἕνα ὀρισμένο σημεῖο ἄνθρωπο, ὅμοιο ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους του, κανονικὸ καί, κατὰ συνέπεια, ὑπολογισμὸ. Ἡ θαυμαστὴ δουλειὰ αὐτοῦ ποὺ δυνάμει «ἠθικότητα τῶν ἠθῶν» (προβλ. Ἀγ. 9, 14, 16) — ἡ πραγματικὴ δουλειὰ ποὺ ἔχει κάνει ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτὸ του στὸ διάστημα τῆς πρὸ μεγάλης περιόδου τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, ὅλη ἡ προϊστορικὴ του δουλειὰ παίρνει ἐδῶ ὅλη τῆς τῆ σημασία καὶ τὴ μεγάλη τῆς δικαίωση, ὁποιοσδήποτε κι' ἂν εἶναι ἄλλωστε ὁ βαθμὸς τῆς σκληρότητας, τῆς τυραννίας, τῆς βλακειᾶς καὶ τῆς ἡλιθιότητος ποὺ τὴ χαρακτηρίζει : μόνον μὲ τὴν ἠθικότητα τῶν ἠθῶν καὶ τὸν ζουρλομανδύα τῆς κοινωνικῆς βίας ἔγινε πραγματικὸς ὑπολογισμὸς ὁ ἄνθρωπος. Ἀντίθετα, ἂν τοποθετήσουμε στὴν ἄκρῃ τῆς τεράστιας διεργασίας, στὸ μέρος ὅπου τὸ δέντρο ὀρμιάζει ἐπιτέλους τοὺς καρπούς του, ὅπου ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἠθικότητά της τῶν ἠθῶν ἀποκαλύπτουν ἐπιτέλους ἐκεῖνο ποὺ γι' αὐτὸ εἶτανε μόνον μέσο : θὰ βροῦμε πὼς ὁ πρὸ ὀρμὸς καρπὸς τοῦ δέντρου εἶναι τὸ ὑπέροχον αἶμα, τὸ ἔτομο ποὺ μοιάζει μόνον μὲ τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ἔτομο ποὺ εἶναι ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἠθικότητα τῶν ἠθῶν, τὸ αὐτόνομο καὶ ὑπερηθικὸ ἔτομο (γιατὶ «αὐτόνομος» καὶ «ἠθικός» ἀποκλείουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο), μὲ λίγα λόγια ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ δική του, τὴν ἀνεξάρτητη καὶ ἐπιμονὴ θέληση, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μπόρεῖ νὰ ὑποσχεταί — ἐκεῖνος ποὺ ἔχει μέσα του τὴν περήφανη καὶ παλλόμενη συνείδηση τοῦ τι ἔχει

ἐπιτύχει ἐπιτέλους μ' αὐτό, τοῦ τί ἔχει ἐνσωματωθεῖ μέσα του, μιὰ ἀληθινὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δύναμης, καὶ τέλος, τὸ συναίσθημα τοῦ ὅτι ἔφτασε στὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Αὐτὸς ὁ χειραφετημένος ἄνθρωπος ποὺ μ π ο ρ εῖ πραγματικά νὰ ὑπόσχεται, αὐτὸς ὁ δάσκαλος τῆς ἐ λ ε ῦ θ ε ρ η ς βούλησης, αὐτὸς ὁ ἄρχοντας — πῶς νὰ μὴν ξέρει τί ἀνωτερότητα ἐξασφαλίζει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπέναντι σὲ κάθε τί ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποσχεθεῖ καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ μὲ τὸν ἑαυτό του, πόση ἐμπιστοσύνη, πόσο φόβο, πόσο σεβασμὸ ἐμπνέει — ὅλ' αὐτὰ τὰ «ἀξίζει» — καὶ πῶς μ' αὐτὴ τὴν ἐξουσία ποὺ ἄσκει στὸν ἑαυτό του, ἔχει ἀναγκαστικά μέσα στὰ χέρια του καὶ τὴν ἐξουσία πάνω στὶς συνθῆκες, στὴ φύση καὶ σ' ὅλα τὰ πλάσματα ποὺ ἔχουν πὺδ περιορισμένη βούληση καὶ λιγώτερο σίγουρες σχέσεις; Ὁ «ἐλεύθερος» ἄνθρωπος, ὁ ἐξουσιαστὴς μιᾶς μεγάλης καὶ ἀδάμαστης θέλησης, βρίσκει σ' αὐτὴ τὴν κατοχὴ τὸν τ ὕ π ο τ ῆ ς ἀ ξ ί α ς του : μὲ τὸ νὰ παίρνει σὰ βάση τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ κρίνει τοὺς ἄλλους, λατρεύει ἢ περιφρονεῖ καί, ὅπως τιμᾷ μοιραία αὐτοὺς ποὺ τοῦ μοιάζουν, τοὺς δυνατοὺς ποὺ μπορεῖ κανένας νὰ βασίζεται σ' αὐτοὺς (αὐτοὺς ποὺ μ π ο ρ ο ῦ ν νὰ ὑπόσχονται) — καὶ συνεπῶς τὸν καθένα ἀπ' ὅσους ὑπόσχονται σὰν κυρίαρχοι, δηλαδὴ δύσκολα, σπάνια, ὥστερα ἀπὸ ὥριμη σκέψη, ἀπ' ὅσους σιγικουνεύονται τὴν ἐμπιστοσύνη τους, ποὺ τ ι μ ο ῦ ν ὅταν ἐμπιστεύονται, ποὺ δίνουν τὸ λόγο τους σὰ νᾶναι κάτι ὅπου μπορεῖ νὰ βασιστεῖ κανένας, ἀφοῦ αἰσθάνονται τὸν ἑαυτό τους ἄρκετὰ ἰσχυρὸ ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τὸν κρατήσουν ὅ,τι κι' ἂν γίνει, ἀκόμα καὶ δυστυχήματα, ἀκόμα κι' ἂν δὲν τὸ θέλει ἢ «μοῖρα» —, ὅμοια θὰ εἶναι μοιραία ἔτοιμος νὰ διώξει μὲ μιὰ κλωτσιὰ τὰ ἄθλια λαγωνικά ποὺ ὑπόσχονται, ἐνῶ δὲν εἶναι στὴ δικαιοδοσίᾳ τους ἢ ὑπόσχεση, νὰ μαστιγώσει τὸν ψεύτη ποὺ ἔχει γίνει κίβλας ἐπίορκος τῇ στιγμῇ ποὺ ὁ λόγος βγαίνει ἀπὸ τὰ χεῖλια του.

Ἡ περὶ φανη γνῶση τοῦ ἐξαιρετικοῦ προνόμιου τῆς ε ὑ θ ὦ ν η ς, ἢ συνείδηση αὐτῆς τῆς σπάνιας ἐλευθερίας, αὐτῆς τῆς κυριαρχίας ἐπάνω στὸν ἑαυτό του καὶ στὴ μοῖρα, ἔχει μπεῖ μέσα του ὡς τὰ πὺδ μύχια βάθη, καὶ περνάει στὴν κατάσταση τοῦ ἐνστικτοῦ, τοῦ κυρίαρχου ἐνστικτοῦ : — πῶς θὰ τὸ ὀνομάσει αὐτὸ τὸ κυρίαρχο ἐνστικτο, ἂν ὑποθέσουμε πῶς αἰσθάνεται τὴν ἀ-

νάγκη νὰ δώσει μιὰ ὀνομασία ; Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία : ὁ κυρίαρχος ἄνθρωπος τὸ ὀνομάζει σ υ ν ε ῖ δ η σ ῆ τ ο υ ...

— 3 —

Συνείδησή του ; ... Εὐθύς ἐξαρχῆς θὰ μαντέψει κανένας πῶς ἡ ἰδέα τῆς «συνείδησης», ποὺ ἐδῶ συναντᾶμε σὲ μιὰ ἀνώτερη ἐξέλιξη ὡς τὸ σημεῖο νὰ φτάνει τὸ παράξενο, ἔχει πίσω της μιὰ μεγάλη ἱστορία, τὴν ἐξέλιξη τῶν μορφῶν της. Ὅταν μπορεῖ κανένας νὰ ἐγγυᾶται γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ ἀπαντᾷ μὲ ἀλαζονεία, δηλαδὴ νὰ ἐ γ . κ ρ ί ν ε ι τ ὸ ν ἑ α ὑ τ ὸ τ ο υ — εἶναι, τῶχω ξαναπεῖ κιῶλας, ὥριμος καρπός, μὰ καὶ ὁ ψ ι μ ο ς κ α ρ π ὸ ς : — Πόσο καιρὸ θάμεινε, πικρὸς καὶ ξυνὸς αὐτὸς ὁ καρπὸς πάνω στὸ δέντρο : Καί, γι' ἀκόμα περισσότερο καιρὸ δὲν βλέπανε τίποτα ἀπ' αὐτὸ τὸν καρπὸ, — κανένας δὲ θὰ μπορούσε νὰ φανταστεῖ τὸν ἐρχομὸ του, μ' ὅλο ποὺ στὸ δέντρο, τὰ πάντα εἶχαν ἐτοιμαστεῖ γι' αὐτὸν καὶ μ' ὅλο ποὺ τὸ ἴδιο τὸ δέντρο δὲν εἶχε ἄλλο λόγο γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ, παρὰ τὸ νὰ γεννήσει αὐτὸ τὸν καρπὸ! — «Πῶς νὰ δημιουργήσουμε μνήμη σ' αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο - ζῶο ; Πῶς ν' ἀποτυπώσουμε σ' αὐτὴ τὴν διάνοια τῆς στιγμῆς, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα χαλαρὴ καὶ θολή, σ' αὐτὴ τὴν ἐνσάρκωση τῆς λησμονιᾶς, πῶς ν' ἀποτυπώσουμε, λέω, κάτι τόσο καθαρά, ὥστε νὰ παραμείνει παρούσα ἡ ἰδέα του ; » ... Αὐτὸ τὸ πολὺ παλιὸ πρόβλημα, ὅπως εὐλόγα φαντάζεται κανεὶς, δὲν λύθηκε μὲ κυριολεκτικὰ ἥπια μέσα. Κι' ἴσως, μάλιστα, νὰ μὴν ὑπάρχει τίποτα πὺδ τρομερὸ καὶ πὺδ ἀνησυχαστικὸ στὴν προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μ ν η μ ο τ ε χ ν ι κ ῆ του. «Κολλᾶμε κάτι μὲ πυρωμένο σίδερο γιὰ νὰ μείνει στὴ μνήμη : μόνον ὅ,τι δὲν παύει νὰ π ρ ο κ α λ εῖ π ὶ ν ο μένει στὴ μνήμη» — αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἀξιώματα τῆς πὺδ παλαιᾶς ψυχολογίας ποὺ γεννήθηκε ποτὲ στὴ γῆς (καί, δυστυχῶς, τῆς ψυχολογίας ποὺ διήρκεσε καὶ περισσότερο). Καὶ μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς, παντοῦ ὅπου ὑπάρχει σήμερα στὴ γῆς, στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, κάποια ἐπισημότητα, κάποια σοβαρότητα, κάποιο μυστήριο καὶ σκοτεινὰ χρώματα, π α ρ α μ ε ν ε ι κάτι ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ πάντα κυρίαρχοι στὶς διαπραγματεύσεις, στὶς ἀναλήψεις υποχρεώ-

σεων, στίς υποσχέσεις : τὸ παρελθόν, τὸ ἀπόμακρο, τὸ σκοτεινὸ καὶ σκληρὸ παρελθόν, μᾶς ἐμψυχώνει καὶ θράζει μέσα μας σὰν γινόμεστε «σοβαροί». Αὐτό, ὅμως, δὲν γινόταν ποτὲ χωρὶς μαρτύρια, χωρὶς μάρτυρες καὶ αἱματηρὲς θυσίες, ὅταν ἔκρινε ὁ ἄνθρωπος πὼς εἶταν ἀπαραίτητο νὰ δημιουργήσῃ μιὰ μνήμη γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Τὰ πιδ τρομακτικὰ δλοκαυτώματα καὶ οἱ πιδ φρικτὲς ἀναλήψεις ὑποχρεώσεων (ὅπως, παραδείγματος χάρη, ἡ θυσία τοῦ πρωτότοκου), οἱ πιδ ἀποκρουστικοὶ ἀκρωτηριασμοὶ (ὅπως ὁ εὐνουχισμός), οἱ πιδ σκληρὲς τελετουργίαι ὄλων τῶν θρησκευτικῶν λατρειῶν (γιατὶ ὅλες οἱ θρησκείαι, σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι συστήματα σκληρότητας) — ὅλα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ κεῖνο τὸ ἔνστικτο ποὺ κατάφερε νὰ μαντέψῃ πὼς μέσα στὴν ὁδὸν ὑπάρχει τὸ πιδ ἰσχυρὸ ἐπιβοήθημα τῆς μνημοτεχνικῆς.

Κατὰ μιὰν ὀρισμένη ἔννοια, σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἀνήκει καὶ ὁ ἀσκητισμός : ὑπάρχουν μερικὲς ιδέες ποὺ πρέπει νὰ γίνουν ἀνεξίτηλες, ἄσβυστες, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πάντα παροῦσες στὴ μνήμη, καὶ «σταθερές», γιὰ νὰ ὑπνωτίζουν ὁλόκληρο τὸ νευρικὸ καὶ νοητικὸ σύστημα — μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς «ἐμμονῆς» — καί, μὲ τίς μεθόδους καὶ τίς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀσκητισμοῦ καταργοῦν, πρὸς ὄφελος τῶν ιδεῶν, τὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἄλλων ιδεῶν, καὶ τίς κάνουν ἀξέχαστες. "Ὅσο πιδ κακὴ μνήμη εἶχε ἡ ἀνθρωπότητα, τόσο πιδ τρομακτικὴ εἶταν ἡ ὄψη τῶν συνηθειῶν της. Καί, ἰδιαίτερα, ἡ σκληρότητα τῶν ποινικῶν νόμων ἐπιτρέπει στὴν ἀνθρωπότητα νὰ ὑπολογίζει τίς δυσκολίες ποὺ δοκίμασε ὥσπου νὰ γίνῃ κυρία τῆς λησιμοσύνης καὶ νὰ διατηρήσῃ στὴ μνήμη αὐτῶν τῶν δούλων τῆς στιγμῆς, ποὺ εἶναι ὑποταγμένοι στὰ πάθη καὶ στίς ἐπιθυμίες, μερικὲς πρωτόγονες ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐμεῖς οἱ Γερμανοὶ δὲν θεωροῦμε, βέβαια, τὸν ἑαυτὸ μας ἰδιαίτερα σκληρὸ καὶ ἀνελέητο, κι' ἀκόμα λιγώτερο : πιστεύουμε πὼς ἔχουμε οὐσιαστικὰ ἐλαφρὸ χαρακτήρα ποὺ δὲ γνιᾶζεται οὔτε γιὰ τὴν προηγούμενη μέρα, οὔτε γιὰ τὴν ἐπομένη. "Ε, λοιπόν, κοιτάξτε τὴν ἀρχαία μας ποινικὴ ὀργάνωση καὶ θὰ καταλάβετε πόσες δυσκολίες ὑπάρχουν στὴ γῆς γιὰ νὰ ἀναθραφῇ ἕνας «λαὸς στοχαστῶν» (δηλαδή : ὁ λαὸς τῆς Εὐρώπης, ὅπου βρίσκουμε ἀκόμα τὸν ἀνώτατο βαθμὸ τῆς ἐμπιστοσύνης, τῆς σοβαρότητας, τοῦ κακοῦ γούστου καὶ τοῦ αἰσθήμα-

τος τῆς πραγματικότητος, τοῦ λαοῦ ἐκείνου ποῦ, μ' αὐτὲς τίς ιδιότητες, ἐξασφάλισε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὸ δικαίωμα νὰ διαπαιδαγωγῇ κάθε εἶδους μανδρινάτου στὴν Εὐρώπη). Ἐκεῖνοι οἱ Γερμανοὶ καταφύγανε στὰ πιδ ἄγρια μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήσουν μιὰ μνήμη ποὺ θὰ τοὺς ἔκανε νὰ κυριαρχοῦν στὰ πιδ θεμελιώδη ἔνστικτά τους, σ' ἐκεῖνα τὰ χυδαῖα καὶ βαρεῖα βάρβαρα ἔνστικτα : ὡς θυμηθοῦμε τίς ἀρχαῖες τιμωρίες ποὺ ἴσχυαν στὴ Γερμανία, καὶ μεταξὺ ἄλλων τὸ λιθοβολισμό — (ἤδη ὁ θρύλος ἔλεγε πὼς ἡ μυλόπετρα ἔπεφτε στὸ κεφάλι τοῦ ἐνόχου) — τὸν τροχὸ (αὐτὴ τὴν ἐντελῶς εἰδικὴ ἐφεύρεση τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος στὸν τομέα τῆς τιμωρίας!), τὸ μαρτύριο τοῦ πασσάλου, τὸ ποδοπάτημα ἀπὸ τὰ ἄλογα (τὸν διαμελισμό), τὴ χρῆση τοῦ λαδιοῦ ἢ τοῦ κρασιοῦ ὅπου ἔβραζαν τὸν κατάδικο (ὡς τὸν δέκατο τέταρτο καὶ δέκατο πέμπτο αἰῶνα) καὶ ὅλες τίς διάφορες ποικιλίες τῶν βασανιστηρίων (τὸ «ξελουριδίσμα», τὸ γδάρισμα τοῦ στήθους) καμιά φορὰ ἀκόμα, αἶθλιαν τὸν κακοποιὸ μὲ μέλι καὶ τὸν ἄφιναν, κάτω ἀπὸ τὸν φλογερὸ ἥλιο, νὰ τὸν τσιμποῦν οἱ μυῖγες. Χάρη σὲ τέτοιου εἶδους θεάματα καὶ σὲ τέτοιου εἶδους δράματα, κατάφεραν ἐπιτέλους νὰ στεριώσουν στὴ μνήμη πέντε ἢ ἕξι «δὲν θέλω», μιὰ σχέση ὅπου δίνει κανεὶς τὴν ὁ π ὁ σ χ ε σ ῆ του, γιὰ νὰ ἀπολαύσῃ τὰ πλεονεκτήματα τῆς κοινωνίας — καί, πραγματικά, μὲ τὴ βοήθεια αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς μνήμης, φτάνουμε ἐπιτέλους στὴ «λογικὴ» ! — Ἀλλοίμονο ! ἡ λογικὴ, ἡ σοβαρότητα, ἡ κυριαρχία στὰ πάθη μας, ὅλη αὐτὴ ἡ σκοτεινὴ μηχανορραφία ποὺ ὀνομάζουμε σκέψη, ὅλα αὐτὰ τὰ πομπώδη πλεονεκτήματα τοῦ ἀνθρώπου : πόσο ἀκριβὰ πληρώνονται ! Πόσο αἶμα καὶ πόση τιμὴ βρίσκεται στὸ βάθος ὄλων αὐτῶν τῶν «καλῶν πραγμάτων» !...

Πὼς λοιπὸν ἔγινε αὐτὸ τὸ «σκοτεινὸ πρᾶγμα», ἡ συνήθεια τοῦ σφάλματος, πὼς ἦρθε στὸν κόσμον ὅλος αὐτὸς ὁ μηχανισμὸς ποὺ λέγεται «κακὴ συνείδηση ;» — "Ετσι, ξαναρχόμαστε στοὺς γενεαλόγους μας τῆς ἡθικῆς. Τὸ ξαναλέω — ἡ μήπως δὲν τῶχω πει ; — δὲν κάνουν καλὴ δουλειά. Μιὰ σύγχρονη πείρα, μόνο πέντε πῆχες μᾶκρος καὶ «σύγχρονη», καὶ μόνο σύγχρονη καμ-

μιὰ γνώση τοῦ παρελθόντος, καμμιὰ ἐπιθυμία νὰ τὸ γνωρίσουν· κι' ἀκόμα λιγώτερο, τὸ ἱστορικὸ ἔνστικτο, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἀποτελέσει μιὰ «δεύτερη ὕραση» ἀπαραίτητη γι' αὐτὸ τὸ θέμα, — κι' ὅμως θέλουν νὰ καταπιαστοῦν μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἠθικῆς : ἀναγκαστικά, θὰ καταλήξουν σὲ ἀποτελέσματα ποὺ ἔχουν πολὺ ἀπόμακρες σχέσεις μὲ τὴν πραγματικότητα. Μὰ νὰ σκέφτηκαν καμμιὰ φορὰ ἄραγε αὐτοὶ οἱ γενεαλόγοι τῆς ἠθικῆς, ἔστω καὶ στὸ ὄνειρό τους, πὼς, παραδείγματος χάρη ἡ οὐσιαστικὴ ἠθικὴ ἔννοια τῆς λέξης «ὀφειλήματα» (ἁμαρτήματα) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς ὕλική ἰδέα τοῦ «χρέους» ; ἢ, πὼς ἡ ποιὴ ὡς ἀντίπῳ, ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ὑπόθεση ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐλευθεροβουλίας ἢ τοῦ καταναγκασμοῦ ; — σὲ σημεῖο ποὺ πάντα νὰ χρειάζεται ὁ ψηλὸς βαθμὸς ἐξανθρωπισμοῦ γιὰ ν' ἀρχίσει τὸ ζῶο «ἄνθρωπος» νὰ κάνει διὰκριση ἀνάμεσα σὲ πολὺ πῶς πρωταρχικὲς ἔννοιες, ὅπως τὸ «ἐκ προθέσεως», «ἐξ ἀμελείας», «κατὰ τύχην», «ἱκανὸς νὰ διακρίνει», καὶ τὰ ἀντίθετά τους, γιὰ νὰ τὰ συσχετίσει μὲ τὴν τιμωρία ;

Αὐτὴ ἡ τόσο γενικὴ σήμερα καὶ φαινομενικὰ τόσο φυσικὴ καὶ τόσο ἀναπόφευκτη ἰδέα, αὐτὴ ἡ ἰδέα ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ προβάλουν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν πὼς διαμορφώθηκε τὸ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης πάνω στὴ γῆς, δηλαδή, ἡ ἰδέα πὼς ὁ «ἐγκληματίας» ἀξίζει νὰ τιμωρηθεῖ γιὰ τὴν ἁμαρτίαν ποὺ ἐνεργήσῃ «ἐκ προθέσεως», εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνα πολὺ καθυστερημένο καὶ μάλιστα ἐκλεπτυσμένο σχῆμα τῆς κρίσεως καὶ τῆς ἐπαγωγῆς στὸν ἄνθρωπο· ὅποιος τὴν τοποθετεῖ στὴν ἀρχή, ἔχει παρεξηγήσει χονδροειδέστατα τὴν ψυχολογία τῆς πρωτόγονης ἀνθρωπότητας. Στὴν μεγαλύτερη περίοδο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, δὲν τιμωροῦσαν κατ' ὅλον τὸν κακοποιὸ ἐπειδὴ τὸν θεωροῦσαν ὑπεύθυνον γιὰ τὴν πράξη του. Δὲν παραδέχονταν λοιπὸν πὼς ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ μόνο ὁ ἔνοχος : — τιμωροῦσαν, μᾶλλον, ὅπως τιμωροῦν σήμερα οἱ γονεῖς τὰ παιδιά τους, παρακινούμενοι ἀπὸ τὸ θυμὸ ποὺ προκαλεῖ μιὰ ζημιὰ καὶ ποὺ πέφτει πάνω στὸν αὐτουργὸ τῆς ζημιᾶς — αὐτὸς ὅμως ὁ θυμὸς διατηρεῖται σὲ ὀρισμένα ὅρια καὶ τροποποιεῖται ἀπὸ τὴν ἰδέα πὼς κάθε ζημιὰ βρῖσκει κάποιον τὸ ἀντίστοιχόν της, πὼς μπορεῖ νὰ συμψηφιστεῖ, ἔστω καὶ ἀπὸ τὸν πόνο ποὺ θὰ δοκιμάσει ὁ αὐτουργὸς τῆς ζημιᾶς.

Ἀπὸ ποῦ πῆρε τὰχα τὴ δύναμή της αὐτὴ ἡ πρωταρχικὴ ἰ-

δέα, ποῦ εἶναι ριζωμένη τόσο βαθειά ; αὐτὴ ἡ ἀκατάλυτη ἴσως ἰδέα, σήμερα ποῦ ἡ ζημιὰ καὶ ὁ πόνος εἶναι ἰσοδύναμα ; Αὐτὸ τὸ ἀποκάλυψα παραπάνω : ἀπὸ τίς σχέσεις τῶν συμβολαίων μεταξὺ πιστωτῶν καὶ χρεωστῶν, ποὺ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχουν «ὑποκείμενα δικαίου», σχέσεις ποῦ, κι' αὐτές, μᾶς ξαναφέρνουν στὶς πρωταρχικὲς μορφές τῆς ἀγορᾶς, τῆς πωλήσεως, τῆς ἀνταλλαγῆς μὲ μὴ λέξη τῆς συναλλαγῆς.

— 5 —

Ὅταν φανταζόμαστε αὐτὲς τίς σχέσεις συμβολαίων, ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς μᾶς ἔρχονται, ὅπως μπορεῖ νὰ δείχνουν κάπως οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν, κάθε λογῆς ὑποψίες καὶ ἀντιπάθειες γι' αὐτὴ τὴν πρωτόγονη ἀνθρωπότητα ποὺ φαντάστηκε ἢ ἀνέχθηκε αὐτὲς τίς σχέσεις. Ἐκεῖ ὑπόσχονται, ἐκεῖ πασχίζουν νὰ φτιάξουν μνήμη σ' ἐκεῖνον ποὺ ὑπόσχεται, κι' ἐκεῖ, ὅπως μπορούμε νὰ φανταστοῦμε, θὰ βροῦν ἐλεύθερο δρόμο ἡ σκληρότητα, ἡ ἀσπλαχνία καὶ ἡ βία.

Ὁ ὀφειλέτης, γιὰ νὰ ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνην στὴν ὑπόσχεσή του ὅτι θὰ ἐξοφλήσει τὸ δάνειο, γιὰ νὰ δώσει μιὰ ἐγγύηση γιὰ τὴν σοβαρότητά του, γιὰ τὴν ἱερότητα τῆς ὑπόσχεσής του, γιὰ νὰ χαράξει στὴν ἴδια του τὴ συνείδηση τὴν ἀνάγκη τῆς ἐξόφλησης σὰν καθήκον καὶ σὰν ὑποχρέωση, ἀναλαμβάνει, μὲ συμβόλαιο, στὴν περίπτωση ποὺ δὲν θὰ πληρῶνε, νὰ ἀποζημιώσει τὸν δανειστή του μὲ κάτι ἄλλο ποὺ «ἔχει στὴν κατοχή» του, ἢ ποὺ ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν, παραδείγματος χάρη τὸ σῶμα του, τὴ γυναῖκα του, τὴν ἐλευθερία του, ἀκόμα καὶ τὴ ζωὴ του (ἢ, κυριαρχημένος ἀπὸ ὀρισμένες θρησκευτικὲς ἐπιδράσεις, τὴν αἰώνια σωτηρία του, τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, ἀκόμα καὶ τὴ γαλήνη του μέσα στὸν τάφο : ὅπως στὴν Αἴγυπτο, ὅπου τὸ πνεῦμα τοῦ ὀφειλέτη δὲν εὗρισκε ἔλεος ἀπὸ τὸν δανειστή του, — ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς στοὺς Αἰγυπτίους, μ' αὐτὴ τὴ γαλήνη συνδεόταν καὶ μιὰ ἰδιαίτερη ἰδέα —, ἀλλὰ, προπαντός, ὁ δανειστὴς μπορούσε νὰ ἐξευτελίσει καὶ νὰ βασανίσει μὲ κάθε τρόπο τὸ σῶμα τοῦ ὀφειλέτη, ὅπως, παραδείγματος χάρη, νὰ κόψει ἕνα μέλος του, ποὺ θὰ τοῦ φαινόταν ἀνάλογο μὲ τὸ μέγεθος τοῦ χρέους. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ νοοτροπία, ἔγιναν παντοῦ κι' ἀπὸ νωρὶς ἀκριβεῖς ἀξιολογή-

σεις, πολλές φορές φειχτές για τὴ λεπτολογία τους, ἀξιολογήσεις πού εἶχαν τὴ δύναμη δικαίωματος για τὰ διάφορα μέλη καὶ μέρη τοῦ σώματος. Θεωρῶ ἤδη πρόοδο κι' ἀπόδειξη μιᾶς πιὸ δίκαιης, πιὸ ὑψηλῆς, πιὸ ρωμαϊκῆς δικαστικῆς ἀντίληψης, ἐκεῖνο τὸ διάταγμα τοῦ νόμου τῆς Δωδεκαθέλου, πού ὄριζε πῶς εἶταν ἀδιάφορο ἂν, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἔπαιρνε ὁ χρεώστης λιγώτερο ἢ περισσότερο κρέας,

Ἄς προσπαθήσουμε νὰ κατανοήσουμε τὴ λογικὴ πού ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴ μορφή τοῦ συμψηφισμοῦ : εἶναι ἀρκετὰ παράξενη. Νὰ σὲ τί συνίσταται ἡ ἀναλογία : ἀντὶ για ἓνα κέρδος, πού νὰ ἀντισταθμίξει ἀμέσως τὴ ζημιὰ πού ἔγινε (δηλαδή, ἀντὶ ἡ ἀποζημίωση νὰ γίνεи σὲ χρῆμα, σὲ γῆς, ἢ σὲ κατοχὴ ἐνὸς ὁποιοδήποτε πράγματος, παραχωρεῖται στὸ δανειστὴ ἓνα εἶδος ἱκανοποίησης σὰν ἐξόφληση καὶ ἀποζημίωση, — ἡ ἱκανοποίηση τοῦ νὰ ἀσκήσει τὴ δύναμη, μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια, σὲ ἓνα ὄν πού θρῖσκεται σὲ κατάσταση ἀδυναμίας, ἡ ἡδονή, δηλαδή, τοῦ «νὰ κάνει τὸ κακὸ για τὴν εὐχαρίστηση νὰ τὸ κάνει», ἡ χαρὰ τοῦ νὰ τυραννᾷ : κι' αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση εἶναι τόσο ζωηρότερη, ὅσο εἶναι κατώτερη ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ δανειστῆ κι' ὅσο εἶναι ταπεινότερη ἡ θέση του, γιατί τότε τὸ κομμάτι θὰ τοῦ φανεῖ ἀκόμα πιὸ νόστιμο καὶ θὰ τοῦ ἀνοίξει τὴν ὄρεξη για μιὰ ὑψηλότερη θέση.

Χάρη στὴν τιμωρία τοῦ ὀφειλέτη, ὁ δανειστὴς παίρνει μέρος στὸ δικαίωμα τῶν κυρίων καί, στὸ τέλος, γεύεται τὸ ἐξευγενιστικὸ συναίσθημα ὅτι μπορεῖ νὰ περιφρονεῖ καὶ νὰ κακοποιεῖ ἓνα ὄν σὰν νὰ εἶναι κάτω ἀπὸ «κατώτερό του» — ἢ, τοῦλάχιστον, στὴν περίπτωση πού τὸ πραγματικὸ δικαίωμα τῆς ἐκτέλεσης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τιμωρίας ἔχει ἀνατεθεῖ στὴν «ἐξουσία», νὰ βλέπει νὰ περιφρονοῦν καὶ νὰ κακοποιοῦν αὐτὸ τὸ ὄν. Τὸ ἀντιστάθμισμα λοιπὸν συνίσταται στὴν ἄδεια καὶ στὸ δικαίωμα τοῦ δανειστῆ νὰ εἶναι σκληρός.

Σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα τοῦ δικαίου τῶν δανεισμῶν ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του ὁ κόσμος τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν, ἡ «ἐνοχὴ», ἡ «συνείδηση», «τὸ καθήκον», «ιερότητα τοῦ καθήκοντος» — στὴν

ἀρχή, ὅπως κάθε τί τὸ μεγάλο πού ὑπάρχει στὴ γῆς, ποτίστηκε για πολὺ καιρὸ μὲ ἄφθονο αἷμα. Καὶ δὲ θᾶπρεπε τάχα νὰ προσθέσουμε πῶς αὐτὸς ὁ κόσμος δὲν ἔχασε ποτὲ μιὰ κάποια μυρουδιά ἀπὸ αἷμα καὶ μαρτύριο ; (οὔτε καὶ στὸ γέρο Κάντ· ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸν ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ ἔχει μυρουδιά σκληρότητας...) ἀκόμα, ἐδῶ δημιουργήθηκε ἐκεῖνη ἡ παράξενη ἀλληλουχία τῶν ἰδεῶν, πού σήμερα εἶναι ἴσως ἀδιάσπαστη, κι' ἀρχισε νὰ σχηματίζεται ἡ ἀλληλουχία ἀνάμεσα στὴν «ἐνοχὴ καὶ στὴν ὀδύνη». Καὶ πάλι : πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ὀδύνη ἀντιστάθμισμα για τὰ «χρέη» ; Τὸ νὰ κἀνεῖς κάποιον νὰ ὑποφέρει, προκαλοῦσε ἀπέραντη εὐχαρίστηση, καὶ σὰν ἀντιστάθμισμα τῆς ζημιᾶς καὶ τῆς στενοχώριας για τὴ ζημιὰ, ἔδινε ἐξαιρετικὴ ἀπόλαυση στὸ θιγόμενο πρόσωπο : νὰ κἀνεῖς τὸν ἄλλο νὰ ὑποφέρει ! — πραγματικὴ γιορτή ! καὶ μάλιστα, τὸ ξαναλέω, τόσο πιὸ εὐχάριστη, ὅσο πιὸ χτυπητὰ ἀντίθετη εἶταν ἡ σειρὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ δανειστῆ ἀπέναντι στὸν ὀφειλέτη. Αὐτὸ τὸ παρουσιάξω σὰν πιθανότητα : γιατί εἶναι δύσκολο νὰ δεῖ κανεῖς ὡς τὸ βάθος αὐτῶν τῶν ὑποχθόνιων πραγμάτων τίποτ' ἄλλο, παρὰ ὅτι εἶναι ὀδυνηρὴ ἡ ἐξέτασή τους. Καὶ ὅποιος εἰσάγει ἐδῶ τὴν ἰδέα τῆς «ἐκδίκησης» δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ πυκνώνει ἀκόμα περισσότερο τὰ σκοτάδια ἀντὶ νὰ τὰ διαλύει (ἡ ἐκδίκηση μᾶς ξαναφέρνει στὸ ἴδιο πρόβλημα : «πῶς μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἐπανάρθωση τὸ νὰ κάνουμε τὸν ἄλλο νὰ ὑποφέρει» ;). Μοῦ φαίνεται πῶς προκαλεῖ ἀπέχθεια στὴν εὐαισθησία, ἡ μᾶλλον στὴν ὑποκρισία τῶν κατοικιδίων ζώων (δηλαδή : στοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους, δηλαδή : σ' ἐμᾶς), τὸ νὰ φανταζόμαστε, μ' ὅλη τὴν ἀναγκαίαν ἔνταση, ὡς πιὸ σημεῖο ἡ σκληρότητα ἀποτελοῦσε τὴν ἀγαπημένη ἀπόλαυση τῆς πρωτόγονης ἀνθρωπότητας καὶ ἔμπαινε σὰν καρίκιωμα σὲ ὅλες σχεδὸν τίς ἀπολαύσεις της. Πόσο ἀφελής, ἄλλωστε, καὶ πόσο ἁθῶα φαίνεται ἡ ἀνάγκη τους για τὴ σκληρότητα, καὶ πόσο ἐμφανίζεται αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ «ἀνιδιοτελὴς κακία» (ἢ, για νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἑκφραση τοῦ Σπινόζα, ἡ *sympathia malevolens*), κατ' ἀρχὴν σὰν μιὰ φυσιολογικὴ ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου : δηλαδή, σὰν κάτι ὅπου ἡ συνείδηση θὰ μπορούσε νὰ ἀπαντήσῃ μὲ τόλμη : «ναί».

Ἐνα διεισδυτικὸ μάτι θὰ μπορούσε καὶ σήμερα ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσει στὸν ἀνθρώπο πολλὰ ἴχνη ἀπ' αὐτὴ τὴ γιορτάσιμη χαρὰ, πού τοῦ εἶναι ἔμφυτη καὶ πρωταρχικὴ : Στὸ πέραν τοῦ

Καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀρ. 188 (κι' ἀκόμα πρωτότερα στήν Ἀυγή, ἀρ. 18, 77, 113,) ἔδειξα μὲ προσοχὴ τὴν δλοένα καὶ μεγαλύτερη ἐκνευματοποίηση καὶ «ἰδιοποίηση» τῆς σκληρότητας, ποὺ ἔγνη της βρίσκουμε σ' ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ (καὶ μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, γενικά, πὼς ἀπ' αὐτὴν ἀποτελεῖται κάθε ἀνώτερος πολιτισμός). "Ὅπως κι' ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, δὲν θὰ μπορούσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς πριγκηπικὸ γάμο ἢ μεγάλη λαϊκὴ γιορτὴ χωρὶς ἀποκεφαλισμούς, χωρὶς βασανιστήρια καὶ χωρὶς δλοκαυτώματα. Ἐπίσης, δὲν εἶταν δυνατό νὰ νοηθεῖ σπῖτι κάπως ἀριστοκρατικὸ ὅταν τὰ μέλη του δὲν μπορούσαν νὰ ἀφίσουν ἐλεύθερη τὴν κακία τους καὶ τὴν κοροϊδευτικὴ τους σκληρότητα (ἃς θυμηθοῦμε τὸν Δὸν Κιχώτη στήναυλὴ τῆς δούμισσας : ὅταν διαβάσουμε σήμερα δλόκληρο τὸν Δὸν Κιχώτη, ἔχουμε μιὰ πικρὴ γεύση στὸ στόμα μας, τὸ πνεῦμα μας βασανίζεται, ἐνῶ αὐτὸ φαίνεται περίεργο καὶ μάλιστα ἀκατανόητο στὸ συγγραφέα καὶ στοὺς σύγχρονούς του, γιατί τὸ βιβλίο αὐτὸ τὸ διαβάζανε μὲ τὴν πιὸ ἥσυχη συνειδηση, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε πιὸ εὐθυμο πρᾶγμα, σὰν νᾶτανε κάτι ποὺ σὲ κάνει νὰ πεθαίνεις στὰ γέλια). Τὸ νὰ βλέπεις τὸν ἄλλο νὰ ὑποφέρει, κάνει ἀκόμα περισσότερο καλὸ — αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀλήθεια, μὰ μιὰ παλιὰ καὶ ἰσχυρὴ ἀλήθεια, ἀνθρώπινη, πολλὴ ἀνθρώπινη, ποὺ θὰ τὴν ὑπόγραφαν ἴσως καὶ οἱ πύθηκοι ἀκόμα : πραγματικά, λένε πὼς μὲ τίς διάφορες περιεργες σκληρότητες ποὺ ἐπινοοῦν, προαναγγέλλουν κίολας πλείους τὸν ἄνθρωπο, «προοιμιάζουν», ἃς ποῦμε, τὸν ἐρχομὸ του. Χωρὶς σκληρότητα, δὲν ὑπάρχει ἀπόλαυση : αὐτὸ μᾶς μαθαίνει ἡ πιὸ ἀρχαία καὶ ἡ πιὸ μακρόχρονη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου — καὶ ἡ τιμωρία ἔχει τέτοιο γιορτάσιμο ὄφος!

Αὐτὲς οἱ σκέψεις, ἃς τὸ ποῦμε ἐν παρόδῳ, δὲν ἔχουν καθόλου γιὰ σκοπὸ τους νὰ ρίξουν καινούργιο νερὸ στὸν κακὸν μύλο ποὺ τριξοβολαίει τὴν ἀηδία τῆς ζωῆς, γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν μὲ τὴν ψυχὴ τους οἱ πεσσιμιστές μας· ἀντίθετα, ἐδῶ, βεβαιώνω ῤητά, πὼς τὴν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ντρεπότανε καθόλου γιὰ τὴ σκληρότητά της, ἡ ζωὴ κυλοῦσε μὲ περισσότερη γα-

λήνη, παρὴ στήν ἐποχὴ μας ὅπου βασιλεύει ὁ πεσσιμισμός. Τὸ σκοτείνιασμα τοῦ οὐράνιου θόλου πάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πάντα μεγάλωνε, ὅσο μεγάλωνε καὶ ἡ ντροπὴ ποὺ ἔνοιωθε ὁ ἄνθρωπος βλέποντας τὸν ἄνθρωπο. Τὸ ἀπαισιόδοξο καὶ κουρασμένο βλέμμα, ἡ δυσπιστία ἀπέναντι στήν ζωὴ, ἡ παγερὴ ἄρνηση ποὺ τὴν ὑπαγορεύει ἡ ἀηδία γιὰ τὴ ζωὴ — δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ σημάδια τῶν πιὸ κακῶν ἐποχῶν τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους : κάθε ἄλλο : σὰν πραγματικὰ θαλτόφυτα, φυτρώνουνε μόνο σὰν σχηματίζεται ὁ θάλατος ποὺ τοὺς χρησιμεύει γιὰ ἔδαφος. — ἐννοῶ τὴ νοσηρὴ ἀβουλία καὶ τὴ νοσηρὴ ἡθικότητα ποὺ τελικὰ διδάσκουν στὸ ζῶο «ἄνθρωπος» νὰ ντρέπεται γιὰ ὅλα τὰ ἐνστικτὰ του.

Καθὼς πῆγαινε νὰ γίνεῖ «ἄγγελος» (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω σκληρότερη λέξη) ὁ ἄνθρωπος ἀπόκτησε ἐκεῖνο τὸ χαλασμένο στομάχι καὶ τὴ θρώμικη γλῶσσα ποὺ ὄχι μονάχα τὸν ἔκαναν ν' ἀηδιάσει τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἀθωότητα τοῦ ζώου, μὰ καὶ τοῦ ἀνόστεψαν καὶ τὴ ζωὴ του : — κι' ἔτσι, καμμιά φορὰ, σκύβει πάνω στὸν ἑαυτὸ του βουλώνοντας τὴ μύτη του καί, σὰν τὸν πάπα Ἰννοκάντιο τὸν Γ', καταστρώνει κατσουφιασμένος τὸν κατάλογο μὲ τίς ἀναπηρίες τῆς φύσης του («ἀκάθαρτη ἡ τεκνοποίηση, ἀηδιαστικὴ ἡ θρέψη μέσα στὸν κόλπο τῆς μάννας, κακῆς ποιότητος ἡ οὐσία ποὺ ἀναπτύσσει τὸν ἄνθρωπο, σάλια, οὖρα καὶ κόπρανα»).

Σήμερα, ποὺ δλοένα προβάλλουμε τὸν πόνο σὰν πρῶτο ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ζωῆς καὶ σὰν τὸ πιὸ μοιραῖο πρόβλημα τῆς ζωῆς, καλὰ θὰ κάνουμε νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ὅπου κρίνανε διαφορετικὰ τὰ πράγματα, γιατί δὲν μπορούσαν νὰ στερηθοῦν τὸ πρῶτης τάξεως θέλημα τοῦ νὰ κάνουν τὸν ἄλλο νὰ ὑποφέρει, ἀφοῦ βρῖσκανε πὼς εἶταν ἓνα πραγματικὸ δόλωμα γιὰ τὴ ζωὴ. Ἴσως, μάλιστα, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ — ἃς τὸ ποῦμε γιὰ νὰ παρηγορηθοῦν οἱ εὐαίσθητοι ἄνθρωποι — ὁ πόνος νὰ μὴ εἶταν τόσο ὀδυνηρὸς ὅσο τώρα. Αὐτό, τουλάχιστον ἔχει συμπεράνει ἓνας γιατρὸς ποὺ θεράπευε νέγρους (— οἱ νέγροι θεωροῦνται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὸν προϊστορικὸ ἄνθρωπο —)· ὅταν τοὺς θεράπευε σὲ ἐξαιρετικὰ σοβαρὲς ἐσωτερικὲς μολύνσεις, τόσο ὀδυνηρές, ποὺ θὰ ἔφερναν σὲ ἀπελπισία ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ γερὸ Εὐρωπαῖο, παρατηροῦσε πὼς ἀντεῖχαν θαυμάσια. (Ἡ καμπύλη τῆς ἀντοχῆς στὸν πόνο τοῦ

ἀνθρώπου φαίνεται, πραγματικά, πὼς χαμηλώνει πάρα πολλὸ καὶ πὼς πέφτει ξαφνικά, μόλις περάσουμε τὶς πρῶτες δέκα χιλιάδες ἢ δέκα ἑκατομμύρια τῶν ὑπερπολιτισμένων μας. Προσωπικά, ἐγώ, δὲν ἀμφιβάλλω πὼς μπροστὰ σὲ μιὰ καὶ μόνη νύχτα πόνου ποὺ περνάει μιὰ ἀπὸ τὶς γυναικοῦλες μας, ποὺ τὴν ἔχει ὑπονομεύσει ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ὕστερία, εἶναι μηδαμνοὶ οἱ πόνοι ὅλων τῶν ζώων ποὺ ἔχουμε ἐξετάσει, γιὰ ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς, τὶς παλλόμενες σάρκες τους).

Ἴσως, μάλιστα, νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ παραδεχτοῦμε τὸ ἐνδεχόμενο πὼς δὲν ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἐντελῶς ἡ ἀπόλαυση ποὺ δίνει ἡ σκληρότητα : μόνο ποὺ θὰ χρειαζόταν ἀναλογικά, ἐπειδὴ ὁ πόνος εἶναι σήμερα δυνατώτερος, κάποια μεγαλύτερη ἐξιδανίκευση μὲ τὰ χρώματα τῆς φαντασίας καὶ τῆς ψυχικότη-
τας καὶ νὰ στολίζεται μὲ τόσο καθησυχαστικὰ χρώματα, ποὺ νὰ μὴν προκαλεῖ δυσπιστία οὔτε στὴν πὺλ λεπταίσθητη καὶ ὑποκριτικὴ συνείδηση (ἐνα ἀπ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα εἶναι ἡ «τραγικὴ συμπόνια», κι' ἄλλο ἐνα εἶναι «ἡ νοσταλγία τοῦ σταυροῦ»).

Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς κάνει νὰ ἀγανακτοῦμε προπαντὸς ἐνάντια στὸν πόνο, δὲν εἶναι ὁ καθαυτὸς πόνος, μὰ τὸ παράλογο τοῦ πόνου. Κι' ὅμως, οὔτε γιὰ τὸ χριστιανὸ ποὺ εἶχε συνδυάσει τὸν πόνο μὲ ὀλοκαύτωμα τὸν κρυφὸ μηχανισμό τῆς λύτρωσης, οὔτε γιὰ τὸν ἀφελῆ ἄνθρωπο τῶν ἀρχαίων χρόνων ποὺ κατάφερνε νὰ ἐρμηνεύει τὸν κάθε πόνο συσχετίζοντάς τον μὲ τὸ θεατὴ ἢ τὸν δῆμιο, δὲν ὑπῆρχε τέτοια ἔλλειψις σημασίας τοῦ πόνου. Τότε, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ διώξουν ἀπὸ τὸν κόσμον τὸν κρυμμένο πόνο, ποὺ δὲν εἶχε ἀποκαλυφτεῖ καὶ δὲν εἶχε μάρτυρες, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τὸν ἀρνηθοῦν καλὸπιστα, ἀναγκάστηκαν σχεδὸν νὰ ἐπινοήσουν θεοὺς καὶ ἐνδιάμεσα ὄντα σὲ ὅλους τοὺς βαθμοὺς τοῦ ὕψους καὶ τοῦ βάθους, μὲ λίγα λόγια, κάτι ποὺ περιπλανιέται ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στὰ κρυμμένα πράγματα, ποὺ κοιτάζει μέσα στὰ σκοτάδια καὶ δὲν χάνει οὔτε ἐνα ἐνδιαφέρον καὶ ὀδυνηρὸ θέαμα. Μὲ τέτοιου εἶδους ἐπινοήματα, ἢ ζωὴ κατάφερε νὰ κάνει τὸ ἀνδραγάθημα ποὺ συνήθιζε σ' ὅλες τὶς ἐποχές, τὸ κατόρθωμα τοῦ νὰ δικαιώσει τὸ «κακό» τῆς. Στὴν ἐποχὴ μας, θάπρεπε ἴσως, γιὰ νὰ τὸ κατορθώσει, νὰ χρησιμοποίησει ἄλλα ἐπινοήματα (παραδείγματος χάρι, νὰ κάνει τὴ ζωὴ αἰνιγμα, γνωστολογικὸ πρόβλημα). «Κάθε κακὸ δι-

καιώνεται ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἐνας θεὸς εὐδοκεῖ νὰ τὸ κοιτάξει» : ἔτσι μιλάει ἡ πανάρχαιη λογικὴ τοῦ συναισθήματος — καί, στὸ κάτω-κάτω τῆς γραφῆς, μόνο ἡ πανάρχαια ; Οἱ θεοὶ φίλοι τῶν ἀπανθρώπων θεαμάτων : σὲ πόσα καὶ πόσα μέρη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μας ἐξανθρωπισμοῦ δὲν διαφαίνεται ἀκόμα αὐτὴ ἡ πρωτόγονη ἐννοια ! Ἄς ζητήσουμε πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ θέμα, παραδείγματος χάρι, ἀπὸ τὸν Καλβίνο καὶ τὸ Λούθηρο.

Ὅπως κι' ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι βέβαιο πὼς ἀκόμα καὶ οἱ Ἕλληνες δὲ βρίσκανε πὺλ πικάντικο καρύκευμα γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν θεῶν τους ἀπὸ τὶς ἡδονὲς τῆς σκληρότητας. Μὲ τί μάτια νομίζετε πὼς κοιτάζαν οἱ ὁμηρικοὶ θεοί, στὴν σκέψη τοῦ ποιητῆ, τὰ πεπρωμένα τῶν ἀνθρώπων ; τί νόημα εἶχε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ τρωϊκὸς πόλεμος καὶ τόσες ἄλλες τραγικὲς φρικαλεότητες ; Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία γι' αὐτό : εἶταν παιχνίδια γιὰ νὰ χαίρονται τὰ μάτια τῶν θεῶν : κι' ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς ἀνήκει σὲ πὺλ «θεϊκὸ» εἶδος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, εἶταν, ὡς ἐναν ὀρισμένο βαθμὸ, καὶ ἀπολαύσεις γιὰ τοὺς ποιητές... Ἀργότερα, οἱ ἠθικολόγοι φιλόσοφοι τῆς Ἑλλάδας πίστευαν πὼς οἱ θεοὶ πρόσεχαν τοὺς ἠθικοὺς ἄγῳνες, τὸν ἡρωϊσμό καὶ τὰ βασανιστήρια ποὺ ἐπιβάλανε στὸν ἑαυτὸ τους οἱ ἐνάρετοι : ὁ «Ἡρακλῆς τοῦ καθήκοντος» ἔπαιζε θέατρο, καὶ τὸ ἤξερε αὐτό. Ἡ χωρὶς μάρτυρες ἀρετὴ εἶταν γι' αὐτὸ τὸ λαὸ τῶν θεατρίνων κάτι ἐντελῶς ἀδιανόητο. Αὐτὸ τὸ τόσο παράτολμο καὶ τόσο ὀλέθριο ἐπινόημα τῶν φιλοσόφων ποὺ τότε γιὰ πρώτη φορὰ γνώρισε ἡ Εὐρώπη, ἢ ἐπινόηση τῆς «ἐλευθεροβουλίας», τοῦ ἀπόλυτου αὐθορμητισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὸ καλὸ καὶ στὸ κακό, μὴ δὲ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του νὰ δημιουργήσει ἐνα εἶδος δικαιώματος γιὰ νὰ φαντάζεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεῶν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ τὴν ἀνθρωπινὴ ἀρετὴ, ἐνα ἀνεξάντλητο ἐνδιαφέρον ;

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου δὲν ἔπρεπε νὰ λείπουν ποτὲ τὰ πραγματικὰ καινούργια θεάματα μὲ τὸ πραγματικὰ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον, οἱ περιπέτειες, οἱ καταστροφές : οἱ θεοί, εὐκολὰ θὰ μπορούσαν νὰ μαντέψουν ἐνα κόσμον πλασμένο σύμφωνα μὲ μιὰ τέλεια αἰτιοκρατία, ἀλλὰ γρήγορα θὰ τὸν βαρύνονταν. Νᾶναι τᾶχα αὐτὸς ἀρκετὸς λόγος γιὰ νὰ μὴν ἐπιβάλουν οἱ φιλόσοφοι, αὐτοὶ οἱ φίλοι τῶν θεῶν, στοὺς θεοὺς τους, τὸ

θέαμα ἐνὸς τόσο αἰτιοκρατικοῦ κόσμου ; “Ὅτι ἡ ἀρχαία ἀνθρωπότητα εἶναι γεμάτη τρυφερότητα καὶ περιποιήσεις γιὰ «τὸ θεατὴν», ἀφοῦ εἶταν ἕνας κόσμος φτιαγμένος πραγματικὰ γιὰ τὰ μάτια καὶ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ τὴν εὐτυχία χωρὶς θεάματα καὶ πανηγύρια. Καί, τὸ ξαναλέω, καὶ στὶς μεγάλες τιμωρίες ὑπάρχουν τόσα καὶ τόσα γιορταστικὰ στοιχεῖα!...

— 8 —

Τὸ συναίσθημα τῆς ὀφειλῆς, τοῦ προσωπικοῦ χρέους, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴν ἔρευνά μας, γεννήθηκε, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὶς πιὸ ἀρχαῖες καὶ τὶς πιὸ πρωταρχικὲς σχέσεις τῶν ἀτόμων μεταξὺ τους, τὶς σχέσεις τοῦ ἀγοραστῆ μετὰ τὸν πωλητὴ, τοῦ δανειστῆ μετὰ τὸν ὀφειλέτη : σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐναντιώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόσωπο στὸ πρόσωπο καὶ ἀναμετρήθηκε πρόσωπο μετὰ πρόσωπο. Δὲν ἔχει βρεθεῖ καμμιά βαθμίδα πολιτισμοῦ, ὁσοδήποτε χαμηλοῦ, ὅπου νὰ μὴν διαφαίνεται κάτι ἀπὸ τὴ φύση αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Τὸ νὰ ὀρίζει τιμὴ, νὰ ἀξιολογεῖ, νὰ βρῖσκει ἰσοτιμίες, νὰ ἀνταλλάξει — ὅλα αὐτὰ ἔχουν τόσο πολὺ ἀπασχολήσει τὴν πρωτόγονη σκέψη τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε κατὰ κάποιον τρόπο, εἶταν αὐτὴ κατ’ αὐτὴ ἡ σκέψη : ἐδῶ ἔμαθε νὰ ἐξασκεῖται τὸ πιὸ ἀρχαῖο εἶδος τῆς ἐξυπνάδας, κι’ ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ διαισθανθοῦμε τὸ πρῶτο σπέρμα τῆς ἀνθρώπινης ἀλλαγῆς, τὸ συναίσθημα τῆς ἀνωτερότητάς του ἀπέναντι στὰ ἄλλα ζῶα. Ἴσως, μάλιστα, καὶ ἡ γερμανικὴ λέξη *menschen* (mensch) νὰ ἐκφράζει κάτι ἀπ’ αὐτὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἀξιοπρεπείας : ὁ ἀνθρώπος ὀρίζει τὸν ἑαυτό του σὰν πλάσμα ποὺ ἀξιολογεῖ, ποὺ ἐκτιμᾷ καὶ ὑπολογίζει, σὰν τὸ «κατ’ ἐξοχὴν ζῶο-ἐκτιμητὴ».

Ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ πούληση, μετὰ τὰ ψυχολογικὰ παρακολουθήματά τους, εἶναι προγενέστερες ἀπὸ κάθε ἀρχὴ ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς ὀργάνωσης : ἀπὸ τὴν πιὸ στοιχειώδη μορφή τοῦ προσωπικοῦ δικαίου, τὸ νεογέννητο συναίσθημα τῆς ἀνταλλαγῆς, τοῦ συμβολαίου, τῆς ὀφειλῆς, τοῦ δικαιώματος, τῆς ὑποχρέωσης, τοῦ συμφητισμοῦ, μετὰ φέρθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὰ πιὸ πρωτόγονα καὶ στὰ πιὸ χονδροειδῆ κοινωνικά

συμπλέγματα (στὶς σχέσεις τους μετὰ παρόμοια συμπλέγματα), καὶ ταυτόχρονα, ἡ συνήθεια νὰ συγκρίνει ὁ ἀνθρώπος τὴ δύναμη μετὰ τὴ δύναμη, νὰ τὴ μετράει καὶ νὰ τὴν ὑπολογίζει.

Ἀπὸ τότε, τὸ μάτι προσαρμόστηκε σ’ αὐτὴ τὴν προοπτική : καὶ μετὰ τὸ βαρὺ πνεῦμα τῆς συνακολουθίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἐγκέφαλο τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ κλονίσῃς, γιὰτὶ ἀκολουθεῖ ἀνελέητα τὴν κατεύθυνση ποὺ ἔχει πάρει, γρήγορα φτάνουμε στὴ μεγάλη γενίκευση : «κάθε πρᾶγμα ἔχει τὴν ἀξία του, ὅλα μποροῦν νὰ πληρωθοῦν». Αὐτὸς εἶταν ὁ πιὸ ἀρχαῖος καὶ ὁ πιὸ ἀπλοῦκός κανόνας τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἀρχὴ κάθε «καλωσύνης», κάθε «χρηστότητας», κάθε «καλῆς θέλησης», κάθε «ἀντικειμενικότητος» στὴ γῆ. Σ’ αὐτὴ τὴν πρώτη βαθμίδα, δικαιοσύνη εἶναι ἡ καλὴ θέληση, ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους ἴσης σχεδὸν δύναμης, τοῦ νὰ συνταιριαστοῦν μεταξύ τους, νὰ ἔλθουν σὲ «συνεννόηση» σὲ συμβιβασμό· ὅσο γιὰ τοὺς λιγώτερο δυνατοὺς ἀνθρώπους, αὐτοὺς τοὺς ἀναγκάζουν νὰ δεχτοῦν αὐτὸ τὸ συμβιβασμὸ μεταξύ τους.

— 9 —

Χρησιμοποιώντας τὰ μέτρα τῶν παλιῶν καιρῶν (ἄλλωστε, πάντα ὑπάρχουν αὐτοὶ οἱ καιροὶ καὶ πάντα μποροῦν νὰ ξαναγίνουν), οἱ σχέσεις τῆς κοινότητος μετὰ τὰ μέλη της εἶναι, στὶς γενικὲς τους γραμμές, σχέσεις πιστωτῆ μετὰ ὀφειλέτη. Ὁ ἀνθρώπος ζῇ στὴν κοινότητα, ἔχει τὰ πλεονεκτήματα τῆς κοινότητος (καὶ τί πλεονεκτήματα ! σήμερον δὲν τὰ ἐκτιμοῦμε στὴν πραγματικὴ τους ἀξία), προστατεύεται καὶ προφυλάγεται μέσα στὸ σπῆτι του, χαίρεται τὴ γαλήνη καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη, προφυλαγμένος ἀπὸ τὶς ζημιὰς καὶ τὶς ἐχθρικὰς ἐνέργειες ὅπου βρῖσκεται ἐκτεθειμένος ὁ ἕξω ἀνθρώπος, ποὺ δὲ ζεῖ «ἥσυχ» — ὁ Γερμανὸς ξέρεῖ ποῖα εἶναι ἡ πρωταρχικὴ σημασία τῆς λέξης «*Elend*» (δυστυχία) (ἀπὸ τὸ *elend* = ἀλήτης), — ἀνάλογα μετὰ τὸ ἀν ἔχει ἀναλάβει ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴν κοινότητα ποὺ τὸν προστατεύει ἀπὸ αὐτὰς τὶς θλάδες καὶ τὶς βιαιοπραγίες. Τί θὰ συμβεῖ, ὅμως, στὴν ἀντίθετη περίπτωση ; Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ κοινό-

τητα και ὁ ἐξαπατημένος δανειστής θὰ ζητήσουν νὰ πληρωθοῦν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Ἐδῶ, δὲν πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ἄμεση ζημιὰ ποὺ ἔχει κάνει ὁ ἔνοχος : ἄλλωστε, αὐτὸς εἶναι ἕνας «ἀντάρτης» ἕνας παραβάτης, ποὺ δὲν κράτησε τὸ λόγο του ἀπέναντι στὴν ὁλότητα ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς κοινῆς ζωῆς ὅπου ἔπαιρνε μέρος. Ὁ ἔνοχος εἶναι ἕνας ὀφειλέτης ποῦ, ὅχι μονάχα δὲν δίνει πίσω τὰ ὀφελήματα καὶ τίς προκαταβολὰς ποὺ ἔχει πάρει, μὰ καὶ ἐπιτίθεται καὶ στὸ δανειστή του : ἔτσι, μὲ ὅλο τους τὸ δίκιο, ὅχι μόνο τὸν στεροῦν ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα κ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ, μὰ καὶ τοῦ θυμίζουν καὶ πόσο σπουδαῖαν εἴταν ἡ ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν πλεονεκτημάτων. Ἡ ὀργὴ τοῦ ἐξαπατημένου δανειστῆ καὶ τῆς κοινότητος τὸν ξαναφέρνει στὴν ἀγρία κατάσταση, τὸν βγάζει ἐκτὸς νόμου, τοῦ ἀρνεῖται τὴν προστασίαν της, — καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑποστῇ κάθε βιαιοπραγία.

Σ' αὐτὴ τῇ βαθμίδᾳ τῶν ἡθῶν, «τιμωρία» εἶναι ἀπλοῖστατα ἡ εἰκόνα, ἡ ἀπομίμηση τῆς ὁμαλῆς συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὸ μισητὸ ἐχθρό, ποὺ εἶναι ἄοπλος, χτυπημένος, ποὺ ἔχει χάσει κάθε δικαίωμα, ὅχι μονάχα γιὰ τὴν προστασίαν, μὰ καὶ γιὰ τὴ λύτωση τῶν ἄλλων. Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ πολεμικὸ δίκαιο καὶ ὁ θρίαμβος τοῦ *vox victis* σὲ ὅλη τὴν ἀνελήγη σκληρότητα. Κι' αὐτὸ ἐξηγεῖ, γιατί κ' ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος (καὶ μαζί καὶ ἡ λατρεία τῶν πολεμικῶν θυσῶν) πῆρε ὅλες τίς μορφὰς ποὺ ἔχει παρουσιάσει ἡ τιμωρία μέσα στὴν ἱστορία.

— 10 —

Ὅσο μεγαλώνει ἡ δύναμή της τόσο λιγώτερη σημασία δίνει ἡ κοινότητα στίς ἀθετήσεις τῶν μελῶν της, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ μέλη δὲν τῆς φαίνονται πιά οὔτε ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ συνόλου, οὔτε ὅτι μποροῦν νὰ τὴν ἀνατρέψουν : τώρα πιά δὲν διώχνουν τὸν κακοποιό, οὔτε τοῦ «στεροῦν τὴν εἰρήνην», κ' οὔτε μπορεῖ πιά νὰ ξεσπάσει ἐλεύθερα ἐπάνω του, ὅπως ἄλλοτε, ἡ γενικὴ ὀργή. Καὶ μάλιστα, τώρα, ὑπερασπίζον τὸν κακοποιὸ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀργή, καὶ προπαντὸς τὸν προστα-

τεύουν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν ζημιωθεῖ ἄμεσα. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ὅλο καὶ πὺρ φανερὰ τὸ ποινικὸ δίκαιο στίς ὑστερότερες φάσεις τῆς ἐξέλιξής του, εἶναι ὁ συμβιβασμὸς μὲ τὴν ὀργὴ ἐκείνων ποὺ βλάφτηκαν πρῶτοι, ἡ προσπάθεια ποὺ καταβάλλει ἡ κοινότητα γιὰ νὰ ἐντοπίσει τὴν περίπτωσιν καὶ νὰ παρακάμψῃ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ μεγαλύτερη ἢ καὶ γενικὴ συμμετοχὴ ἢ ἀναστάτωση, ἢ ἀναζήτησιν ἀντισταθμισμάτων γιὰ νὰ τακτοποιηθεῖ ὅλη ἡ ὑπόθεσις, ἡ *compositio*, καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ σταθερὴ θέλησις νὰ θεωρεῖ ὅτι κάθε παράβασις μπορεῖ νὰ ξεπληρωθεῖ, καί, κατὰ συνέπειαν, ὡς ἕνα βαθμὸ τοῦλάχιστον, νὰ ἀπομονώσῃ τὸν ἐγκληματία ἀπὸ τὸ ἐγκλημά του. Ὅταν μεγαλώνει ἡ ἀτομικὴ δύναμις καὶ ἡ ἀτομικὴ συνείδησις σὲ μιὰ κοινότητα, τὸ ποινικὸ δίκαιο γίνεται ὅλο καὶ πὺρ ἡπιώτερο. Μόλις ὅμως ἐκδηλωθεῖ μιὰ ἐξασθένησις ἢ κάποιος βαθύτερος κίνδυνος, ἀμέσως ξαναπαρουσιάζονται οἱ αὐστηρότερες μορφὰς τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Καὶ ὁ «δανειστής» γίνεται ἀνθρωπινώτερος ὅσο πλουτίζει, καί, τελικά, μετράει τὸν πλοῦτο τοῦ ἀνάλογα μὲ τίς ζημιὰς ποὺ μπορεῖ νὰ πᾶν χωρὶς νὰ ὑποφέρει ἀπ' αὐτές. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε μιὰ κοινωνίαν ποὺ νὰ ἔχει σὺν ἐξοχότητι ὅς τ' ὅσον ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτὸ της τὴν πολυτέλεια τοῦ νὰ ἀφίνει ἀτιμώρητο ἐκεῖνον ποὺ τὴν ἐβλάψε. «Καὶ τί σημασία ἔχουν γιὰ μένα τὰ παρὰ σιτά μου ; θὰ μπορῶσε νὰ πεῖ τότε. "Ἄς ζήσουν κ' ἄς εὐδοκίμησουν» εἶμαι τόσο δυνατὴ, ὥστε δὲ μὲ ἀνησυχοῦν !...» Ἡ δικαιοσύνη, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔλεγε : «ὅλα μποροῦν νὰ πληρωθοῦν κ' ὅλα πρέπει νὰ πληρώνονται», στὸ τέλος κλείνει τὰ μάτια της καὶ ἀφίνει ἐλεύθερο τὸν ἄνθρωπο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ πληρώσει. Καί, στὸ τέλος, καταλήγει, σὰν ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, νὰ αὐτοκαταστρέφεται. Αὐτὴ ἡ αὐτοκαταστροφὴ τῆς δικαιοσύνης, ξέρουμε μὲ τί ὠραῖο ὄνομα στολίζεται — ὀνομάζεται *χάρις*, καὶ εἶναι, ὅπως θὰ φαντάζεται κανεὶς, προνόμιο τῶν ἰσχυροτέρων, ἢ, μᾶλλον, τῶν «πέραν» τῆς δικαιοσύνης.

— 11 —

Ἄλλα δυὸ λόγια γιὰ νὰ ἀντικρούσουμε τίς πρόσφατες

προσπάθειες που γίνονται για να αναζητήσουν την καταγωγή της δικαιοσύνης σε έντελως άλλο πεδίο, — στο πεδίο της μνησικαχίας. Καί πρώτα-πρώτα, θα πω στ' αὐτὶ τῶν ψυχολόγων, ἂν ὑποθέσουμε πῶς θὰ τοὺς ἔρθει κάποτε στὸ νοῦ νὰ μελετήσουν ἀπὸ πῶς κοντὰ τῇ μνησικαχίᾳ : αὐτὸ τὸ λουλούδι ἀνθίζει σήμερα μ' ὅλη του τὴν ὁμορφιά στοὺς ἀναρχικοὺς καὶ στοὺς ἀντισιμωτιστές, μ' ὅλο πὸς εἶναι διαφορετικὴ ἡ μυρουδιά του. Καί, ἐπειδὴ τὰ ὅμοια πράγματα γεννιοῦνται ἀπὸ ὁμοια πράγματα, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ παράξενο ἂν, σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς κύκλους, γίνονται προσπάθειες — καὶ ὄχι γιὰ πρώτη φορὰ (βλέπε παραπάνω παρ. 3) — νὰ ἐξαγιάσουν τὴν ἐκδικήσῃ, δίνοντάς της τὸ ὄνομα δικαιοσύνης — σὰν νὰ μὴν εἶταν κατὰ βάθος ἡ δικαιοσύνη παρὰ μιὰ μεταμόρφωση τοῦ συναισθήματος τῆς προβολῆς, καί, μαζὶ μὲ τὴν ἐκδικήσῃ, νὰ ἐξυψώσουν ὅλα τὰ ἀντιδραστικὰ συναισθήματα. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο μὲ ξενίζει λιγώτερο ἀπὸ κάθε ἄλλο : καὶ μάλιστα, μοῦ φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ ἀξία ὡς πρὸς ὁλόκληρο τὸ βιολογικὸ πρόβλημα (ποῦ, σὲ σχέση μ' αὐτό, ἔχει ὑποτιμηθεῖ πολὺ ὡς τώρα ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν συγκινήσεων). Θέλω μονάχα νὰ ἐπισημάνω τὸ γεγονός πῶς αὐτὴ ἡ καινούργια ἀπόχρωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητος ἔχει θγεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν μνησικαχίαν (πρὸς ὄφελος τοῦ μίσους, τοῦ φόβου, τοῦ πείσματος, τῆς δυσπιστίας, τῆς μνησικαχίας, τῆς ἐκδικήσῃς). Γιατὶ αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα χάνεται καὶ δίνει τὴ θέσιν της σὲ τόνους θανάσιμης ἔχθρας καὶ σὲ κραυγαλέες διαστροφές μόλις γεννηθεῖ ζήτημα κάποιας ἄλλης ομάδας συναισθημάτων ποῦ, ὅπως μοῦ φαίνεται, ἔχουν ἀκόμα μεγαλύτερη βιολογικὴ ἀξία ἀπὸ τὰ ἀντιδραστικὰ συναισθήματα καὶ ποῦ, συνεπῶς, ἀξίζουν νὰ τὰ ἐξετάσει πρῶτα - πρῶτα ἡ ἐπιστήμη, καὶ νὰ τοὺς δώσει μεγάλη ἀξία : ἐννοῶ τὰ πραγματικὰ ἐνεργητικὰ συναισθήματα, ὅπως εἶναι ἡ φιλοδοξία, ἡ φιληδονία καὶ ἄλλα παρόμοια. (Εὐγένιος Dühring). Ἡ Ἀξία τῆς Ζωῆς, Μαθήματα Φιλοσοφίας, καί, ἄλλωστε, σὲ ὅλα του τὰ ἔργα). Αὐτὰ ἔχω νὰ πῶ γιὰ τὴν τάσιν αὐτὴ γενικά· ὅσο γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ντύρινγκ ὅτι πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν προέλευσιν τῆς δικαιοσύνης σὲς περιοχὲς τῆς μνησικαχίας, τοῦ ἀντιδραστικοῦ συναισθήματος, πρέπει, ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀλήθειαν, νὰ τὸ ἀντιστρέψουμε ἀπό-

τομα καὶ νὰ τοῦ ἀντιτάξουμε τὴν ἄλλη αὐτὴ θέσιν, δηλαδή, πῶς : ἡ τελευταία περιοχὴ ποῦ ἔχει κατακτήσει τὸ πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης, εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς μνησικαχίας, τοῦ ἀντιδραστικοῦ συναισθήματος !

Ὅταν συμβαίνει πραγματικὰ νὰ μένει ὁ δίκαιος ἄνθρωπος δίκαιος ἀκόμα καὶ ἀπέναντι σ' ἐκεῖνον ποῦ τὸν ἔβλαψε· ἀληθινὰ δίκαιος, καὶ ὄχι μονάχα ψυχρὸς, μετρημένος, περιφρονητικὸς καὶ ἀδιάφορος, γιὰτὶ τὸ νὰ εἶσαι δίκαιος ἔχει καὶ θετικὴ ἢ προϋπόθεσιν), ὅταν, ἀκόμα κι' ὅταν ἀντιμετωπίζει προσωπικὰς προσβολὰς, βρισιὰς, ὑποψίες, διατηρεῖ ἀναλλοίωτὴ τὴν ὑψηλὴν, παγερὴν, βαθειὰ καὶ ταυτόχρονα τρυφερὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ δικαίου ματιοῦ τοῦ ποῦ κρίνει, ἔ, τότε ! τότε θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀναγνωρίσουμε πῶς εἶναι ἡ ἐνσαρκωμένη τελειότητα, ἡ ὑψηλότερη μορφή τῆς αὐτοκυριαρχίας ποῦ ὑπάρχει στὴ γῆς — κάτι, πάντως, ποῦ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ μὴν τὸ περιμένουμε καὶ ποῦ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε τὴν ἐπιπολαιότητα νὰ τὸ πολυπιστεύουμε. Γενικά, εἶναι βέβαιο πῶς, ἀκόμα καὶ οἱ πῶς ἀκέραιοι ἄνθρωποι, ὅταν δοῦν ἔστω καὶ μιὰ μικρὴ δόση δολιότητος, κακίας καὶ καχυποψίας, τοὺς ἀνεβαίνει τὸ αἷμα στὸ κεφάλι, χάνουν κάθε εὐθυκρισία.

Ὁ ἐνεργητικὸς, ὁ ἐπιθετικὸς, ἀκόμα καὶ ὁ βίαιος ἐπιθετικὸς ἄνθρωπος, εἶναι ἐκατὸ φορὲς πῶς κοντὰ στὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὸν «ἀντιδραστικὸν» ἄνθρωπον· γι' αὐτό, δὲν τοῦ εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο νὰ κρίνει, ὅπως θᾶκανε, καὶ θᾶπρεπε νὰ κάνει ὁ ἀντιδραστικὸς ἄνθρωπος, τὸ ἀντικείμενό του λαθεμένα καὶ μεροληπτικά. Καί, πραγματικά, σὲ ὅλες τὶς ἐποχάς, ἐπειδὴ ὁ ἐπιθετικὸς ἄνθρωπος εἶταν πῶς δυνατός, πῶς θαρραλέος, πῶς εὐγενικός, γι' αὐτό τοῦ ἔλαχε νὰ ἔχει καὶ τὸ πῶς ἐλεύθερο μάτι καὶ τὴν πῶς χαλλίτερην συνείδησιν, κι' ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, μαντεύει κανένας ποῖον θαφαίνει ἡ «κακὴ συνείδησις», — τὸν ἄνθρωπον τῆς μνησικαχίας !

Τέλος, ὡς εἴξουμε μιὰ ματιὰ στὴν ἱστορίαν : σὲ ποιά σφαῖρα ἀσκήθηκε λοιπὸν ὡς τὰ τώρα ἡ ἐπίδρασις τοῦ δικαίου, σὲ ποιά σφαῖρα ἔγινε αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ δικαίου ; Στὴ σφαῖρα τοῦ ἀντιδραστικοῦ ἀνθρώπου ; Κάθε ἄλλο : στὴ σφαῖρα τοῦ ἐνεργητικοῦ, τοῦ δυνατοῦ, τοῦ αὐθόρμητου, τοῦ ἐπιθετικοῦ ἀνθρώπου. Μὲ κίνδυνον νὰ πληγῶσω τὸν ταραχοποιὸ ποῦ ἀνάφερα (ποῦ καὶ ὁ ἴδιος ἀκόμα ἔκανε κάποτε τὴν περιέργην

αὐτὴ ὁμολογία, «ἡ θεωρία τῆς ἐκδίκησης διαπερνάει ὅλα μου τὰ γραφτά, ὅλους μου τοὺς πόθους, σὰν τὸ κόκκινο νῆμα τῆς δικαιοσύνης» — θὰ πῶ πῶς ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη, τὸ δίκαιο στὴ γῆς, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἔμβλημα τῆς πάλης ἐν ἄντι αὐτὰ ἀντιδραστικὰ συναισθήματα, τοῦ πολέμου ποὺ κάνουν σ' αὐτὰ τὰ συναισθήματα οἱ ἐνεργητικὲς καὶ ἐπιθετικὲς δυνάμεις, ποὺ ἀφιερώνουν ἓνα μέρος ἀπ τὴ δραστηριότητά τους γιὰ νὰ σταματήσουν ἢ νὰ ἐμποδίσουν τὸ ξεχείλισμα τοῦ ἀντιδραστικοῦ πάθους καὶ νὰ τὸ ἀναγκάσουν νὰ συμβιβαστεῖ. Παντοῦ ὅπου ἀσκεῖται ἡ δικαιοσύνη καὶ διατηρεῖ τὴ δύναμή της, βλέπουμε μιὰ ἰσχυρὴ δύναμη ἀπέναντι σ' ἄλλες, μικρότερες καὶ ἐξαρτημένες δυνάμεις (εἴτε ὁμάδες εἶναι αὐτές, εἴτε ἄτομα), νὰ προσπαθεῖ νὰ θάλει τέλος στὴν ἀνόητη μανία τῆς μνησικακίας, εἴτε ἀρπάζοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς μνησικακίας ἀπὸ τὰ χέρια τῆς ἐκδίκησης, εἴτε πολεμῶντας δίπλα της, στὴ θέση τῆς δικαιοσύνης, ἐνάντια στοὺς ἐχθροὺς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς τάξης, εἴτε ἐπινωώντας, προτείνοντας καὶ ἐπιβάλλοντας ἀκόμα σὲ ὠρισμένες περιστάσεις, συμβιβασμούς, εἴτε, τέλος, νομιμοποιώντας ὠρισμένα ἀντίποινα ὅπου θὰ ἱκανοποιεῖται μιὰ γιὰ πάντα ἡ μνησικακία.

Ἄλλὰ τὸ ἀποφασιστικὸ μέτρο τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας ἐνάντια στὴν κατάχρηση τῶν ἀντιδραστικῶν ἐχθρικῶν συναισθημάτων — κι' αὐτὸ τὸ μέτρο τὸ παίρνει πάντα ὅταν εἶναι ἀρκετὰ δυνατὴ γι' αὐτὸ — εἶναι ἡ ἐπέμβαση τῶν νόμων καὶ ἡ ἐξήγηση μὲ μορφὴ διαταγῆς, τοῦ τί θεωρεῖ σωστὸ καὶ ἐπιτρεπτό καὶ τί ἄδικο καὶ ἀπαγορευμένο.

Μὲ τὸ νὰ θεωρεῖ, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ νόμου, τίς αὐθαίρετες πράξεις καὶ τίς παραβάσεις τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ὁμάδων σὰν νομικὲς παραβάσεις, σὰν ἄρνηση νὰ ὑπακούσουν στὴν ὑπέρτατη ἐξουσία, ἡ ὑπέρτατη ἐξουσία ἀποστρέφει τὴν προσοχὴ τοῦ ὑπηκόου της ἀπὸ τίς ζημίες (ποὺ εἶναι ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν παραβάσεων) καὶ τελικὰ καταλήγει σὲ ἀποτέλεσμα ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπιδιώκει ἡ ἐκδίκηση, ἀφοῦ, αὕτη, τοποθετεῖται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀτόμου ποὺ βλάφτεται καὶ ζητάει μόνο τὸ συμφέρον του : — ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή, τὸ μάτι ἐξασκεῖται στὸ νὰ ἀξιολογεῖ ὅλο καὶ πῶς ἀπρόσωπα τὸ γεγονός, τὴν ἔνοχη πράξη, ἀκόμα καὶ τὸ μάτι ἐκείνου ποὺ ζημιώνεται (ἔστω καὶ ἐντελῶς τελευταῖο,

ὅπως παρατηρήσαμε παραπάνω). Ἔτσι, μόνο ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ νόμου μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ζήτημα «δικαιοσύνης» καὶ «ἀδικίας» (καὶ ὄχι, ὅπως λέει ὁ Ντύρινγκ, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γίνεται ἡ πράξη τῆς παραβίασης). Δὲν ἔχει κανένα νόημα τὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ κατὰ τὸ δικαιοσύνη καὶ ἀδικία· καὶ καμμιά παραβίαση, καμμιά ἀρπαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φυσικὰ «ἀδικη», ἀφοῦ ἡ ζωὴ, οὐσιαστικά, δηλαδή στὶς στοιχειώδεις τῆς λειτουργίας, προχωρεῖ μὲ παραβάσεις, μὲ ἀρπαγές, μὲ καταστροφές καὶ κανέναν δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ πῶς ἐνεργεῖ διαφορετικὰ.

Καὶ μάλιστα, θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε καὶ κάτι ἄλλο, ἀκόμα πιὸ σοβαρὸ : ὅτι, δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἀνώτερη βιολογικὴ ἀποψη, οἱ βιολογικὲς συνθήκες, ὅπου ἀσκεῖται ἡ νομικὴ προστασία, μόνο ἐξαίρεση μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν, ἀφοῦ εἶναι μερικοὶ περιορισμοὶ τῆς καθ'αυτὸ βούλησης τῆς ζωῆς ποὺ τείνει στὸ νὰ κυριαρχήσει καὶ ἀφοῦ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ γενικὴ τῆς τάση καὶ ἔχουν τὴ μορφὴ εἰδικώτερων μέσων, δηλαδή μέσων γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν ὁλοένα μεγαλύτερες κυριαρχικὲς μονάδες. Φανταστεῖτε μιὰν ὑπέρτατη καὶ γενικὴ νομικὴ ὁργάνωση, ποὺ νὰ μὴν εἶναι ὅπλο γιὰ τὸν ἀγῶνα τῶν δυναμικῶν συμπλεγμάτων, ἀλλὰ ὅπλο ἐν ἄντι αὐτὸ σὲ κάθε γενικὸ ἀγῶνα, κάτι, τέλος, σύμφωνο μὲ τὸ κομμουνιστικὸ δεῖγμα τοῦ Ντύρινγκ, ἓνα κανόνα ποὺ θὰ θεωροῦσε ἰσότητες ὅλες τίς βουλήσεις, καὶ τότε θὰ ἔχετε μιὰν ἀρχὴ ἐχθρικὴ πρὸς τὴ ζωὴ, ἓνα διαλυτικὸ καὶ καταστροφικὸ παράγοντα τῆς ἀνθρωπότητος, μιὰ δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἐνάντια στὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, ἓνα σύμπτωμα κούρασης, ἓνα γλύστερημα πρὸς τὸ μηδέν.

Ἄλλα δυὸ λόγια γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ σκοπὸ τῆς τιμωρίας : εἶναι δυὸ ξεχωριστὰ προβλήματα, ἢ, τουλάχιστον, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, μὰ δυστυχῶς συνήθως τὰ συγχέουμε. Πῶς βάλισαν, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὡς τὰ τώρα, οἱ γενεαλόγοι τῆς ἠθικῆς ; Ὅπως πάντα, ἀπλοϊκὰ : στὴν τιμωρία ἀνακαλύπτουν ἓνα ὁποιοδήποτε «σκοπὸ», παραδείγματος χάρι τὴν ἐκδίκηση ἢ

τὸν ἐγκλωδισμό, καὶ τότε θεωροῦν αὐτὸ τὸ σκοπὸ γιὰ προέλευση, γιὰ *causa fiendi* τῆς τιμωρίας — ἐν τάξει.

Ὅμως, πρέπει προπαντὸς νὰ προσέχουμε νὰ μὴν ἐφαρμόζουμε τὸ «σκοπὸ στὸ δίκαιο» γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς προέλευσης τοῦ δικαίου : καί, σὲ κάθε εἶδος ἱστορίας, δὲν ὑπάρχει τίποτα πῶς σημαντικὸ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ποὺ τόσο δύσκολα κατάκτησαν, ἀλλὰ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν δεχτοῦν σὰν ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια. Θέλω, δηλαδή, νὰ πῶ, πῶς τὸ ἀρχικὸ αἷτιο ἑνὸς πράγματος καὶ ἡ τελικὴ του χρησιμότητα, ἡ πραγματικὴ του χρῆσις, ἡ κατάταξίς του μέσα στὸ σύνολο ἑνὸς συστήματος τελικῶν αἰτίων, εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστὰ πράγματα· πῶς κάθε τί τὸ ὑπαρκτό, κάτι ποὺ δημιουργήθηκε μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο, μεταφέρεται πρὸς καινούργιους σκοποὺς ἀπὸ κάποια ἀνώτερή του δύναμη, κατὰσχεται πάντα, καὶ ἐξοπλίζεται καὶ μεταποιεῖται γιὰ καινούργια χρῆσις, πῶς κάθε γεγονὸς ποὺ ἐπιτελεῖται στὸν ὀργανικὸ κόσμον συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ὑποδούλωσης καὶ τῆς κατακυριαρχίας καί, ἀκόμα, πῶς κάθε ὑποδούλωση καὶ κάθε κατακυριαρχία ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰ καινούργια ἐρμηνεία, μὲ ἕνα διακα-
νονισμό, ὅπου ἀναγκαστικὰ τὸ «νόημα» καὶ ὁ «σκοπὸς» ποὺ ὑπῆρχαν ὡς τὰ τότε, θὰ συσκοτιστοῦν ἢ καὶ θὰ σβύσουν ἐντελῶς.

Μὰ κι' ἂν καταλάβει κανένας σ' ὅλες τὴς τὶς λεπτομέρειες τῆς χρησιμότητος ἑνὸς φυσιολογικοῦ ὀργάνου (ἢ ἑνὸς νομικοῦ θεσμοῦ ἢ μιᾶς κοινωνικῆς συνήθειας, ἢ ἑνὸς πολιτικοῦ ἐθίμου, ἢ μιᾶς καλλιτεχνικῆς μορφῆς ἢ μιᾶς θρησκευτικῆς τελετουργίας, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀκόμα πῶς ἔμαθε τίποτα γιὰ τὴν καταγωγὴν του : αὐτὸ μπορεῖ νὰ φανεῖ ἐνοχλητικὸ καὶ δυσάρεστο στὰ γέροντα αὐτιά, — γιὰτὶ πάντα πιστεύανε πῶς βρῖσκανε τὸν καθαντὸ λόγο τῆς ὑπαρξέως τους στὰ τελικὰ αἷτια, στὴ χρησιμότητα ἑνὸς πράγματος, μιᾶς μορφῆς, ἑνὸς θεσμοῦ· γι' αὐτοὺς, τὸ μάτι ἔγινε γιὰ νὰ βλέπει, καὶ τὸ χέρι γιὰ νὰ ἀρπάξει. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο φαντάστηκαν τὴν ποινὴ σὰν μιὰ ἐφεύρεση ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ τιμωροῦν.

Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ χρησιμότης δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἐνδειξὴ πῶς μιὰ θέλησις γιὰ δύναμη ἔχει κυριαρχήσει κάτι ἄλλο λιγώτερο ἰσχυρὸ ἀπ' αὐτὴν καὶ τῆς ἀποτύπωσε, μὲ δική της πρωτοβουλία, τὸ νόημα μιᾶς λειτουργίας· κάθε ἱστορία ἑνὸς «πράγματος», μιᾶς συνήθειας, μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἀ-

διάκοπη ἀλυσίδα ἀπὸ ὅλο καὶ καινούργιες ἐρμηνεῖες καὶ ἐφαρμογές, ποὺ τὰ αἷτια τῆς δὲν ἔχουν κἂν ἀνάγκη νὰ συνδέονται μεταξὺ τους, ἀλλὰ ποὺ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ διαδέχονται καὶ νὰ ἀντικαταστοῦν στὴν τύχη τὸ ἕνα τὸ ἄλλο. Ἡ «ἐξέλιξις» λοιπὸν ἑνὸς πράγματος, μιᾶς συνήθειας, ἑνὸς ὀργάνου, κάθε ἄλλο παρὰ ἀποτελεῖ μιὰ πρόοδο πρὸς ἕνα σκοπὸ, καὶ ἀκόμα λιγώτερο μιὰ λογικὴ καὶ ἄμεση πρόοδο ποὺ ἔχει κατακτηθεῖ μὲ ὅσο γίνεται λιγώτερες δυνάμεις καὶ ἔξοδα, — ἀλλὰ εἶναι μιὰ σταθερὴ διαδοχὴ λίγο - πολὺ βίαιων καὶ λίγο - πολὺ ἀνεξάρτητων μεταξὺ τους φαινομένων, χωρὶς νὰ παραβλέπουμε τὶς ἀντιστάσεις ποὺ ὀρθώνονται ἀδιάκοπα, τὶς ἀπόπειρες γιὰ μεταμορφώσεις, ποὺ γίνονται γιὰ νὰ βοηθήσουν τὴν ἀπαγόρευση καὶ τὴν ἀντίδραση καὶ τέλος τὶς ἐπιτυχίες τῶν ἀντίθετων πράξεων.

Ἄν εἶναι ρευστὴ ἡ μορφή, τὸ «νόημα» εἶναι ἀκόμα περισσότερο... Καὶ σὲ κάθε ὀργανισμό, ἂν τὸν πάρουμε ξεχωριστὰ, τὰ πράγματα συμβαίνουν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο : κάθε φορὰ ποὺ τὸ σύνολο αὐξάνεται οὐσιαστικὰ, μετατοπίζεται καὶ τὸ «νόημα» τοῦ κάθε ὀργάνου, — καί, μάλιστα, σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, ἢ μερικὴ τους μείωσις καὶ ἐλάττωσις (ὅπως γίνεται, παραδείγματος χάριν, ὅταν καταστρέφονται τὰ ἐσωτερικὰ μέλη), μπορεῖ νὰ σημαίνει πῶς μεγαλώνει ἡ δύναμή του καὶ πῶς βαδίζει στὴν τελειότητα. Θέλω νὰ πῶ, πῶς ἀκόμα καὶ ἡ κατάσταση τῆς μερικῆς ἀχρήστευσης, ἡ φθορὰ καὶ ὁ ἐκφυλισμὸς, τὸ νὰ χάσει κάτι τὸ νόημα καὶ τὴ σκοπιμότητά του, μὲ μιὰ λέξη, ὁ θάνατος, εἶναι κι' αὐτὸ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις μιᾶς ἀληθινῆς προόδου, ποὺ πάντα ἐμφανίζεται σὰν μιὰ βούλησις καὶ μιὰ κατεύθυνσις πρὸς τὴ μεγαλύτερη δύναμη καὶ ἐπιτελεῖται πάντα σὲ βάρος πολλῶν κατώτερων δυνάμεων.

Ἀκόμα, ἡ σημασία μιᾶς «προόδου» ὑπολογίζεται ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῶν θυσιῶν ποὺ θὰ στοιχίσουν. Ἡ ἀνθρωπότητα, σὰν μάζα ποὺ θυσιάζεται γιὰ νὰ εὐδοκιμήσει ἕνα μόνον εἶδος δυνάτωτέρων ἀνθρώπων — εἶναι πρόοδος... — Ἀναφέρω αὐτὸ τὸ κεφαλαιῶδες σημεῖο τῆς ἱστορικῆς μεθόδου, ἐπεὶδὴ εἶναι ἀντίθετη μὲ τὰ κυρίαρχα ἔνστικτα καὶ τὸ σημερινὸ γοῦστο, ποὺ θὰ προτιμοῦσαν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὸ ἀπόλυτα τυχαῖο καὶ ἀκόμα καὶ μὲ τὸ μηχανιστικὸ παραλογισμὸ ὅλων τῶν γεγονότων, παρὰ μὲ τὴ θεωρίαν τῆς βούλησις γιὰ δύνα-

μ η, πού παρεμβαίνει σέ όλες τις περιπτώσεις. Ἡ ἀπέχθεια γιά κάθε τί πού διατάζει καί πού θέλει νά διατάζει, αὐτή ἡ ἰδιοσυγκρασία πού ἔχουν οἱ δημοκράτες, ὁ σύγχρονος «μισαναρχισμός» (σέ ἄσχημο πρᾶγμα ταιριάζει ἄσχημη λέξη!) πῆρε σιγά-σιγά τὸ ὄψος τοῦ πιδ ἐκλεπτυσμένου ἰντελλεκτουαλισμοῦ καί ἔτσι, σήμερα, διοχετεύεται σταγόνα-σταγόνα, στίς πιδ αὐστηρές, στίς πιδ ἀντικειμενικές φαινομενικά, ἐπιστήμες. Καί μάλιστα, μοῦ φαίνεται, πώς ἔχει επικρατήσει καί σέ ὁλόκληρη τὴ φυσιολογία καί τὴ βιολογία, βελτιώνοντάς την, ἐννοεῖται, ἀφοῦ τοὺς ἀφαίρεσε μιὰ βασική τους ἐννοια, τὴν ἐννοια τῆς καθ'αυτὸ δραστικότητος. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἰδιοσυγκρασίας, μιλοῦν γιά τὴν «ικανότητα προσαρμογῆς», δηλαδή γιά μιὰ δεύτερης τάξης δραστηριότητα, γιά μιὰ ἀπλὴ ἀντιδραστικότητα, καί μάλιστα, εἶπαν πὼς καί ἡ ἴδια ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ καί ὁλοένα ἀποτελεσματικώτερη προσαρμογὴ σέ ἐξωτερικὲς συνθήκες (Χέρμπερτ Σπένσερ). Ἔτσι, ὁμως, παραγνωρίζουν τὴν οὐσία τῆς ζωῆς, τὴ βούληση γιά Ἀύναμη· κλείνουν τὰ μάτια τοὺς μπροστά στὴ θεμελιώδη ὑπεροχὴ τῶν αὐθόρμητων ἐπιθετικῶν, κατακτητικῶν, ἀρπαχτικῶν δυνάμεων πού μετατρέπουν καί δίνουν καινούργιες ἐρμηνείες καί καινούργιες κατευθύνσεις, ἀφοῦ ἀρχικά ἐπηρεάζουν τὴν «προσαρμογὴ». Ἔτσι ἀρνιούνται τὴν ὑπεροχὴ τῶν πιδ εὐγενικῶν λειτουργιῶν τοῦ οργανισμοῦ, δ-που ἡ βούληση γιά τὴ ζωὴ ἐκδηλώνεται δραστήρια καί διαπλαστική.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ θυμῶνται τὴν μορφὴ τοῦ Χάξλεϋ στὸν Σπένσερ γιά τὸν «διοικητικὸ μηδενισμό» του· ἀλλά, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, πρόκειται γιά ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα, παρὰ γιά «διόρθωση...»

— 13 —

Γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ θέμα μας, δηλαδή στὴν τιμωρία, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε δυὸ πράγματα: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά δ,τι τὸ σχετικὰ μόνιμο ἔχει, δηλαδή τὸ ἔθιμο, τὴν πράξη, τὸ «δρᾶμα», μιὰ ὀρισμένη σειρά αὐστηρῆς διαδικασίας, καί ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ ρευστότητα, τὸ νόημα, τὸ σκοπὸ, τὴν ἀναμονὴ καί κάθε τί πού συνδέεται μὲ τὴν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς διαδικασίας.

Ἐδῶ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ἀναλογικὰ καί σύμφωνα μὲ

τις κυριώτερες ἀπόψεις τῆς ἱστορικῆς μεθόδου πού ἀναπτύξαμε πρὶν ἀπὸ λίγο, πὼς αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ διαδικασία εἶναι καὶ πολὺ παλιό, πού δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησίν της γιά τὴν τιμωρία, πὼς ἡ τιμωρία μ π ῆ κ ε, ἐρμηνευτικά, στὴ διαδικασία (πού ὑπῆρχε ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀλλὰ πού εἶχε διαφορετικὸ νόημα ἢ χρῆση της), μὲ λίγα λόγια, πὼς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δ ἐ ν συμβαίνει ὅπως φαντάστηκαν ὅλοι οἱ ἀφελεῖς γεναλόγοι μας τοῦ δικαίου καί τῆς ἠθικῆς, πού πιστεύουν πὼς ἡ διαδικασία ἐ φ ε υ ρ ἔ θ η κ ε μαζὶ μὲ τὴν τιμωρία γιά ἓνα σκοπὸ, ὅπως φαντάζονταν ἄλλοτε πὼς τὸ χέρι πλάστηκε γιά νὰ ἀρπάξει.

Ὅσο γιά τὸ ἄλλο στοιχεῖο τῆς τιμωρίας, τὸ κινητὸ, δηλαδή, στοιχεῖο, τὸ «νόημα» σέ μιὰ πολὺ προηγμένη καί πολιτισμένη κατάστασι (ὅπως τῆς σύγχρονης Εὐρώπης, παραδείγματός χάρη), ἡ ἐννοια τιμωρίας δὲν ἔχει πιά ἓνα μονάχα νόημα, ἀλλὰ εἶναι σύνθεσι «νοημάτων»: ὅλο τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς τιμωρίας, ἡ ἱστορία τῆς χρησιμοποίησίν της γιά διάφορους σκοποὺς, ἀποκρυσταλλώνεται τελικὰ σέ ἓνα εἶδος δυσκολοδιάλυτης καί δυσκολοανάλυτης μονάδας πού εἶναι, ὡς τονίσουμε αὐτὸ τὸ σημείο, ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ. (Εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε σήμερα γιὰ τιμωροῦν οἱ ἄνθρωποι: ὅλες οἱ ἐννοιας δ-που συνοψίζεται συμβολικὰ μιὰ μακρόχρονη ἐξέλιξι δὲν ἐπιδέχονται δρισμό· μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μόνο δ,τι δὲν ἔχει ἱστορία). Ἀντίθετα, σέ μιὰ πιδ στοιχειώδη κατάστασι, αὐτὴ ἡ σύνθεσι τῶν «νοημάτων» φαίνεται πὼς μπορεῖ νὰ ἀναλθεῖ ἀκόμα περισσότερο, καί πὼς μπορεῖ νὰ μετακινήθῃ. Ἐπίσης, μποροῦμε νὰ ἀντιληφθῶμε πὼς τροποποιοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης, σέ κάθε ἰδιαίτερη περίπτωσι, τὴν ἀξία καί τὴν τάξι τους, σέ τρόπο πού νὰ ὑπερέχει ὅτε τὸ ἓνα στοιχεῖο καί ὅτε τὸ ἄλλο, σέ δάρος τῶν ἄλλων, καί πὼς σέ ὀρισμένες περιστάσεις, ἓνα στοιχεῖο (δ-πως, παραδείγματός χάρη, ὁ σκοπὸς τῆς τρομοκρατίας), φαίνεται πὼς ἐπισκιάζει ὅλα τὰ ἄλλα.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ φανταστοῦμε κάπως πόσο ἀδέξιο, ἐπιπρόσθετο, συμπτωματικὸ, εἶναι τὸ «νόημα» τῆς τιμωρίας, καί πόσο ἡ ἴδια ἡ διαδικασία μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ, νὰ ἐρμηνευτεῖ, νὰ διαπλαστεῖ γιά ἐντελῶς διαφορετικοὺς σκοποὺς, σᾶς παρουσιάσω τὴν κατάταξι πού μπόρεσα νὰ κάνω μὲ ἐλάχιστα καί ἐντελῶς τυχαῖα στοιχεῖα.

Ποινή — μέσο για να εμποδίσουν τὸν ἔνοχο νὰ βλάψει καὶ νὰ ἐξακολουθήσει τὶς ζημιές του.

Ποινή — μέσο για νὰ πληρωθεῖ μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἑκείνος ποὺ ζημιώθηκε, (ἀκόμα καὶ ὅταν ἀποζημιώνεται μὲ τὸν πόνον τοῦ ἐνόχου).

Ποινή — περιορισμὸς καὶ ὁροθέτηση μιᾶς ἀναταραχῆς τῆς ἰσορροπίας, για νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ μετάδοση αὐτῆς τῆς ἀναταραχῆς.

Ποινή — μέσο για ἐμπνεύσουν τὸν τρόπο πρὸς ἐκείνους ποὺ καθορίζουν καὶ ἐκτελοῦν τὴν ποινὴ.

Ποινή — συμφημισμὸς για τὰ πλεονεκτήματα ποὺ χάρηκε ὡς τὰ τότε ὁ ἔνοχος (παραδείγματος χάρη ὅταν τὸν στέλνουν δοῦλο σὲ δορυχεῖο).

Ποινή — μέσο για νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἕνα ἐκφυλισμένο στοιχεῖο καὶ σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις, ὁλόκληρη ὁμάδα, ὅπως ὁρίζει ἡ κινέζικη νομοθεσία : καί, συνεπῶς, μέσο για νὰ καθαριστεῖ ἡ φυλὴ ἢ για νὰ διατηρηθεῖ ἕνας κοινωνικὸς τύπος).

Ποινή — εὐκαιρία πανηγυρισμοῦ, για νὰ γιορτάσουν τὴν ἡττα ἐνὸς ἐχθροῦ, χλευάζοντάς τον.

Ποινή — μέσο για νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ μνήμη, εἴτε σ' ἑκείνον ποὺ παθαίνει τὴν τιμωρία — καὶ τὴν ὀνομάζουν «διόρθωση» — εἴτε σ' ἐκείνους ποὺ παρευρίσκονται στὴν ἐκτέλεση.

Ποινή — πληρωμὴ τιμημάτων ποὺ ὁρίζει ἡ ἐξουσία για νὰ προστατεύσει τὸν κακοποιὸ ἀπὸ τὶς ὑπερβάσεις τῆς ἐκδίκησης.

Ποινή — συμβιβασμὸς μὲ τὴν πρωτόγονη κατάσταση τῆς ἀντεκδίκησης, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ πρωτόγονη κατάσταση ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει σὲ ὠρισμένες δυνατὲς φυλές ποὺ τὴν διεκδικοῦν σὰν προνόμιό τους.

Ποινή — κήρυξη πολέμου καὶ ἀστυνομικὸ μέτρο ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ τῆς εἰρήνης, τοῦ νόμου, τῆς τάξης, τῆς ἐξουσίας, ποὺ τὸν θεωροῦν ἐπικίνδυνον για τὴν κοινότητα, παραβιαστὴ τῶν συμφωνιῶν, ἀντάρτη, προδότη καὶ ταραξία, καὶ ποὺ τὸν πολεμοῦν μὲ ὅλα τὰ μέσα ποὺ ἐπιτρέπει ὁ πόλεμος.

Αὐτὸς ὁ κατάλογος δὲν εἶναι βέβαια πλήρης, γιατί εἶναι

φανερό πὼς ἡ τιμωρία εἶναι χρήσιμη σὲ ὅλες τὶς περιστάσεις. Θὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ λοιπὸν νὰ τῆς ἀφαιρέσω μιὰ δὴ θεν χρησιμότητα ποὺ ἡ λαϊκὴ συνείδηση τὴν θεωρεῖ σὰν οὐσιώδη χρησιμότητα τῆς τιμωρίας, — ἀφοῦ ἡ πίστη στὴν τιμωρία, ποὺ για πολλοὺς λόγους ἔχει κλονιστεῖ σήμερα, σ' αὐτὴν βρῖσκει τὸ σταθερώτερον στήριγμά της. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἡ τιμωρία ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ ξυπνάει στὸν ἔνοχον τὸ συναισθηματικὸν ἐνόχῃς· τὴν θεωροῦν σὰν τὸ πραγματικὸ ὄργανον ἐκείνης τῆς ψυχικῆς ἀντίδρασης ποὺ ὀνομάζουν «κακὴ συνείδηση», «τύψεις». Ἔτσι, ὅμως, προσβάλλουν τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ψυχολογία, ἀκόμα καὶ για ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐποχὴ μας : καὶ πόσο περισσότερον ἀκόμα, ὅταν ἐξετάσουμε τὴ μακροχρόνη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, ὅλη τὴν πρωτόγονη ἱστορία του ! Οἱ πραγματικὲς τύψεις εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες, καὶ προπαντὸς στοὺς κακοποιούς καὶ τοὺς ἐγκληματίες. Οἱ φυλακές, τὰ κάτεργα, δὲν εἶναι μέρη ποὺ εὐνοοῦν τὴν ἀντίση αὐτοῦ τοῦ διαβρωτικοῦ σκουληκιοῦ, — σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνοῦν ὅλοι οἱ εὐσυνείδητοι παρατηρητές, ὅση ἀπέχθεια κα' ἂν νοιώθουν πολλὰ φορὲς στὸ νὰ κάνουν μιὰ τέτοια ὁμολογία. Κατὰ γενικὸ κανόνα, ἡ τιμωρία κάνει τὸν ἀνθρωπο ψυχρὸ καὶ τὸν σκληραίνει, τὸν συγκεντρώνει στὸν ἑαυτὸ του, τοῦ κεντρίζει τὰ συναισθήματα τῆς ἀπέχθειας, τοῦ μεγαλώνει τὴ δύναμη τῆς ἀντίστασης. Ἄν τύχει καμμιά φορὰ νὰ συντρίψει τὴν ἐνεργητικότητά του καὶ νὰ τὸν κάνει νὰ γονατίσει καὶ νὰ ταπεινωθεῖ μὲ τὴ θέλησή του, αὐτὸ τὸ μέσο ἀποτέλεσμα τῆς τιμωρίας προκαλεῖ μιὰ στεγνὴ καὶ στυνὴν σοβαρότητα. Ἄν, τώρα, συλλογιστοῦμε τὶς χιλιάδες τὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μποροῦμε ἀδίστακτα νὰ ποῦμε πὼς ἐκεῖνο ποὺ καθυστέρησε τὴν ἐξέλιξη τοῦ συναισθήματος τῆς ἐνοχῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ τιμωρία — τουλάχιστον στὰ θέματα τῆς κατασταλτικῆς ἐξουσίας.

Ἀκόμα, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ἀκριβῶς ἡ μορφή τῆς νομικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς διαδικασίας ἐμποδίζει τὸν ἔνοχον νὰ καταδικάσει μέσα τοῦ ἐγκλήματός του καὶ τὴ φύση τῆς πράξης του : γιατί, καὶ τοὺς ὑπηρέτες τῆς δικαιοσύνης, τοὺς βλέπει νὰ κάνουν μὲ ἥσυχη συνείδηση καὶ νὰ ἐγκρίνουν τὰ ἴδια εἶδη πράξεων : κατασκοπεῖες, ἀπάτες, δωροδοκίες, παγίδες, ὅλη ἐκείνη τὴ γεμάτη πονηριὲς καὶ μηχανορραφίες τέχνη τοῦ χωρο-

φύλακα καὶ τοῦ ἀνακριτῆ, κι' ὕστερα, ἀκόμα κι' ἐκεῖνες τὶς οὐσιαστικὰ ἐγκληματικὰς πράξεις ποὺ δὲν ἔχουν τουλάχιστον γιὰ ἐλαφρυντικό τους τὸ πάθος : τὴν ἀρπαγὴ, τὴν βία, τὴν προσβολή, τὴ φυλάκιση, τὸ βασανισμό, τὸ φόνο, ὅπως παρουσιάζονται στὰ διάφορα εἶδη τῶν τιμωριῶν. Ἔτσι, ὅλες αὐτὲς τὶς πράξεις δὲν τὶς καταδικάζουν καὶ αὐτὲς οἱ δικαστές, ἀλλὰ μονάχα σὲ ὁρισμένες περιστάσεις καὶ κάτω ἀπὸ ὁρισμένες συνθῆκες.

Ἡ «ἐνοχη» συνείδηση, αὐτὸ τὸ τόσο παρὰ ξένο καὶ τόσο ἐνδιαφέρον λουλούδι τῆς γῆινης χλωρίδας μας, δὲν ριζώνει σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος. Πραγματικά, γιὰ πάρα πολὺ καιρό, δὲν εἶχε κἄν περάσει ἀπὸ τὸ νοῦ ἐκείνου ποὺ κρίνει καὶ τιμωρεῖ, ἡ ἰδέα πὼς μπορεῖ νὰ εἶχε νὰ κάνει μ' ἓνα «ἐνοχο». Γι' αὐτόν, ὁ κακοποιὸς ἦταν ὁ πρόξενος μιᾶς βλάβης, ἓνα ἀνεύθυνο κομμάτι τῆς μοίρας. Καὶ αὐτὸς ὁ κακοποιός, ποὺ ἔπεφτε πάνω του ἡ τιμωρία, σὰν ἓνα ἄλλο κομμάτι τῆς μοίρας, δὲν ἐννοιοθε ἄλλο «ἐσωτερικὴ θλίψη» ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ θὰ ἐννοιοθε ἂν ἔπεφτε θῦμα μιᾶς ἀναπάντεχης καταστροφῆς, ἢ ἐνὸς τρομακτικοῦ φυσικοῦ φαινομένου, ὅπως ὅταν κυλάει ἓνας βράχος καὶ συντρίβει τὰ πάντα στὸ πέρασμά του, χωρὶς νὰ μπορεῖ κανένας νὰ τὸν ἀντιπαλέψει.

Αὐτὸ τὸ γεγονός παρουσιάστηκε μιὰ μέρα στὴ συνείδηση τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ ἔφερε μεγάλη ἀμηχανία (γιὰ μεγάλη χαρὰ τῶν ἐρμηνευτῶν του καὶ τοῦ Κοῦνο Φίσερ ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, ποὺ προσπάθησαν μεθοδικὰ νὰ τὸν παρανοήσουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο). Κάποτε, ἐνῶ συλλογιζότανε δὲν ξέρω ποιὰ ἀνάμνησή του, ὁ Σπινόζα ἄρχισε νὰ σκέφτεται τὸ τί εἶχε ἀπομείνει μέσα του ἀπὸ τὴν περιφημὴ τὴν ψῆφισιν — σ' αὐτόν, ποὺ εἶχε κατατάξει τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ μέσα στὰ πράγματα ποὺ ἔχει φανταστῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ ποὺ εἶχε ὑπερασπιστεῖ μὲ ἀγανάκτηση τὸν «ἐλεύθερο» θεὸ του ἐναντία στοὺς βλάσφημους ποὺ ἰσχυρίζονταν πὼς ὁ θεὸς ἐνεργεῖ μόνο κατὰ λόγον τοῦ ἀγαθοῦ («πρᾶγμα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὑποδούλωση τοῦ Θεοῦ στὴ μοίρα, καὶ ποὺ θὰ ἦταν ὁ πιὸ παρὰ ξένος παραλογισμός»).

Γιὰ τὸ Σπινόζα, ὁ κόσμος εἶχε ξαναγυρίσει σ' ἐκεῖνη τὴν κατάστασι τῆς ἀθωότητος ὅπου βρισκότανε πρὶν ἐφευρεθῇ ἡ ἐνοχη συνείδησις : καὶ τότε, τί γινόνταν οἱ τὴν ψῆφισιν ; «Εἶναι ἡ ἀντίθεση τῆς χαρᾶς, εἶπε τέλος, — μιὰ θλίψη ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἐνὸς περασμένου πράγματος ποὺ εἶχε ἀναπάντεχη ἐξέλιξις». (Ἡθική, ΙΙΙ, θεωρ. ΧVΙΙΙ, σχολ. Ι.ΙΙ). Γιὰ πολλὰς χιλιάδες χρόνια, οἱ κακοποιοὶ δὲν ἐννοιοθάν ἄλλο συναίσθημα γιὰ τὸ «κακούργημά» τους, ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐντύπωσιν ποὺ ἀναφέρει ὁ Σπινόζα : ὅτι, δηλαδή, «ἐγὼ εἶχα τὸ ἀναπάντεχο», καὶ ὅχι ὅτι «δὲν ἔπρεπε νὰ τὸ κάνω αὐτό». Οἱ κακοποιοὶ ὑπόμεναν τὴν τιμωρία ὅπως θὰ ὑπόμεναν μιὰ ἀρρώστεια, ἢ μιὰ θεομηνία, ἢ καὶ τὸ θάνατο ἀκόμα, χωρὶς νὰ ἐξεγείρονται, μ' ἐκεῖνη τὴ θαραλέα μοιρολατρεία ποὺ δείχνουν οἱ Ρῶσοι γιὰ τὰ πράγματα τῆς ζωῆς, ξεπερνώντας ἐμᾶς τοὺς δυτικούς.

Ἄν γινόταν καμμιά κριτικὴ γιὰ τὴν πράξιν, αὐτὴ τὴν ἔκανε ἡ φρόνησις. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ἀποτέλεσμα τῆς ποιότητος τὸ ὅτι μεγαλώνει τὴ φρόνησις, ἀναπτύσσει τὴ μνήμη, ὅτι κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ θέλει νὰ ἐνεργήσῃ μὲ περισσότερη φρόνησις, μὲ μεγαλύτερη περισκεψὴ καὶ πιὸ μυστικὰ ἐπίσης, ὅτι μ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος διαπιστώνει πὼς πολλὰ πράγματα εἶναι πολὺ ἀδύνατος γιὰ νὰ τὰ καταφέρει, καὶ πὼς ἀναμορφώνει τὴ γνώμη του γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἐκεῖνο ποὺ κατορθώνουν, οὐσιαστικά, μὲ τὴν τιμωρία, καὶ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ ζῶο, εἶναι νὰ τοῦ μεγαλώνουν τὸ φόβο, νὰ τοῦ ὀξύνουν τὴ φρόνησις καὶ νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ κατανικάει τὶς ὁρέξεις του : ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, ἡ τιμωρία δαμάζει τὸν ἄνθρωπο, μὰ δὲν τὸν κάνει «καλύτερο» — καὶ μάλιστα, θὰ εἶχαμε περισσότερο δίκιο ἂν ἰσχυριζόμαστε τὸ ἀντίθετο («τὰ παθήματα μαθήματα», λέει ὁ λαός : ὅσο ὅμως τὸν σωφρονίζουν, ἄλλο τόσο τοῦ κάνουν κακό. Ἐντυχῶς, συμβαίνει πολὺ συχνὰ καὶ νὰ τὸν ἀποβλακώσουν.

Μιᾶς κι' ἔφτασα ὡς ἐδῶ, εἶμαι ἀναπόφευκτα ἀναγκασμένος νὰ διατυπώσω καὶ τὴ δική μου, ἐντελῶς προσωρινή, ὑπόθεσις.

για την καταγωγή της «ένοχης συνείδησης»: δεν είναι εύκολο να κατανοηθεί, και χρειάζεται να την σκεφτεί και να την αναμνήσει κανένας πολύ καιρό. Την ένοχη συνείδηση τη θεωρώ σαν μιὰ βαθειά νοσηρή κατάσταση, όπου έπεσε ο άνθρωπος κάτω από την πίεση της πιό ριζικής μεταμόρφωσης που έπαθε ποτέ του, — τότε που άλυσσοδέθηκε όριστικά μέσα στον κλοιό της κοινωνίας και της ειρήνης. Σαν τὰ υδροβία ζωα που αναγκάζονται ή να προσαρμοστούν στις γήινες συνθήκες ζωής ή να χαθούν, έτσι κι' αυτά τὰ μισοζωα, που ήταν τόσο καλά προσαρμομένα στην άγρια ζωή, στον πόλεμο, στις αλήτικες περιπλανήσεις και στις περιπέτειες, είδανε ξαφνικά να χάνουν την αξία τους όλα τους τὰ ένστικτα και να «άχρηστεύονται». Τώρα πιά, τὰ αναγκάζουν να περπατούν όρθια στα πόδια τους και «να σηκώνουν τον έαυτό τους», ενώ πριν τὰ σήκωνε τὸ νερό: άρχισε να τὰ συνθλίβει ένα τεράστιο βάρος. Σ' αυτό τον καινούργιο και άγνωστο κόσμο, ένοιωθαν τον έαυτό τους άνίκανο για τις πιό απλές ενέργειες: δεν είχαν τους άλλοτινούς τους οδηγούς, εκείνα δηλαδή τὰ ρυθμιστικά ένστικτα που ήταν άσυνείδητα μὰ αλάθητα, μόνο είχαν, τὰ δύστυχα, υποχρεωμένα να σκέφτονται, να διαλογίζονται συμπεράσματα, να λογαριάζουν, να συνδυάζουν αίτίες και αποτελέσματα! είχαν περιοριστεί στη «συνείδησή» τους, δηλαδή στο πιό αδύνατο και στο πιό άδέξιο όργανό τους!

Φαντάζομαι, πώς ποτέ δὲ γεννήθηκε στη γῆς τέτοιο συναίσθημα απόγνωσης οὔτε τόσο βαρεία και τόσο δυσάρεστη κατάσταση! Προσθέστε ακόμα και τὸ γεγονός πώς τὰ ένστικτα δεν πάραιτήθηκαν μονομιᾶς από τις απαιτήσεις τους! Ήταν, όμως, δύσκολο, και συχνά αδύνατο να τὰ ικανοποιήσουν: έτσι, αναγκάστηκαν τελικά να αναζητήσουν καινούργιες και υποχθόνιες ικανοποιήσεις. Όλα τὰ ένστικτα που δεν βρίσκουν διέξοδο, που κάποια κατασταλτική δύναμη τὰ εμποδίζει να ξεσπάσουν προς τὸ έξω, γυρίζουν προς τὰ μέσα: αυτό ονομάζω *εσωτερική* του ανθρώπου, και έτσι αναπτύσσεται μέσα του εκείνο που άργότερα θὰ ονομάσουν «ψυχή».

Όλος ο έσωτερικός κόσμος, που στην αρχή ήταν τόσο λεπτός που χωρούσε άνάμεσα στο πεισι και στη σάρκα, αναπτύχθηκε και πλάτυνε, και απέκτησε βάθος, πλάτος, και ύψος όταν εμποδίστηκε τὸ ξέσπασμα τοῦ ανθρώπου προς τὰ έξω. Αὐτὰ τὰ τρομερά προχώματα που ύψωσε ή κοινωνική οργάνω-

ση για να προστατευτεί από τὰ παλιά ένστικτα της ελευθερίας — και στην πρώτη σειρά αὐτῶν τῶν άμυντικῶν μέσων πρέπει να τοποθετήσουμε την τιμωρία — κατάφεραν να γυρίσουν προς τὰ μέσα όλα τὰ ένστικτα τοῦ άγριου, τοῦ ελεύθερου και αλήτικου ανθρώπου — *ένάντια στον ίδιο τον άνθρωπο*. Ἡ μνησικακία, ή σκληρότητα, ή ανάγκη για καταδίωξη, που στρέφονταν ενάντια στον κάτοχο αὐτῶν τῶν ένστικτῶν, είναι ή καταγωγή της «ένοχης συνείδησης».

Ο άνθρωπος που, επειδή τοῦ έλειψαν οί αντίστροφες και οί έξωτερικοί έχθροί, είχε σφιχτεί στη μέγγενη της κανονικότητας τῶν ήθῶν και σπαραζόταν με άνυπομονησία, καταδίωκε, σπάρραζε, τρώαζε και κακοποιούσε ο ίδιος τον έαυτό του. Αὐτὸ τὸ ζωο που θέλανε να «έξημερώσουν» και που χτυπιέται και πληγώνεται πάνω στα κάγκελα της κλούβας του, αὐτὸ τὸ δν, που οί στερήσεις του τὸ φθίνουν και τὸ κάνουν να νοσταλγεί την έρημο, και που μοιραία έπρεπε να βρεί μέσα του κάποιο πεδίο για περιπέτειες, ένα τόπο μαρτυρίου, μιὰ επικίνδυνη και άβέβαιη περιοχή, αὐτὸς ο τρελλός, αὐτὸς ο αἰχμάλωτος με τοὺς άνέλπιδους πόθους, έγινε ο έφευρέτης της «ένοχης συνείδησης». Τότε, όμως, μπήκε μέσα του ή πιό μεγάλη και ή πιό άνησυχαστική άπ' όλες τις άρρώστειες, που ακόμα ή ανθρωπότητα δεν έχει γιατρευτεί άπ' αυτήν, δηλαδή ο άνθρωπος άρρώστεια για τὸν άνθρωπο, ο άνθρωπος που είναι άρρωστος άπὸ τὸν ίδιο τον έαυτό του: αὐτὸ ήταν συνέπεια τοῦ δίαιου αποχωρισμοῦ του άπὸ τὸ ζωικό παρελθόν του, που ήταν κήδημα και πέσιμο ταυτόχρονα σὲ καινούργιες καταστάσεις, συνέπεια της κήρυξης τοῦ πολέμου στα παλιά ένστικτα που ὡς τὰ τότε άποτελοῦσαν τὴ δύναμή του, τὴ χαρά του και τὸ φοβερό χαρακτήρα του. Ἀς προσθέσουμε ακόμα πώς τὸ γεγονός πώς μιὰ ζωική ψυχή που στρέφεται εναντίον τοῦ έαυτοῦ της δίνει στον κόσμο ένα τόσο καινούργιο, τόσο βαθύ, τόσο άνήκουστο, τόσο αἰνιγματικό, τόσο πλούσιο σὲ αντιφάσεις και σὲ ὑποσχέσεις για τὸ μέλλον στοιχείο, ὥστε να αλλάξει πραγματικά τὴν ὄψη τοῦ κόσμου.

Και πραγματικά χρειάζονταν θεϊκοί θεατὲς για να εκτιμήσουν τὸ δράμα που άρχισε τότε και που ακόμα σήμερα δεν μπορούμε να προβλέψουμε τὸ τέλος του, — ένα δράμα τόσο λεπτό, τόσο θαυμαστό, τόσο παράδοξο, που δεν μπορεί να παίζεται με

έντελῶς ἀσήμεντο τρόπο σὲ ἕναν ἄθλιο πλανήτη καὶ νὰ περνάει ἀπαρατήρητο! Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὁ ἄνθρωπος λογαριάζεταί σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ πῶς ἐπιτυχημένα καὶ τὰ πῶς συναρπαστικά παιχνίδια ποὺ παίζει τὸ «μεγάλο παιδί» τοῦ Ἡράκλειτου, εἴτε Δία τὸ ὀνομάζουμε αὐτό, εἴτε Τύχη. — Ξυπνάει τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν ἀγωνιώδη ἀναμονή, τὴν ἐλπίδα, καὶ σχεδὸν τὴ θεβαιώτητα, σὰν νὰ μὴν ἦταν ὁ ἄνθρωπος ἕνας σκοπός, μὰ μονάχα ἕνας δρόμος, ἕνα διάμεσο, ἕνα γεφύρι, μιὰ μεγάλη ὑπόσχεση...

— 17 —

Σὰν ὅσο σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς κακῆς συνείδησης, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πρῶτα, πῶς αὐτὴ ἡ μεταβολὴ δὲν ἔγινε οὔτε σιγὰ-σιγὰ οὔτε θεληματικά, πῶς δὲν παρουσιάστηκε σὰν ὀργανικὴ προσαρμογὴ σὲ μιὰ καινούργια κατάσταση πραγμάτων, ἀλλὰ σὰν μιὰ ρήξη, ἕνα πῆδημα, ἕνας καταναγκασμός, μιὰ ἀναπόφευκτη μοίρα ποὺ δὲν ὑπῆρχε καμμιά δυνατότητα οὔτε νὰ τὴν ἀντιπαλαίψεις οὔτε νὰ τὴν μισήσεις. Καὶ ὅστερα, πῶς δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσο γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ ἕνας ἀχαλίνωτος καὶ ἀδιαμόρφωτος ὥς τότε πληθυσμός σὲ μιὰ πάγια μορφὴ ζωῆς, ὅπως ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται μὲ μιὰ πράξη βίας, παρὰ μονάχα μὲ μιὰ ἄλλη πράξη βίας. Ἔτσι, τὸ πρωτόγονο «Κράτος» θὰ ἐμφανίστηκε μὲ ὅλο τὸ χαρακτῆρα τῆς τρομαχτικῆς τυραννίας, τοῦ φονικοῦ καὶ ἀνελέητου μηχανισμοῦ, καὶ θὰ ἐξακολούθησε νὰ ἐκδηλώνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὥσπου στὸ τέλος, αὐτὸ τὸ ἀκατέργαστο ὕλικὸ ἐνὸς λαοῦ θυθισμένου ἀκόμα στὴ ζωτικότητά, ὅχι μόνον ζυμώθηκε καὶ ἔγινε χειραγωγισμὸς, μὰ καὶ δι-απλάστηκε.

Χρησιμοποίησα τὴ λέξη «Κράτος»: εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβει κανεὶς τί ἐννοῶ μ' αὐτό. Ἐννοῶ, μιὰ ὁποιαδήποτε ὀρδὴ ἀπὸ ξανθὰ ἀρπαχτικά θηρία, μιὰ ράτσα κατακτητῶν καὶ ἀρχόντων ποῦ, μὲ τὴν πολεμικὴ τῆς ὀργάνωση καὶ τὴν ὀργανωτικὴ τῆς δύναμη, θυθίζει ἀνεκδοίαστα τὰ φοβερά τῆς νύχια σὲ ἕνα πληθυσμὸ πολλὸ ἀνώτερο ἴσως σὲ ἀριθμὸ, μὰ ἀνοργάνωτο ἀκόμα καὶ νομαδικό. Αὐτὴ εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ «Κράτους» στὴ γῆς: νομίζω, πῶς ἐκείνη ἡ φαντασιοπληξία ποὺ θεωροῦσε πῶς ἀρχὴ τοῦ κράτους ἦταν ἕνα «συμβόλαιο», δὲν λογαριάζεται πιά. Ὁ-

ποιος μπορεῖ νὰ προστάξει, ὅποιος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ «ἀφέντης», ὅποιος ἀποδείχνεται δυνατός στὰ ἔργα καὶ στὶς πράξεις του, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ συμβόλαιο!

Μὲ τέτοια στοιχεῖα δὲν τὰ βγάζεις πέρα: ἔρχονται σὰν τὴ μοίρα, ἀνάττια, χωρὶς λογικὴ, χωρὶς ἔλεος, χωρὶς πρόσχημα, καὶ καταφτάνουν γρήγορα σὰν τὴν ἀστραπή, κι' εἶναι τόσο τρομεροί, τόσο αἰφνιδιαστικοὶ καὶ τόσο πειστικοί, ποὺ δὲν μποροῦν οὔτε νὰ τοὺς μισήσουν. Ἔργο τους εἶναι νὰ δημιουργοῦν μορφές καὶ ἀποτυπώματα ἀπὸ ἔνστικτο, κι' εἶναι οἱ πῶς ἀσυναίσθητοι κι' οἱ πῶς ἀκούσιοι καλλιτέχνες. Ὅπου κι' ἂν φανοῦν, παρουσιάζεται σὲ λίγο καιρὸ κάτω καινούργιο, ἕνας ὑπέροχος ζω-τὰν ὁς μηχανισμός μὲ καθορισμένα καὶ ὀροθετημένα τὰ μέρη του, ὅπου τίποτα δὲν ἔχει θέση ἂν δὲν ἔχει ἀποκτήσει πρῶτα τὴ «σημασία» του σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο. Δὲν ξέρουν, αὐτοὶ οἱ ἀπὸ γεννησιμοῦ τους ὀργανωτές, τί θὰ πεῖ ἐνοχὴ, εὐθύνη, δισταγμός: μέσα τους βασιλεύει ἐκεῖνος ὁ φοβερὸς ἐγωισμὸς τοῦ καλλιτέχνη μὲ τὸ ἀετίσιο μάτι, ποὺ ξέρει, σὰν τὴ μάνα γιὰ τὸ παιδί της, πῶς ἔχει δικαιωθεῖ ἀπὸ πρὶν καὶ αἰώνια γιὰ τὸ «ἔργο» του. Κι' ὅπως θὰ φαντάζεται κανεὶς, δὲ φύτρωσε σ' αὐτοὺς ἡ κακὴ συνείδηση. Χωρὶς αὐτούς, ὅμως, δὲ θὰ βλάσταινε αὐτὸ τὸ τρομερὸ φυτό, κι' οὔτε θὰ ὑπῆρχε, ἂν δὲν εἶχε χαθεῖ, ἀπὸ τὸ τράνταγμα ποὺ προκαλέσαν τὰ σφυροκοπήματα κι' ἡ καλλιτεχνικὴ τους τυραννία, ἕνα τεράστιο ποσὸ ἐλευθερίας, ἥ, τουλάχιστον, ἂν δὲν εἶχε κρυφτεῖ ἀπὸ τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων καὶ δὲν εἶχε γίνεῖ λα-ν-θ-ά-ν-ο-υ-σ-α. Αὐτὸ τὸ ἔνστικτο τῆς ἐλευθερίας ποὺ κρύφτηκε μὲ τὴ βία, ποὺ συσφίχτηκε, ἀπωθήθηκε, ἐσωστράφηκε γιὰτὶ δὲ μποροῦσε πιά νὰ ἐνεργήσῃ καὶ νὰ ξεχυθεῖ παρὰ μονάχα μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, αὐτὸ τὸ ἔνστικτο, καὶ μόνον αὐτὸ — ὅπως καταλάβαμε κιόλας — ἔγινε ἡ ἀρχὴ τῆς κακῆς συνείδησης.

— 18 —

Ἄς προσέξουμε, ὅμως, νὰ μὴν παραβλέψουμε αὐτὸ τὸ φαινόμενο, μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μᾶς φαίνεται ἄσχημο καὶ ὀδυνηρό. Κατὰ βάθος εἰναι ἴδια ἐνεργητικὴ δύναμη, ποὺ εἶδαμε πρὶν ἀπὸ λίγο νὰ δρᾷ τόσο μεγαλόπρεπα σ' αὐτοὺς

τοὺς καλλιτέχνες τῆς βίας, σ' αὐτοὺς τοὺς οργανωτές, καὶ νὰ δημιουργεῖ κράτος, αὐτὴ ἡ δύναμις ποὺ, τώρα ποὺ ταπεινώθηκε καὶ ἔγινε μικρόχαρη, δημιουργεῖ τὴν κακὴ συνείδηση, ἐνεργώντας ὀπισθοδρομικὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου, «μέσα στὸ λαβύρινθο τῆς καρδιάς» του, ὅπως λέει ὁ Γκαϊτε, γιὰ νὰ οἰκοδομήσῃ ἕνα ἀρνητικὸ ἰδανικόν, τὸ ἀρνητικὸ ἰδανικὸ αὐτοῦ τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ἐλευθερίας. (ἢ, ὅπως θάλεγα ἐγὼ στὴ δική μου γλῶσσα, τὴ βούληση γιὰ δύναμη). Μόνον, ποὺ τὸ ὕλικόν ποὺ χρησιμοποιεῖ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ μορφοποιητικὴ καὶ κυριαρχικὴ φύση αὐτῆς τῆς δύναμης, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, τὸ παλιὸ ζωικόν του ἐγὼ — καὶ ὁ χι, ὅπως στὸ πρῶτον φαινόμενον, πὺδ μεγαλόπρεπον καὶ πὺδ ἐντυπωσιακόν, τὸν ἄλλο ἀνθρώπον, τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

Αὐτὸς ὁ κρυφὸς αὐτοβιασμός, αὐτὴ ἡ καλλιτεχνικὴ σκληρότητα, αὐτὴ ἡ ἡδονὴ τοῦ νὰ πλάθῃ κανέναν τὸν ἑαυτό του σὰ νὰ-ταν κανένα ἀνθεκτικὸ καὶ εὐαίσθητον ὕλικόν, νὰ ἀποτυπώνῃ στὸν ἑαυτό του τὴ σφραγίδα μιᾶς βούλησης, μιᾶς κριτικῆς, μιᾶς ἀντίφασης, μιᾶς περιφρόνησης, μιᾶς ἀρνήσεως, αὐτὴ ἡ ἀνησυχαστικὴ καὶ γεμάτη φοβερὴ χαρὰ δουλειᾶς, ἡ δουλειὰ μιᾶς θεληματικᾶ αὐτοδιασπασμένης ψυχῆς ποὺ αὐτοβασανίζεται ἐπειδὴ τὴν εὐχαριστεῖ ὁ βασανισμός, ὅλη αὐτὴ ἡ «κακὴ συνείδηση» ποὺ ἐνεργεῖ σὰν πραγματικὴ γεννήτρα πνευματικῶν καὶ φανταστικῶν γεγονότων, ἔφερε τελικὰ στὸ φῶς — ὅπως τὸ μαντεύουμε κιόλας — ἀφθονες καταφάσεις, καινούργιες καὶ παράξενες ὁμορφιές, κι' ἴσως, μάλιστα, σ' αὐτὴ νὰ χρωστάμε καὶ τὴ γέννηση τῆς ὁμορφιάς. . . Τί θὰ ἦταν «ῥαῖο» ἂν δὲν ἔλεγε ἡ ἴδια ἡ ἀσχίμια στὸν ἑαυτό της «εἰμαι ἀσχημῆ»;

Αὐτὴ τουλάχιστον ἡ ὑπόθεση, θὰ κάνει λιγώτερον αἰνιγματικὸν τὸ ζήτημα τοῦ ὥς ποῦ βαθμὸν μποροῦν οἱ ἀντιφατικὲς ἐννοιες, ὅπως εἶναι ἡ ἀνιδιοτέλεια, ἡ αὐταπάρεση, ἡ αὐτοθυσία νὰ ἔχουν μέσα τους κάποιο ἰδανικὸ καὶ κάποια ὁμορφιά. Καὶ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ποὺ θὰ τὸ φέρουν, εἰμαι βέβαιος, ἀπὸ δῶ καὶ μαρὸς οἱ ἀνθρώποι, — ποὶὰ εἶναι, δηλαδή, ἡ ποιότητα τῆς ἡδονῆς ποὺ νοιώθει ἀνέκαθεν ἐκείνος ποὺ δείχνει ἀνιδιοτέλεια, αὐταπάρεση, αὐτοθυσία;

Αὐτὴ ἡ ἡδονὴ ἔχει μέσα της τὸ στοιχεῖόν τῆς σκληρότητας. Γιὰ τὴν ὥρα, δὲ θὰ ποῦμε περισσότερα, οὔτε γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ἀνιδιοτέλειαν σὰν ἡθικῆς ἀξίας, οὔτε θὰ καθορίσουμε

τὰ ὅρια τοῦ πεδίου ὅπου γεννήθηκε: μόνο ἡ κακὴ συνείδηση καὶ ἡ θέληση γιὰ αὐτοβασανισμὸν δημιουργοῦν τὴν προϋπόθεση γιὰ νὰ καθοριστῇ ἡ ἀξία τῆς ἀνιδιοτέλειαν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, πὺς ἡ κακὴ συνείδηση εἶναι μιὰ ἀρρώστεια, μιὰ μιὰ ἀρρώστεια σὰν τὴν ἐγκυμοσύνη. Ὅς κοιτάξουμε ποιεῖς συνθήκες ἔφεραν αὐτὴ τὴν ἀρρώστεια στὸν πὺδ τρομερὸ καὶ στὸν πὺδ ὑπερτατο βαθμὸ ἐντασῆς της. Ἔτσι, θὰ δοῦμε τί προκάλεσε τὴ γέννησή της. Γιὰ νὰ τὸ καταφέρουμε ὅμως αὐτό, πρέπει νὰ ἔχουμε μεγάλῃ πνοὴ (καί, πρῶτα-πρῶτα, πρέπει νὰ ξαναγυρίσουμε σὲ μιὰ προηγούμενη ἀποψή μας).

Ἡ σχέση ἰδιωτικοῦ δικαίου ἀνάμεσα στὸ δανειζόμενο καὶ στὸ δανειστή, ποὺ τόσο μιλήσαμε γι' αὐτὴ προηγουμένως, ξαναπαρουσιάστηκε μὲ πολὺν παράδοξο καὶ συζητήσιμο ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη τρόπον, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ ὀρισμένους σχέσεις, ποὺ εἶναι ἀκόμα πὺδ ἀκατανόητες γιὰ μᾶς τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους, τίς σχέσεις, δηλαδή, ἀνάμεσα στίς γενιὲς τῶν ζωντανῶν μὲ τοὺς προγόνους τους.

Μέσα στοὺς κόλπους τῆς πρώτης κοινότητος ποὺ δημιούργησαν ἀνθρώποι τῆς ἴδιας φυλῆς — μιλοῦμε γιὰ τοὺς ἀρχέγονους χρόνους — ἡ σύγχρονη γεννὰ ἀναγνώριζε κάθε φορὰ πὺς εἶχε κάποια νομικὴ ὑποχρέωση ἀπέναντι στίς προηγούμενες, καὶ προπαντὸς ἀπέναντι στὴν παλιότερη γενιά, σ' ἐκείνη ποὺ ἱδρυσὲς τὴ φυλὴν (αὐτὴ ἡ ὑποχρέωση δὲν ἦταν ἕνα ἀπλὸ συναισθηματικὸ καθήκον ποὺ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τὴ διαπιστώνουμε στὴ μεγαλύτερη περίοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους). Τότε ἀκριβῶς κυριαρχοῦσε ἡ πεποίθηση πὺς τὸ εἶδος ἐπιβίωσε μόνο χάρις στίς θυσίες καὶ στίς παροχὰς τῶν προγόνων, — καὶ πὺς ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ἐξοφλήσῃ τὸ χρέος τοῦ ἀπέναντί τους μὲ θυσίες καὶ παροχὰς: ἀναγνωρίζεται λοιπὸν ἕνα χρέος ποὺ ὅλο καὶ μεγαλώνει γιὰτὶ οἱ πρόγονοι ποὺ ἐπιζοῦν σὰν ἰσχυρὰ πνεύματα δὲν παύουν νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ φυλὴ καὶ νὰ τῆς χαρίζουν, μὲ τὴ δύναμή τους, καινούργια πλεονεκτήματα καὶ καινούργιες προκαταβολές. Τζάμπα; Ὅχι βέβαια. Τίποτα τὸ «τραπεζικὸν» δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὲς τίς βάρβαρες καὶ «ψυχικὰ φτωχὲς»

ἐποχές. Τί μποροῦν νὰ τοὺς δώσουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ πληρωμή; Θυσίες (πρῶτα μὲ τὴν μορφὴ τροφῶν στὴν πιδ περὶ ἔννοια), γιορτές, παρεκκλήσια, δείγματα λατρείας, καὶ προπαντὸς ὑπακοή — γιὰτὶ ὅλα τὰ ἔθιμα εἶναι ἔργο τῶν προγόνων καὶ ἔκφραση τῶν ἐντολῶν καὶ τῶν διαταγῶν τους — μὰ φτάνουν ἄραγε αὐτὰ πρὸς τοὺς δίνουν; Αὐτὴ ἡ ἀνησυχία παραμένει πάντα καὶ ὅλο γίνεται μεγαλύτερη: ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐπιβάλλει ἕνα συνολικὸ ἔξαγορασμὸ, κάποιο τερατώδη ἀντιδανεισμὸ πρὸς παρέρχεται στὸν «πιστωτὴ» (ἡ περίφημη «θυσία τοῦ πρωτότοκου, παραδείγματος χάρι, ἡ θυσία τοῦ ἀνθρώπινου αἵματος»). Ὁ φόβος γιὰ τὸν πρόγονο καὶ τὴ δύναμή του, ἡ συνείδηση τοῦ χρέους ἀπέναντί του, μεγαλώνει ἀναγκαστικά, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ λογικὴ), ὅσο ἡ φυλὴ γίνεται πιδ συνεκτικὴ, πιδ ἀνεξάρτητη, πιδ ἐπιφοβὴ καὶ πιδ σεβαστὴ. Δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν καὶ διαφορετικὰ! Κάθε βῆμα πρὸς τὴν παρακμὴ τῆς φυλῆς, ὅλα τὰ καταστροφικὰ ἀτυχήματα, ὅλες οἱ ἐνδείξεις ἐκφυλισμοῦ, ὅλα τὰ σημάδια πρὸς ἀναγγέλλουν τὴν καταστροφὴν, ἐλαττωμένων πάντα τὸ φόβος τοῦ ἐμπνέει τὸ πνεῦμα πρὸς θεμελίωση τῆς φυλῆς καὶ δίνουν μιὰν ὅλο καὶ λιγώτερο ὑψηλὴν ἰδέαν γιὰ τὴ νοημοσύνη, τὴν προνοητικότητα καὶ τὴν ἐξακολουθητικὴ ἀποτελεσματικότητά τῆς δυναμῆς του. Ἄς φανταστοῦμε τώρα αὐτὴ τὴ στοιχειώδη λογικὴ στὰ ἀκραῖα ὁρία της: οἱ πρόγονοι τῶν πιδ ἰσχυρῶν φυλῶν θὰ πρέπει ἐπιτέλους, χάρις στὴ φαντασία τοῦ τρόμου πρὸς ὅλο μεγαλώνει, νὰ ἀποκτοῦν τερατώδεις μορφές καὶ νὰ χάνονται μέσα στὰ σκοτεινὰ βάθη τοῦ παράξενου καὶ τοῦ ἀπροσδιόριστου: — μοιραῖα, ὁ πρόγονος ἔπρεπε νὰ πάρει ἐπὶ τέλους τὴ μορφὴ θεοῦ. Κι' ἴσως μάλιστα, σ' αὐτὸ ἀποκλειστικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν καταγωγὴ τῶν θεῶν, μιὰ καταγωγὴ πρὸς ἀνάγεται στὸ φόβο!... Καί, ὅποιος θὰ εὗρισκε ἀναγκαῖο νὰ προσθέσει: «μὰ καὶ στὴν εὐλάβεια!», δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀποψήν του ἀναφορικὰ μ' ἐκείνη τὴν περίοδο τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς, πρὸς ἦταν καὶ ἡ μεγαλύτερη, δηλαδὴ τὴν προϊστορικὴ περίοδο. Ἀλλὰ ὅμως, στὴν ἐνδιάμεση περίοδο ὅπου σχηματίστηκαν οἱ εὐγενεῖς φυλές — οἱ φυλές αὐτές ἀνταποδῶσαν μὲ ἀκόμα μεγαλύτερη εὐκολία καὶ τοκογλυφικὰ στοὺς δημιουργοὺς τους, στοὺς προγόνους τους, (ἥρωες καὶ θεοὺς), ὅλες τὶς ιδιότητες πρὸς εἶχαν ἀντίσει μὲ τὸν καιρὸ μέσα τους, δηλαδὴ

τὶς εὐγενεῖς ιδιότητες. Ἀργότερα, θὰ ρίξουμε ἀκόμα μιὰ ματιὰ στὸν ἐξευγενισμὸ καὶ στὴν ἔξαρση τῶν θεῶν (πρὸς προπαντὸς δὲν πρέπει νὰ τοὺς συγχέομε μὲ τὸν ἔξαγιασμὸν τους): μὰ γιὰ τὴν ὥρα, ὅς περιοριστοῦμε στὸ νὰ παρακολουθήσουμε ὡς τὸ τέλος τὴν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς συνείδησης τοῦ χρέους.

— 20 —

Ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία, ἡ συνείδηση τοῦ χρέους ἀπέναντι στὴ θεότητα δὲν σταματᾷ μὲ τὴν κατάργηση τῆς μορφῆς τῆς «κοινοτικῆς» ὀργάνωσης, πρὸς βασιζόταν στὴν συγγένεια τοῦ αἵματος. Ὅπως κληρονόμησε ἡ ἀνθρωπότητα τὶς ἔννοιες «καλὸ καὶ κακὸ» ἀπὸ τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη, (καὶ μαζί καὶ τὴ βασικὴ ψυχολογικὴ τῶν τάση νὰ ὀρίζουν ταξικὲς διακρίσεις), ἔτσι κληρονόμησε καὶ τὴ φυλετικὴ καὶ γενεαρχικὴ θεότητα καὶ τὸ βάρος τῶν ἀπλήρωτων ἀκόμα χρεῶν, μαζί μὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τὸν ἐκπληρώσει. (Ἡ μετάβαση αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ μεγάλα στρώματα τῶν ὑπόδουλων καὶ ἐξαρτημένων πληθυσμῶν πρὸς προσαρμόστηκαν, εἴτε ἀπὸ καταναγκασμὸν, εἴτε ἀπὸ δουλοπρέπεια, εἴτε ἀπὸ μίμηση, στὴ λατρεία τῶν θεῶν τῶν κυρίων τους: σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, αὐτὰ τὰ κληρονομικὰ χαρίσματα ἐκχύνονται ἀπὸ παντοῦ).

Τὸ συναίσθημα τοῦ χρέους ἀπέναντι στὴ θεότητα δὲν σταμάτησε νὰ ἀναπτύσσεται ὅλο καὶ περισσότερο ἐπὶ χιλιάδες χρόνια, καὶ πάντα ἀνάλογα μὲ τὸ ὅσο μεγάλωναν καὶ ἐξελίσσονταν πάνω στὴ γῆς ἡ ἰδέαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ θείου. (Ὅλη ἡ ἱστορία τῶν ἀγώνων, τῶν νικῶν, τῶν συμφορῶν, τῶν ἐθνικῶν συγχωνεύσεων, κάθε τί πρὸς προηγῆθηκε ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ταξινόμηση τῶν λαϊκῶν στοιχείων σὲ κάθε μεγάλῃ σύνθεσιν τῶν φυλῶν, ἀντικαθρεφτίζεται μέσα στὸ χάος τῶν γενεαλογιῶν τῶν θεῶν τους, στοὺς θρόνους γιὰ τὶς μάχες, τὶς νίκες καὶ τὶς συμφορῶν αὐτῶν τῶν θεῶν ἡ πορεία γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία εἶναι καὶ πορεία γιὰ τὴν παγκοσμιότητα τοῦ θείου, καὶ ἡ ἀπόλυτη μοναρχία, μὲ τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀνεξάρτητης τάξης τῶν εὐγενῶν, πάντα ἀνοίγει τὸ δρόμον γιὰ κάποιο μονοθεῖσμον). Ὁ ἐρχομὸς τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ, πρὸς εἶναι ἡ ἀνώτερη

ἐκφραση τοῦ θεοῦ ποὺ εἶχε ἐπιτευχθεῖ ὥς τὰ τότε, γέννησε στὴ γῆς καὶ τὸ μεγαλύτερο συναίσθημα τοῦ χρέους.

Ἄν ὑποθέσουμε πὼς ἀρχίσαμε νὰ μπαίνουμε στὴν ἀντιθετὴ κίνηση, ἡ ἀκατανόητη πτώση τῆς πίστεως στὸ χριστιανικὸ Θεὸ θὰ μᾶς ἔκανε νὰ συμπεράνουμε, μὲ κάποια ἀληθοφάνεια, πὼς ὑπάρχει καὶ πτώση τῆς συνείδησης τοῦ χρέους στὸν ἄνθρωπο, καὶ πὼς αὐτὴ ἡ πτώση σήμερα γίνεται μὲ πολὺ γρήγορο ρυθμὸ· καὶ μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ προβλέψουμε πὼς ὁ τελειωτικὸς καὶ ὀριστικὸς θρίαμβος τοῦ ἀθεϊσμοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἀπελευθερώσει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ κάθε συναίσθημα χρέους γιὰ τὴν καταγωγή της, γιὰ τὴν ἀρχικὴ της αἰτία. Ὁ ἀθεϊσμὸς καὶ ἕνα εἶδος δεύτερης ἀνθρωπότητας συμβαδίζουν.

— 21 —

Αὐτὰ θὰ πῶ μονάχα, γιὰ τὴν ὥρα, γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν «χρέος» καὶ «καθῆκον» μὲ τὶς χριστιανικὲς ἀντιλήψεις : σκόπιμα, ἄφισα κατὰ μέρος ὥς τὰ τώρα τὴν καθαντὸ ἠθικοποίησι αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν (δηλαδὴ τὴν ἀπώθησίν τους στὴ συνείδηση ἢ, ἀκόμα ἀκριβέστερα, τὴν περιπλοκὴ τῆς κακῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ). Καὶ μάλιστα, στὸ τέλος τῆς προηγούμενης παραγράφου, φάνηκα σὰν νὰ ἀγνοοῦσα αὐτὴ τὴν ἠθικοποίησιν· κάτι τέτοιο θὰ ἔσθυνε ἀναγκαστικὰ αὐτὲς τὶς ἐννοιες, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ χανόταν ἡ πρώτη τους προϋπόθεση, ἡ πίστις στὸν «πιστωτὴ» μας, στὸ Θεό. Στὴν πραγματικότητα, τὸ πρᾶγμα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικόν. Μὲ τὴν ἠθικοποίησιν τῶν ἐννοιῶν «χρέος» καὶ «καθῆκον», μὲ τὴν ἀπώθησίν τους στὴν κακὴ συνείδηση, οἱ ἄνθρωποι προσπάθησαν νὰ δώσουν μιὰ ἀντίστροφὴ κατεύθυνση στὴν ἐξέλιξιν ποὺ περιγράψαμε, ἢ τουλάχιστον νὰ τὴν σταματήσουν : ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ χαθεῖ μιὰ γιὰ πάντα μέσα στὴν ομίχλη τοῦ πεσσιμισμού ἢ προοπτικῆς μᾶς ὀριστικῆς ἀπελευθέρωσης; καὶ θὰ πρέπει, τὸ ἀπεγνωσμένο βλέμμα νὰ ἀπελπιστεῖ βλέποντας πὼς προσκρούει σὲ μιὰν ἀτσαλένια ἀδυναμία; καὶ θὰ πρέπει, αὐτὲς οἱ ἐννοιες τοῦ «χρέους» καὶ τοῦ «καθήκοντος» νὰ στραφοῦν — ἀλλὰ ἐνάντια σὲ ποιόν;

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία : θὰ στραφοῦν πρῶτα-πρῶτα ἐνάντια στὸν «χρεώστη», ὅπου μέσα του, τώρα, γαντζώνεται καὶ εἰσχωρεῖ ἡ κακὴ συνείδηση καὶ ἀπλώνεται, πλαταίνει καὶ βαθαίνει σὰν τοὺς πολύποδες, ὥσπου στὸ τέλος, ἡ ἰδέα τῆς ἀδυναμίας νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ χρέος, τοῦ γεννάει τὴν ἰδέα τῆς ἀδυναμίας νὰ ἐξιλεωθεῖ (εἰναὶ ἰδέα τῆς αἰώνας τιμωρίας) — καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στρέφεται καὶ ἐνάντια στὸν «πιστωτή», εἴτε εἶναι αὐτὸς ἡ causa prima τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀρχὲς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δηλαδὴ ὁ γενάρχης ποὺ τὸν βαθαίνει μιὰ κατάρρα («Ἀδάμ», «προπατορικὸ ἁμάρτημα», στέρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης) εἴτε ἡ φύσις ποὺ ἀπὸ τοὺς κόλπους της βγῆκε ὁ ἄνθρωπος καὶ ποὺ σ' αὐτὴν τώρα τοποθετοῦν τὴν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ («διαβολοποίηση» τῆς φύσεως), εἴτε, τέλος, ἡ ζωὴ γενικά, ποὺ δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὴν ζήσῃ κανεὶς (ἀπαισιόδοξη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ζωὴ, πόθος γιὰ τὴν ἀνυπαρξία, πόθος γιὰ κάτι τὸ ἀντίθετο, γιὰ «κάτι ἄλλο», βουδδισμὸς καὶ ἀνάλογες θεωρίες).

Καὶ οὕτω καθέξῃς, ὥσπου βρισκόμαστε τελικὰ μπροστὰ στὸ τρομακτικὸ καὶ παράδοξο μέσο ποὺ ἔδωσε στὴ γεμάτῃ ἀγωνία ἀνθρωπότητα μιὰ πρόσκαιρὴ ἀνακούφιση, στὴ μεγαλοφυᾶ ἀνακούφιση τοῦ Χριστιανισμοῦ : τὸ Θεὸ ποὺ πρόσφερε τὸν ἑαυτό του θυσία γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ χρεῖ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ Θεὸ ποὺ πληρώνει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, τὸ Θεὸ ποὺ καταφέρνει νὰ ἐλευθερώσει μόνος του τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει γίνεῖ ἀνεξιλέωτο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, τὸν πιστωτὴ ποὺ θυσιάζεται γιὰ τὸν ὀφειλέτη του, ἀπὸ ἀγάπη (ποῖός θὰ τὸ πίστευε;) ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὸν ὀφειλέτη του!...

— 22 —

Θὰ μαντέψατε κιόλας τί συνέβη ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα ὅλων αὐτῶν : αὐτὴ ἡ τάση τοῦ αὐτοθασανισμοῦ, αὐτὴ ἡ κρυμμένη σκληρότητα τοῦ ἀνθρώπου - ζώου, τοῦ ἀπωθημένου στὴν ἐσωτερικὴ του ζωὴ, ποὺ ἀποτραβιέται μὲ τρόπο στὴν ἀτομικότητά του καὶ κλείνεται μέσα στὸ «Κράτος» γιὰ νὰ ἐξημερωθεῖ, καὶ ποὺ ἐπινόησε τὴν κακὴ συνείδηση γιὰ νὰ κάνει κακὸ στὸν ἑαυτό του, ὅταν ὁ φυσικὸς δρόμος τῆς ἐπιθυ-

μίας να κάνει το κακό του αποκλείστηκε — αυτός ο άνθρωπος με την κακή συνείδηση άδραξε τη θρησκευτική υπόθεση για να σπρώξει το μαρτύριό του σε τρομαχτική σκληρότητα και δξύτητα.

Ἐποχρέωση στὸ Θεό : αὐτὴ ἡ σκέψη ἔγινε γι' αὐτὸν ὄργανο βασανισμοῦ. Στὴν ἰδέα τοῦ «θεοῦ» συλλαβαίνει τίς τελευταῖες ἀντιθέσεις ποὺ μπορεῖ νὰ φανταστεῖ τῶν ἰδίων του ἀνεξιλέωτων ζωικῶν ἐνστίκτων καὶ μετατρέπει αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἐνστικτα σὲ σφάλματα ἀπέναντι στὸ Θεὸ (ἐχθρότητα, ἀνταρσία, ἐξέγερση ἐνάντια στὸν «ἀφέντη», στὸν «πατέρα», στὸν πρόγονο καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου), στηλώνεται καταμεσῆς στὴν ἀντίθεση «Θ εὖς» καὶ «διάβολος», ρίχνει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὅλες τίς ἀρνήσεις, κάθε τί ποὺ τὸν σπρώχνει νὰ ἀρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, νὰ ἀρνηθεῖ τὴ φύση, τὸ φυσικὸ, τὴν πραγματικότητα τοῦ εἶναι του γιὰ νὰ κατασκευάσει μ' αὐτὲς τὴν κατάφαση, κάτι τὸ πραγματικὸ, τὸ ζωντανό, τὸ ἀληθινό, τὸ Θεό, τὸν ἅγιο Θεό, τὸ δίκαιο Θεό, τὸ Θεὸ - δῆμο, τὸ Ἵπερπέραν, τὸ ἀτέλειωτο μαρτύριο, τὴν κόλαση, τὸ ἀπροσμέτρητο μεγαλεῖο τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ἁμαρτίας. Εἶναι κάτι σὰν τρέλλα τῆς βούλησης μέσα στὴν ψυχικὴ σκληρότητα, ποὺ σίγουρα δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό της : αὐτὴ ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἔνοχο καὶ τιποτένιο ὥς τὸ σημεῖο νὰ κάνει ἀδύνατη τὴν ἐξιλέωση, ἡ θέληση του νὰ τιμωριεῖται χωρὶς ποτὲ νὰ ἰσοδυναμεῖ ἡ τιμωρία του μὲ τὸ ἁμάρτημά του, ἡ θέληση του νὰ μολύνει καὶ νὰ δηλητηριάζει τὸ πιὸ βαθὺ νόημα τῶν πραγμάτων μὲ τὸ πρόβλημα τῆς τιμωρίας καὶ τοῦ ἁμαρτήματος, γιὰ νὰ κλείσει μιὰ γιὰ πάντα στὸν ἑαυτό του τὴν ἔξοδο αὐτοῦ τοῦ λαβύρινθου τῶν «ἐμμονων ἰδεῶν». Καὶ τέλος, ἡ θέλησή του νὰ ὑψώσει ἓνα ἰδανικὸ — τὸ ἰδανικὸ τοῦ «πανάγιου Θεοῦ» — γιὰ νὰ κατανοήσει καλὰ μπροστὰ σ' αὐτὸ δική του ἀπόλυτη ἀναξιώτητα.

Ἦ θλιβερὸ καὶ τρελλὸ ἀνθρώπινο κτῆνος ! Σὲ πόσες περιεργες καὶ ἀφύσικες φαντασίες παρασύρεται, σὲ πόση κτηνωδία τῆς ἰδέας ξεσπάει, μόλις ἐμποδιστεῖ λίγο νὰ εἶναι κτῆνος τῆς πράξης!...

Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα· ὅμως, σὰν κυτάξουμε πολλὴ ὥρα μέσα σ' αὐτὸ τὸ χάος, νοιώθουμε νὰ μᾶς πλημμυρίζει μιὰ σουβλερὴ καὶ ἐκνευριστικὴ θλίψη, καὶ γι' αὐτό, πρέπει νὰ ξεφύγουμε μὲ τὸ ζόρι ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέαμα. Δὲν ὑπάρ-

χει ἀμφιβολία πὼς βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἀρρώστεια, τὴν πιὸ τρομερὴ ἀρρώστεια ποὺ μόλυνε ποτὲ τοὺς ἀνθρώπους : — κι' ὅποιος εἶναι σήμερα ἀκόμα ἱκανὸς ν' ἀκούσει (μὰ στὴν ἐποχή μας οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν πιὰ αὐτιά γιὰ ν' ἀκούσουν ἐκεῖ ποὺ θάπρεπε—), ν' ἀκούσει ν' ἀντηχεῖ μέσα σ' αὐτὴ τὴ μαρτυρικὴ καὶ γεμάτη παραλογισμό νύχτα, τὴν κραυγὴ τῆς ἀγάπης, τὴν κραυγὴ τῆς ἔκστασης τὴν φλογισμένη ἀπὸ πόθο, τὴν κραυγὴ τῆς ἀπολύτρωσης μὲ τὴν ἀγάπη, αὐτὸς θὰ γυρίσει ἄλλοῦ τὸ πρόσωπό του γιὰτὶ θὰ τὸν ἔχει κυριέψει μιὰ ἀκατανίκητη φρίκη... Ἵπάρχουνε τόσα καὶ τόσα τρομαχτικὰ πράγματα μέσα στὸν ἄνθρωπο ! — Ἡ γῆ γιὰ πολὺ καιρὸ ἔγινε ἄσυλο φρενοβλαβῶν!...

Εἶναι ἀρετὰ, μιὰ καὶ καλή, αὐτὰ ποὺ εἶπαμε γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ «ἁγίου Θεοῦ». Ἀλλὰ ἡ σύλληψη τῆς ἰδέας τῶν θεῶν, αὐτὴ καὶ αὐτή, δὲν φέρνει ἀναγκαστικὰ ἐκεῖνη τὴν πτώση τῆς φαντασίας ποὺ δὲν μπορούσαμε νὰ μὴ τὴν ἀναπαραστήσουμε γιὰ μιὰ στιγμή. Ἵπάρχουν καὶ εὐγενικώτεροι τρόποι χρησιμοποίησης τῆς πλασματικῆς ἰδέας τῶν θεῶν, ἀπὸ τὴν αὐτοσταύρωση καὶ τὴν ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὑπῆρξαν τὸ ἀριστούργημα τοῦ ἀνθρώπου μέσα σ' αὐτὰ τὰ χίλια καὶ κάτι τελευταῖα χρόνια.—Εὐτυχῶς, γιὰ νὰ πεισθοῦμε γι' αὐτό, ἀρκεῖ νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στοὺς θεοὺς τῆς Ἑλλάδας, σ' ἐκεῖνες τίς ἀντανakλάσεις τῶν εὐγενικώτερων καὶ πιὸ περήφανων ἀνθρώπων, ὅπου τὸ ξῶο ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπο ἐνοιωθε τὸν ἑαυτό του θεοποιημένο καὶ δὲν καταξέσκιζε, μαγιασμένο, τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του!

Ἀντίθετα, ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες, γιὰ πολὺ καιρὸ χρησιμοποίησαν τοὺς θεοὺς τοὺς γιὰ νὰ προφυλαχτοῦν ἀπὸ κάθε ἰδιοτροπία «κακῆς συνείδησης», γιὰ νᾶχουν τὸ δικαίωμα νὰ χαίρονται μὲ τὴν ἡσυχία τοὺς τὴν ψυχικὴ τοὺς λευτεριά : ἔτσι, ἐνεργοῦσαν ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ποὺ εἶχε συλλάβει ὁ χριστιανισμός. Καὶ προχώρησαν πολὺ μακριὰ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο, αὐτὰ τὰ ὑπέροχα τρομερὰ παιδιὰ μὲ τὴν λιονταρίσια καρδιά· καὶ μάλιστα, ἡ αὐθεντία τοῦ δημηρικοῦ Δία, τοὺς δίνει πολλὰς φορὲς νὰ καταλάβουν πὼς προχώρησαν παραπάνω ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε.

«Εἶναι παράξενο», λέει κάποτε—πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ ἀκανθώδη περίπτωσι τοῦ Αἰγίσθου :

Εἶναι παράξενο, πόσο παραπονιοῦνται οἱ θνητοὶ γιὰ τοὺς θεοὺς! Μόνο ἀπὸ μᾶς πηγάζει τὸ κακόν, ἂν θέλουμε νὰ τοὺς πιστέψουμε! Κι' ὅμως, κι' αὐτοί, μὲ τὴν τρέλλα τους, δημιουργοῦν τὶς δυστυχίες τους, θέλει δὲ θέλει ἢ μοίρα.

«Ὅμως, καὶ καταλαβαίνουμε καὶ παρατηροῦμε, πὼς αὐτοὺς ὁ θεατὴς, αὐτοὺς ὁ ὀλύμπιος κριτὴς, κάθε ἄλλο παρὰ τοὺς κραταίει κακία καὶ μνησικακία γι' αὐτό. «Τί τρελλοὶ ποὺ εἶναι!» — ἔτσι σκέφτεται βλέποντας τὶς κακὲς πράξεις τῶν θνητῶν, — καὶ τὴν «τρέλλα», τὸν «παραλλογισμό», λίγη «διατάραξη τῶν φρένων», τὰ παραδέχονταν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς πιδ ρωμαλέας καὶ τῆς πιδ γενναίας ἐποχῆς, καὶ ἐξηγοῦσαν μ' αὐτὰ πολλὰ δυσάρεστα καὶ μοιραῖα πράγματα: — Τρέλλα, ὅχι ἀμάρτημα! Καταλαβαίνετε; ... Μὰ καὶ πάλι, αὐτὴ ἡ διαταραχὴ τοῦ μυαλοῦ τοὺς ἦτανε πρόβλημα. — Πὼς μπορούσε νὰ γίνεῖ αὐτὴ ἡ διαταραχὴ; Πὼς μπορούσε νὰ δημιουργηθεῖ μέσα σὲ κεφάλια σὰν τὰ δικὰ μας, ποὺ εἴμαστε ἄνθρωποι εὐγενικῆς κατὰγωγῆς, ποὺ εἴμαστε ἄνθρωποι εὐτυχισμένοι, καλοδεχόμενοι, ξεχωριστοί, εὐχάριστοι, ἐνάρετοι;»

Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἔθετε γιὰ αἰῶνες ὁλόκληρους ὁ εὐγενικὸς Ἕλληνας μπροστὰ σὲ κάθε ἀκατανόητο γι' αὐτὸν ἔγκλημα ἢ κακούργημα, μὰ ποὺ εἶχε μολύνει ἕναν ἄνθρωπο τῆς κάστας του. «Κάποιος θεὸς θὰ τὸν τύφλωσε», ἔλεγε στὸ τέλος, κουνῶντας τὸ κεφάλι του...

Ἡ ὑπεκφυγὴ αὐτὴ εἶναι τυπικὴ στοὺς Ἕλληνες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξυπηρετοῦσαν, ὥς ἕνα ὥρισμένο σημεῖο οἱ θεοὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμα καὶ στίς κακὲς τους πράξεις: τοὺς χρησίμευαν γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς αἰτίας τοῦ κακοῦ — ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἀναλάβαιναν τὴν εὐθύνη τῆς τιμωρίας, ἀλλὰ, καὶ εἰναι πιδ εὐγενικὸ αὐτό, τὸ σφᾶλμα...

Τελειῶνω, ὅπως θὰ καταλαβαίνετε, θέτοντας τρία προβλήματα. «Τῶνεις ἐδὼ ἰδανικό, ἢ μήπως τὸ ἀνατρέπεις;» ; θὰ μὲ ρωτήσουν ἴσως...

Μὰ ἀναρωτηθήκατε ποτὲ πόσο κόστισε ἡ οἰκοδόμησι καὶ θὲ ἰδανικοῦ σ' αὐτὸ τὸν κόσμον; Πόσο πρέπει νὰ συκοφαντήθηκε καὶ νὰ παραγνωρίστηκε μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἢ πραγματικότητα, πόσο ψέμματα θὰ ἐξαγιασθήκαν, πόσες συνειδήσεις θὰ διαταράχτηκαν καὶ πόσες θεότητες θὰ θυσιάστηκαν;

Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ χτιστεῖ ἕνα ἱερό, πρέπει νὰ καταστραφῇ ἕνα ἱερό: αὐτὸς εἶναι νόμος—κι' ἂς μοῦ δείξουν μιὰ περίπτωσι ποὺ νὰ τὸν ἀναιρεῖ!... Ἐμεῖς οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι εἴμαστε οἱ κληρονόμοι μιᾶς ἀνατομίας τῶν συνειδήσεων, μιᾶς κακομεταχείρισις τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐπὶ χιλιάδες ὁλόκληρα χρόνια: σ' αὐτὸ ἔχουμε συνηθίσει τὸ περισσότερον, κι' εἶναι ἴσως γιὰ μᾶς ἕνα εἶδος αὐτοκυριαρχίας, καὶ ἀφιερώνουμε σ' αὐτήν, σὲ κάθε περίπτωσι, τὴν ἐκλέπτυνσι καὶ τὴ διαστροφὴ τοῦ γούστου μας. Ὁ ἄνθρωπος γιὰ πάραπολύ καιρὸ κύτταξε μὲ «κακὸ μάτι» τὶς φυσικὲς του κλίσεις, κι' ἔτσι αὐτὲς οἱ κλίσεις ἔγιναν τελικὰ ὁμοειδεῖς μὲ τὴν «κακὴ συνείδησι». Μιὰ ἀντίθετη ἀπόπειρα δὲ θὰ εἶχε τίποτα τὸ ἀδύνατον αὐτὴ καὶ αὐτὴ — μὰ καὶ ποὺς θὰ ἦταν τόσο δυνατὸς γιὰ νὰ τὴν ἀναλάβει; Θᾶπρεπε νὰ συγχύσει μὲ τὴν κακὴ συνείδησι ὅλες τὶς ἀντιφυσικὲς κλίσεις, ὅλους τοὺς πόθους πρὸς τὸ ὑπερέραν, ποὺ εἶναι ἀντίθετοι ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, τὴ φύσι, τὰ ἐνστικτα, τὸ ζῶον, μὲ δυὸ λόγια, κάθε τί ποὺ ὥς τὰ τώρα τὸ θεωροῦσαν ἰδανικό, κάθε ἰδανικὸ ἐχθρικὸ στὴ ζωὴ, κάθε ἰδανικὸ ποὺ συκοφαντεῖ τὸν κόσμον.

Μὰ σὲ ποὺν ν' ἀποτανθοῦμε σήμερον μὲ τέτοιες ἐλπίδες καὶ τέτοιες φιλοδοξίες;... Ἄν τὸ κάναμε αὐτὸ θὰ εἴχαμε ἕναν-τίον μας ἀκριβῶς τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους καὶ ὕστερον, σὰν ἀπὸ λογικὴ συνέπειαν, τοὺς νοχελικοὺς ἀνθρώπους, τοὺς συμβιβαστικούς, τοὺς ματαιόδοξους, τοὺς ἐνθουσιώδεις ἢ τοὺς κουρασμένους... Τί ἄλλο πληγώνει περισσότερον, τί ἄλλο χωρίζει βαθύτερον ἀπὸ τὸ νὰ φανερώσουμε κάτι ἀπὸ τὴν ἀγέρωχὴ αὐστηρότητα ποὺ συμπεριφερόμαστε στὸν ἑαυτὸ μας; Κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πόση καλὴ προαίρεσι, πόση στοργὴ μᾶς δείχνει ὁ κόσμος, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ κάνουμε σὰν ὅλον τὸν κόσμον καὶ θαδίζουμε σὰν ὅλον τὸν κόσμον!... Γιὰ νὰ πετύχουμε αὐτὸ τὸ σκοπὸ, θὰ χρειάζοταν ἄλλο εἶδος πνευμάτων ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συναντοῦμε στὴν ἐποχὴ μας: θὰ χρειάζοταν πνεύματα δυναμωμένα ἀπὸ τὸν πόλεμον καὶ τὴ νίκην, ποὺ γι' αὐτὰ ἡ κατάκτησι, ἡ περιπέτεια,

ὁ κίνδυνος, ἀκόμα καὶ ὁ πόλεμος θὰ ἔχουν γίνει ἀνάγκες. Νὰ ἔχουν συνηθίσει στὸ ζωηρὸ ἀέρα τῶν ὑψωμάτων, νὰ ἔχουν συνηθίσει στὶς χειμωνιάτικες πορεῖες, στοὺς πάγους καὶ στὰ βουνά, καὶ αὐτὸ τὸ ἐννοῶ μὲ ὅλες του τίς σημασίες. Καὶ μάλιστα, θὰ χρειαζόταν ἓνα εἶδος ὑπέροχης κακίας, μιᾶς ὑπέρτατης καὶ συνειδητῆς πονηριᾶς τῆς γνώσης ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πλήρη ὑγεία, μὲ δυὸ λόγια, θὰ χρειαζόταν, καὶ εἶναι θλιβερὸ νὰ τὸ λέμε αὐτό, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ **μεγάλη ὑγεία!**

Μὰ εἶναι τάχα δυνατό νὰ ὑπάρξει σήμερα αὐτὴ ἡ μεγάλη ὑγεία ;... Κι' ὅμως, σὲ μία ὁποιαδήποτε ἐποχὴ, σὲ μιὰ ἐποχὴ πιδρωμαλέα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄβουλο καὶ ἀποθαρρυσμένο παρόν, θὰ πρεπε νὰ μᾶς ἔρθει, ὁ **λυτρωτὴς** ἄνθρωπος τῆς μεγάλης ἀγάτης καὶ τῆς μεγάλης περιφρόνησης, τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα, ποὺ ἡ παρορμητικὴ του δύναμη θὰ διώχνει ὅλο καὶ μακρότερα ἀπὸ τὰ «λοξοδρομίσματα» καὶ ἀπ' ὅλα τὰ «ὑπερτέραν» τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἡ μοναξιά του θὰ παρεξηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς λαοὺς σὰ ν᾿ ἄτανε **φυγὴ** ἀπὸ τὴν πραγματικότητα : — ἐνῶ δὲ θὰ κάνει ἄλλο παρὰ νὰ βυθίζεται, νὰ καταβαρυνθῶνεται, νὰ θάβεται μέσα στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ ξαναφέρει μιὰ μέρα, σὰν ξαναγυρίσει στὴν ἀποκατάσταση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος, τὴν ἐξαγορὰ τῆς κατάρας ποὺ τῆς φόρτωσε τὸ σημερινὸ ἰδανικόν.

Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέλλοντος ποὺ θὰ μᾶς ἀπολυτρώσει καὶ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἰδανικὸ καὶ ἀπὸ ὅ, τι θὰ **ἐβγαίνει** ἀναγκαστικὰ ἀπ' αὐτό, ἀπὸ τὴν μεγάλη ἀηδία, ἀπὸ τὴν θέληση γιὰ τὸ χάος καὶ τὸ μηδενισμό. Αὐτὴ ἡ καμπανορκουσία τοῦ μεσημεριοῦ καὶ τῆς μεγάλης κρίσης, αὐτὸς ὁ ἀπελευθερωτὴς τῆς βούλησης ποὺ θὰ ξαναδώσει στὸν κόσμον τὸ σκοπὸ του, καὶ στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐλπίδα του, αὐτὸς ὁ ἀντίχριστος καὶ ἀντιμηδενιστής, αὐτὸς ὁ νικητὴς τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ χάους **πρέπει** νὰ ῥθεῖ μιὰ μέρα...

— 25 —

Μὰ τί νὰ τὰ λέω ἐδῶ ; Φτάνει ! Φτάνει ! Ἐδῶ, ἓνα πρᾶγμα μόνο ἔχω νὰ κάνω, νὰ σοπᾶσω : διαφορετικὰ, μπορεῖ νὰ πατήσω σ' ἓνα ἔδαφος ὅπου μόνο ἓνας νεώτερός μου μπορεῖ νὰ πατήσῃ, κάποιος μὲ περισσότερον «μέλλον», κάποιος πιδ δυνατός ἀπὸ μένα — ἐννοῶ τὸ **Ζαρατούστρα**, τὸ **Ζαρατούστρα** τὸν ἀσεβεῖ...

ΤΡΙΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ

ΠΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΘΕ ΑΣΚΗΤΙΚΟΥ ΙΔΑΝΙΚΟΥ

Ἀνέμελους, χλευαστὲς καὶ βίαιους—ἔτσι μᾶς θέλει ἡ σοφία. Γιατὶ εἶναι γυναῖκα καὶ μόνο πολεμιστὴ ὅτε ν' ἀγαπήσῃ.

Τάδε ἔφη Ζαρατούστρας

— 1 —

Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα κάθε ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; — Γιὰ τοὺς καλλιτέχνες, δὲ σημαίνει τίποτα, μὰ καμμιά φορὰ σημαίνει πολλὰ πράγματα. Γιὰ τοὺς φιλόσοφους καὶ τοὺς σοφοὺς σημαίνει κάτι σὰν ὁσφρηση καὶ ἔνστικτο ὅταν ὑπάρχουν οἱ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν ἀνώτερη πνευματικὴ συνθῆκες. Γιὰ τίς γυναῖκες, σημαίνει τὸ πολὺ ἓνα **ἐπιπλέον** θέλημα γοητείας, λίγη **porbidezza** πάνω στὶς ὁμορφες σάρκες, ἐκεῖνο τὸ ἀγγελικὸ ποὺ ἔχει πάνω του κάθε κάπως παχὺ ζῶο. Γιὰ τοὺς ἀδικομένους καὶ τοὺς ἀνισόρροπους ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀποψη (δηλαδὴ γιὰ τοὺς περισσότερους θνητούς), εἶναι μιὰ ἀπόπειρα νὰ βροῦν τὸν ἑαυτὸν τοῦς «ὑπερβολικὰ καλὸς» γι' αὐτὸ τὸν κόσμον, μιὰ ἱερὴ μορφὴ τῆς κραιπάλης, τὸ κυριώτερον ὄπλον τοῦς γιὰ τὴ μάχη ἐναντία στὸν ἀργὸ πόνον τῆς ἀνίας. Γιὰ τοὺς παπάδες, εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἱερατικὴ πίστη, τὸ καλλίτερον ὄργανον ἐξουσίας, μὰ καὶ ἡ «ὑπέρτατη» ἄδεια γιὰ τὴν ἐξουσία. Τέλος, γιὰ τοὺς ἁγίους, εἶναι ἓνα πρόσχημα γιὰ τὴν χειμέρια νάρκη, ἡ *uonissima glorioe cupido*, ἡ γαλήνη τοῦς μέσα στὸ μηδὲν (τὸ «Θεός»), ἡ ἐκδήλωση τῆς παραφροσύνης τοῦς. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ αὐτὴ τὴ

διαφορὰ τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ τοῦ ἀνθρώπου, θγαίνει ὁ οὐσιώδης χαρακτῆρας τῆς ἀνθρώπινης βούλησης, ἡ φρίκη τοῦ κενοῦ : τῆς χρειάζεται ἕνας σκοπός, — καὶ προτιμᾷ καλλίτερα νὰ θέλει τὸ χάος παρὰ νὰ μὴ θέλει τίποτα. — Μὲ καταλάβετε ;... Μὲ κατάλαβαν ;... «Καὶ δέβαια ὅχι, Κύριε!» — Ἄς ἀρχίσουμε, λοιπόν, ἀπ' τὴν ἀρχή.

— 2 —

Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα κάθε ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; — Ἦ, γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση, ποὺ πολλές φορὲς ζήτησαν τὴ συμβουλὴ μου γι' αὐτήν, πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε, παραδείγματος χάρη, τὸ γεγονὸς πῶς ἕνας καλλιτέχνης σὰν τὸν Ριχάρδο Βάγνερ, ἐξύμνησε, σὶὰ γεράματά του, τὴν ἀγνότητα ; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς, κατὰ μιὰν ὀρισμένη ἔννοια, δὲν ἔκανε καὶ ποτέ του τίποτ' ἄλλο· ὅμως, μόνο στὸ τέλος πῆρε ἀσκητικὴ σημασία αὐτὴ ἡ ἐξύμνηση.

Τί σημαίνει αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἐννοίας, αὐτὴ ἡ ριζικὴ ἐννοιολογικὴ μεταστροφή ; — γιὰτὶ ἦταν μεταστροφή, καὶ μ' αὐτὴν ὁ Βάγνερ πέρασε μ' ἕνα πῆδημα στὴν ἀντίθεσή του. Καὶ τί σημαίνει ὅταν περνᾷ ἕνα καλλιτέχνης στὴν ἀντίθεσή του,

Ἄν παραδεχτοῦμε πῶς θέλαμε νὰ σταματήσουμε γιὰ μιὰ στιγμή σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα : ἀμέσως ἀναθυμῶμαστε τὴν καλλίτερη ἴσως ἐποχὴ ποὺ γνώρισε ἡ ζωὴ τοῦ Βάγνερ, τὴν πιὸ ἰσχυρὴ, τὴν πιὸ εὐθυμὴ καὶ τὴν πιὸ θαρραλέα ἐποχὴ του : εἶτανε τότε ποὺ τὸν βασάνιζε ἡ βαθειὰ ἰδέα τῶν «Γάμων τοῦ Λουθήρου». Ποιὸς ξέρει ποιά τύχη μᾶς ἔδωσε, ἀντὶ γι' αὐτὴ τὴ γαμήλια μουσικὴ, τὴ μουσικὴ τῶν ἀρχιτεργουδιστῶν ! Καὶ σ' αὐτήν, πόσοι καὶ πόσοι ἀντίλαλοι ἀπὸ τὴν ἄλλη ! Τοῦλάχιστον, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς «Γάμους τοῦ Λουθήρου» ἐπαινοῦσε τὴν ἀγνότητα. Καὶ ἀκόμα εἶν' ἀλήθεια, ἐπαινοῦσε τὸν αἰσθησιασμό : — αὐτὸ μοῦ φαίνεται ἐντελῶς σωστὸ καὶ θάτανε σωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ «θαγνερινὴ» ἄποψη. Γιατί, δὲν ὑπάρχει ἀναγκαστικὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀγνότητα καὶ στὸν αἰσθησιασμό : κάθε καλὸς γάμος, κάθε σοβαρὸ πάθος τῆς καρδιάς εἶναι πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίθεση.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ Βάγνερ καλὰ θὰ ἔκανε νὰ ἔβαζε

στὸ νοῦ τῶν Γερμανῶν τοῦ αὐτὴ τὴν εὐχάριστη ἀλήθεια, μὲ μιὰ χαριτωμένη καὶ τολμηρὴ κωμωδία, ποὺ θὰ παράστανε τὴν ἱστορίαν τοῦ Λούθηρου, γιὰτὶ πάντα ὑπῆρξαν μέσα στοὺς Γερμανοὺς πολλοὶ συκοφάντες τοῦ αἰσθησιασμοῦ. Κι' ἴσως ἡ ἀξία τοῦ Λούθηρου νὰ μὴν ὑπῆρξε σὲ τίποτα ἄλλο τόσο μεγάλῃ, ὅσο ὅταν ἀπόκτησε τὸ θάρρος τοῦ αἰσθησιασμοῦ του (τότε λέγανε, μὲ κάποια πραότητα, «εὐαγγελικὴ ἐλευθερία»...). Καὶ ὅμως : ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ὅπου πραγματικὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀγνότητα καὶ στὸν αἰσθησιασμό, κάθε ἄλλο, καὶ εἶναι εὐτύχημα αὐτό, παρὰ εἶναι τραγικὴ αὐτὴ ἡ ἀντίθεση. Καὶ φαίνεται πῶς τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ὕγιεις καὶ μετρημένους θνητοὺς ποὺ δὲν θεωροῦν, ἀνεξέλεγκτα, αὐτὴ τὴν ἀσταθὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸν «ἄγγελον καὶ τὸν κτῆνος», ὡς ἀντιφατικὴ ἀρχὴ τῆς ζωῆς — καὶ μάλιστα, οἱ πιὸ φίνοι καὶ οἱ πιὸ φωτισμένοι, σὰν τὸ Χαφίς καὶ τὸν Γκαῖτε, τὴν θεωροῦσαν σὰν μιὰ παραπάνω ἔλξη. Κάτι τέτοιες ἀκριβῶς ἀντιθέσεις κάνουν ἀγαπητὴ τὴ ζωή...

Ἐξ ἄλλου, δὲ χρειάζεται νὰ τὸ ποῦμε, ὅταν τὰ δύστυχα ζῶα τῆς Κίρκης — καὶ ὑπάρχουν ἀπ' αὐτὰ τὰ ζῶα ! — φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ λατρεύουν τὴν ἀγνότητα, τότε δὲ βλέπουν καὶ δὲ λατρεύουν ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀντίθετό της, — ὦ ! φαντάζεστε μὲ τί τραγικὸ μουγκρητὸ καὶ μὲ πόση ζέση ! — λατρεύουν αὐτὴ τὴν ὀδυνηρὴ καὶ ἀπόλυτα περιττὴ ἀντίθεση ποὺ θέλησε ἀναμφισβήτητα νὰ μελοποιήσει καὶ νὰ σκηνοθετήσῃ στὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ ὁ Ριχάρδος Βάγνερ. Γιὰ ποῖο σκοπὸ ; θὰ ρωτήσετε μὲ τὸ δίκιο σας. Γιατί ; τί τὸν ἐνδιαφέρανε καὶ τί μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ μᾶς τὰ ζῶα τῆς Κίρκης ;

— 3 —

Κι' ὅμως δὲ θᾶπρεπε νὰ θέλαμε νὰ ἀποφύγουμε αὐτὸ τὸ ἄλλο ζήτημα : τί τὸν ἐνδιέφερε πραγματικὰ αὐτὴ ἡ ἀρρενωπὴ (ἢ τόσο λίγο ἀρρενωπὴ, ἀλλοίμονο !) «ἀπλότητα τῶν ἀγρῶν», αὐτὸ τὸ παιδί τῆς φύσης ποὺ λεγότανε Πάρσιφαλ, καὶ ποὺ στὸ τέλος τὸν ἔκανε καθολικὸ μὲ τόσο ἐπίβουλα μέσα ;

Πῶς, ἀληθινὰ τὸν ἐπαιρνε στὰ σοβαρὰ ὁ Βάγνερ αὐτὸν Πάρσιφαλ ; Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, θὰ μπορούσαμε νὰ

υποκύνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσουμε καὶ νὰ ἐπιθυμήσουμε μάλιστα τὸ ἀντίθετο, πῶς δηλαδή, ὁ Πάριφαλ τοῦ Βάγνερ θὰ εἶχε συλληφθεῖ εὐθυμα, σὰν ἐπίλογος καὶ σὰν σατυρικό δρᾶμα ὅπου θὰ θέλησε ὁ τραγικός Βάγνερ, μὲ ταιριαστὸ καὶ ἀντάξίῳ του τρόπο, νὰ μᾶς ἀποχαιρετήσῃ, ἐμᾶς, τὸν ἑαυτὸ του καὶ προπαντὸς τὴν τραγωδίαν, μὲ μιὰν ὑπερβολὴ ἀνώτερης καὶ πονηρῆς παρωδίας τοῦ ἰδίου του τραγικοῦ στοιχείου, ὅλης αὐτῆς τῆς τρομερῆς γήϊνης σοβαρότητας καὶ τῶν ἁλλοτινῶν γήϊνων ἀθλιότητων, παρωδίας μίᾳς μορφῆς ποὺ εἶχε κατανικηθεῖ ἐπιτέλους, τῆς πιδὸ χοντροκομμένης μορφῆς ὅ,τι τοῦ πιδὸ ἀντιφυσικοῦ ὑπάρχει στὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν.

Τὸ ξαναλέω : εἶναι αὐτὴ ἄξια λύση γιὰ ἓνα μεγάλο τραγικὸ πού, ὅπως κάθε καλλιτέχνης, φτάνει στὴν τελευταία κορυφὴ τοῦ μεγαλείου του μόνο ὅταν ξέρει νὰ βλέπει στὰ πόδια τοῦ τὴν ἴδια του προσωπικότητα καὶ τὴν ἴδια του τὴν τέχνη — ὅπως ξέρει νὰ γελᾷ με τὸν ἑαυτὸ του. Νᾶναι τάχα ὁ Πάριφαλ τοῦ Βάγνερ τὸ κρυφὸ χαμόγελο τοῦ δασκάλου, ἐκεῖνο τὸ χαμόγελο τῆς ἀνωτερότητας ποὺ κοροϊδεύει τὸν ἑαυτὸ της, ὁ θρίαμβος τῆς τελευταίας, τῆς ὑπέρτατης καλλιτεχνικῆς του ἐλευθερίας, τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὑπερπέραν του ; τὸ ξαναλέω, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ εὐχηθοῦμε αὐτό : γιατί, τί θὰ ἦταν ὁ Πάριφαλ, ἂν τὸν παίρναμε στὰ σοβαρά ; Εἶναι ἀλήθεια ἀνάγκη νὰ τὸν θεωρήσουμε (γιὰ νὰ μεταχειρισθῶ μιὰ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποίησαν μπροστά μου) «προὶν ἐνὸς ἄγριου μίσους γιὰ τὴ γνώση, τὸ πνεῦμα καὶ τὸν αἰσθησιασμό» ; Ἕνα ἀνάθεμα σὺς αἰσθήσεις καὶ τὸ πνεῦμα, συμπυκνωμένο μέσα σὲ μιὰ πνοὴ μίσους ; Μιὰ ἀποστασία καὶ μιὰ στροφή πρὸς τὸ ἰδανικὸ ἐνὸς νοσηροῦ καὶ συσκοτιστικοῦ χριστιανισμοῦ ; Καὶ τέλος, μιὰ αὐτοἀρνηση, μιὰ αὐτοδιαγραφὴ τοῦ καλλιτέχνη ποῦ, ὡς τὰ τότε, μ' ὅλη τὴ δύναμη τῆς βούλησός του, εἶχε δουλέψῃ γιὰ τὸ ἀντίθετο ἔργο, δηλαδή γιὰ τὴν ὑπέρτατη ἐκπνεύματα ποίση καὶ αἰσθησιακὸτητα τῆς τέχνης του ; Καὶ ὄχι μονάχα τῆς τέχνης του, μὰ καὶ τῆς ζωῆς του ;

Ἄς θυμηθῶμε μὲ πόσο ἐνθουσιασμὸ εἶχε βαδίσει ἄλλοτε ὁ Βάγνερ στὰ ἴχνη τοῦ φιλοσόφου Φόϋερμπαχ. Ἡ λέξη τοῦ Φόϋερμπαχ «ἅγιος αἰσθησιασμὸς» ἀντήχησε στὰ χρόνια τριάντα καὶ σαράντα τοῦ αἵωνα μας καὶ γιὰ τὸν Βάγνερ, ὅπως καὶ γιὰ πολλοὺς Γερμανοὺς, (ὀνομάζονταν «νέα Γερμανία») σὰν

κατ' ἐξοχὴν λυτρωτικὴ λέξη. Μήπως ἄλλαξε τελικὰ γνώμη ; Φαίνεται πῶς στὸ τέλος, εἶχε τὴ θέληση νὰ ἄλλᾳξει τὴ θεωρίαν του... Καὶ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴ σκηνή, μὲ τὶς τρομπέτες τοῦ Πάριφαλ : — μέσα στὰ θολὰ νυχτερινὰ του γραφόμενα, τὰ τόσο λίγο ἐλεύθερα ὅσο καὶ συνεπῆ, τῶν τελευταίων χρόνων, ὑπάρχουν ἑκατὸ μέρη ὅπου προδίνεται ἓνας κρυφὸς πόθος, μιὰ ἀποθαρρυσμένη, ἀβεβαίωτη, ἀνομολόγητη θέληση νὰ κηρύξῃ μιὰ πραγματικὴ ἐπιστροφή πρὸς τὰ πίσω, νὰ κηρύξῃ τὴ μεταστροφή, τὴν ἀρνηση, τὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸ μεσαιῶνα, καὶ νὰ πῇ στοὺς μαθητὲς του : «Δὲν εἶναι τίποτα ὅλα αὐτά ! ἄλλοι ζητήστε τὴ λύτρωση !». Καὶ μάλιστα, κάπου, τυχαίνει καὶ νὰ ἐπικαλεῖται τὸ «αἷμα τοῦ Λυτρωτῆ»...

— 4 —

Ἐδῶ πρέπει νὰ πῶ τί αἰσθάνομαι γι' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν — ἴσως νὰ εἶναι κουραστικό, εἶναι ὅμως καὶ τυπικόν : — σίγουρα, καλὰ θὰ κάνει κανένας νὰ ξεχωρίζει σὲ τέτοιο σημεῖο τὸν καλλιτέχνη ἀπὸ τὸ ἔργο του, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατό νὰ τὸν παίρνουμε στὰ σοβαρὰ ὅσο τὸ ἔργο του.

Σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι μονάχα ἡ πρώτη προϋπόθεσις τοῦ ἔργου του, ὁ μητρικός κόλπος, ἡ φυτικὴ γῆς, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸ λίπασμα, ἡ κοπριὰ ὅπου μέσα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν φυτρώνει, — δηλαδή, σὲ περισσότερες περιπτώσεις, εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, ἂν θέλουμε νὰ χαροῦμε αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ μελέτη τῆς κατὰ γῆς ἐνὸς ἔργου ἀφορᾷ τὸ φυσιολόγο καὶ τὸν ἀνατόμο τοῦ πνεύματος ποτὲ, μὰ ποτὲ δὲν ἀφορᾷ τοὺς αἰσθητικούς, τοὺς καλλιτέχνες ! Ἔτσι καὶ ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς τοῦ Πάριφαλ δὲ γλύτωσε ἀπὸ μιὰ βασικὴ καὶ τρομερὴ ἐμβάθυνση, ἀπὸ μιὰ ταυτοποίησιν μὲ τὶς ψυχικὰς ἀντιθέσεις τοῦ μεσαιῶνα, ἀπὸ μιὰ ἐχθρική ἀπομόνωση, μακριὰ ἀπὸ κάθε τί ποὺ μοιάζει μὲ ὕψος, μὲ σοβαρότητα καὶ πειθαρχία τοῦ πνεύματος, ἀπὸ ἓνα εἶδος πνευματικῆς διαστροφῆς (ὡς μοῦ συγχωρήσουν τὴ λέξη), ὅπως δὲν γλυτώνει μιὰ ἔγγυος γυναῖκα ἀπὸ τὶς ναυτίες καὶ τὶς παραξενιὲς τῆς ἐγκωμοσύνης : κι' αὐτὰ ἀκριβῶς πρέπει νὰ ξεχάσῃ γιὰ νὰ χαρεῖ τὸ παιδί.

Πρέπει να φυλαχτούμε από τη σύγχυση όπου πολύ εύκολα τείνει να πέσει ο καλλιτέχνης, από ψυχολογική contiguity, για να μιλήσουμε σαν τους Άγγλους : σὰ νᾶταν και ὁ ἴδιος ἐκεῖνο πού παριστάνει, φαντάζεται και ἐκφράζει. Στὴν πραγματικότητα, ἂν ἦταν φτιαγμένος ἔτσι, δὲν θὰ μπορούσε οὔτε νὰ παραστήσῃ, οὔτε νὰ φανταστῇ, οὔτε νὰ ἐκφράσῃ τὸν ἑαυτό του. Ἔνας Ὅμηρος δὲ θὰ δημιουργοῦσε ἕναν Ἀχιλλέα, κι' ἕνας Γκαίτε δὲν θὰ δημιουργοῦσε ἕνα Φάουστ, ἂν ἦταν ὁ Ὅμηρος Ἀχιλλέας κι' ὁ Γκαίτε Φάουστ.

Ἔνας πλήρης και τέλειος καλλιτέχνης εἶναι χωρισμένος μιὰ για πάντα ἀπὸ τὴν «πραγματικότητα» ἐξ ἄλλου, καταλαβαίνουμε πὼς καμμιά φορὰ αἰσθάνεται κουρασμένος ὡς τὴν ἀπόγνωση ἀπὸ τὴν αἰώνια «μὴ πραγματικότητα», ἀπὸ τὴν αἰώνια ψευτιά τῆς πιδ ἐσώτερης ὑπαρξῆς του, — και πὼς τότε κάνει καμμιά φορὰ τὴν ἀπόπειρα νὰ περάσῃ σ' ἕνα κόσμο πού τοῦ ἦταν ἀπαγορευμένος, στὸν πραγματικὸ κόσμο, νὰ θέλῃ νὰ εἶναι πραγματικά. Μὲ πόσες πιθανότητες ἐπιτυχίας; Εὐκόλα τὸ μαντεύει κανεῖς... αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ ἰδιοτροπία τοῦ καλλιτέχνη : αὐτὴ ἡ ἰδιοτροπία πού γοητεύει τόσο πολὺ τὸ γερασμένο Βάγνερ, και πού τόσο ἀκριβὰ ἀναγκάστηκε νὰ τὴν πληρώσῃ (για χάρη τῆς ἔχασε τὶς πιδ πολύτιμες φίλεις του). Καὶ τέλος, ἂν ἀφαιρέσουμε αὐτὴ τὴν ἀδυναμία, ποιὸς δὲ θὰ εὐχόταν, για τὸ ἴδιο τὸ συμφέρον τοῦ Βάγνερ, νὰ μᾶς ἀποχαιρετοῦσε διαφορετικά, νὰ ἀποχαιρετοῦσε τὴν τέχνη του, ὅχι μ' ἕναν Πάρσιφאל, μὰ μὲ πιδ νικητήριο, πιδ σίγουρο, πιδ βαγνερικὸ τρόπο, — μ' ἕνα τρόπο λιγώτερο ἀπογοητευτικὸ, λιγώτερο διαφοροῦμένο ἀναφορικά μὲ τὸ σύνολο τῶν τάσεων του, λιγώτερο σοπενχαουρικό, λιγώτερο μηδενιστικὸ ;...

— 5 —

Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ νόημα κάθε ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; Στὴν περίπτωσι τοῦ καλλιτέχνη, ἀρχίζουμε νὰ τὸ καταλαβαίνουμε : δὲν ὑπάρχει κανένας !... Ἦ, εἶναι τόσο πολλαπλό, ὥστε εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχει !...

Ἀς ἀφίσουμε πρώτα - πρώτα, κατὰ μέρος τοὺς καλλιτέχνες : ἡ ἀνεξαρτησία τους μέσα στὸν κόσμο και ἀπέναντι στὸν

κόσμο δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ εἶναι οἱ ἀξιολογήσεις τους και οἱ ἀλλαγές αὐτῶν τῶν ἀξιολογήσεων ἄξιος ἐνδιαφέροντος ! Ἀπὸ πάντα τους εἶτανε ταπεινοὶ ὑπηρέτες μιᾶς ἡθικῆς, μιᾶς φιλοσοφίας ἢ μιᾶς θρησκείας· χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε πὼς, ἀλλοίμονο, παραπολλές φορές, ἔγιναν και πειθῆνιοι αὐλοκόλακες τῶν θαυμαστῶν και τῶν πιστῶν τους, ξεδιάντροποι κόλακες τῶν παλιῶν και καινούργιων ἰσχυρῶν. Τοῦλάχιστον, τοὺς χρειαζέται πάντα ἕνα πρόχωμα, ἕνα ἀπόθεμα, μιὰ ἐξουσία ὅπου νὰ μπορούν νὰ βασιστοῦν : οἱ καλλιτέχνες δὲν πᾶνε ποτὲ μόνοι τους, γιατί ἡ περπατησιὰ τῆς ἀνεξαρτησίας εἶναι ἀντίθετη μὲ τὰ οὐσιαστικά τους ἔνστικτα.

Ἔτσι ὁ Βάγνερ, παραδείγματος χάρη, πῆρε τὸ φιλόσοφο Σοπενχάουερ «σὰν ἦρθε ὁ καιρὸς» νὰ διαλέξῃ μιὰ καθοδηγητικὴ γραμμὴ, ἕνα πρόσχημα : — ποιὸς θὰ μπορούσε ἔστω και νὰ φανταστῇ, πὼς θὰ εἶχε τὸ θάρρος νὰ διαλέξῃ ἕνα ἀσκητικὸ ἰδανικό, χωρὶς νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Σοπενχάουερ, χωρὶς τὸ κύρος τοῦ Σοπενχάουερ, πού εἶχε φτάσῃ στὸ ἀπόγειό του τὸ ἐβδομήντα ; (χωρὶς νὰ λογαριάζουμε πὼς στὴν καινούργια Γερμανία, ὁ καλλιτέχνης πού δὲν θὰ ἦταν γεμᾶτος ἀπὸ εὐλαβικά συναισθήματα — για τὴν αὐτοκρατορία, ἐννοεῖται — δὲν ἦταν δυνατό νὰ σταθεῖ).

Και νὰ πού φτάσαμε στὸ πιδ σοβαρὸ ζήτημα : τί νόημα θὰ πρέπει νὰ δώσουμε στὸ γεγονὸς πὼς ἕνας ἀληθινὸς φιλόσοφος ἐξυμνεῖ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικό, ἕνα πνεῦμα πού βασίζεται στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του σὰν τὸν Σοπενχάουερ, ἕνας ἄνθρωπος και ἱππότης μὲ ἀτσαλένιο βλέμμα, πού ἔχει τὸ θάρρος τῆς προσωπικότητάς του, πού ξέρει νὰ βαδίζει μόνος του, πού δὲν ἔχει ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ κατευθυντήρια γραμμὴ, οὔτε ἀπὸ ἐκ τῶν ἄνω διαταγές ; — ἄς ἐξετάσουμε ἀμέσως ἐδῶ τὴν θέσι τοῦ Σοπενχάουερ ἀπέναντι στὴν τέχνη, μιὰ περιφρημὴ και μάλιστα γοητευτικὴ θέσι για ὀρισμένους ἀνθρώπους : γιατί αὐτὴ, ὅπως φαίνεται, ὤθησε ἀρχικὰ τὸν Βάγνερ πρὸς τὴν μεριά τοῦ Σοπενχάουερ (αὐτό, ὅπως ξέρουμε, τοῦ τὸ συμβόλευσε ἕνας ποιητῆς, ὁ Χέρβεγκ) και μάλιστα μὲ τέτοια πεποίθησι, πού δημιουργήθηκε μιὰ βίαια και πλήρης ἀντίθεσι ἀνάμεσα στὴν πρωτινὴ του αἰσθητικὴ πίστι και σ' ἐκείνη πού υἱοθέτησε ἀργότερα. Ἡ πρώτη, ἐκφράζεται στὸ ἔργο του Ὁ περκαὶ Δράμα πα-

ραδείγματος χάρη, ἐνῶ ἡ δευτέρα στὰ ἔργα ποὺ δημοσίευσε ὕστερα ἀπὸ τὰ 1870.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο πῶς, παράξενο πρᾶγμα! ἀπὸ τότε ὁ Βάγνερ ἄλλαξε ἀνενδοίαστα γνώμη γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴ θέσι τῆς ἴδιας τῆς μουσικῆς : τί σημασία εἶχε γι' αὐτὸν ἂν ὥς τὰ τότε τὴν χρησιμοποιοῦσε σὰν μέσο, σὰν μέντιουμ, σὰ μὲν «γυναικα» ποῦ, γιὰ νὰ καρποφορήσει, εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἑνα σκοπό, — ἀπὸ ἑναν ἄνδρα — δηλαδὴ ἀπὸ τὸ δρᾶμα! Ξαφνικὰ κατάλαβε πῶς μὲ τὴ θεωρία καὶ τὸ νεωτερισμὸ τοῦ Σοπενχάουερ εἶχε νὰ κάνει περισσότερον in maiorem musicoe gloriam — ἐννοῶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς μουσικῆς, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Σοπενχάουερ : τὴ μουσικὴ ξέχωρα, ἀπέναντι στις ἄλλες τέχνες, τέχνη καθαυτὴ ἀνεξάρτητη, καὶ ὅχι σὰν τις ἄλλες τέχνες, ἀπλῆ ἀντανάκλαση τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, μὰ γλῶσσα τῆς ἴδιας τῆς βούλησης, ποὺ μιλάει ὁλόϊσια ἀπὸ τὰ κατὰβῆθα τοῦ «χάους», σὰν νᾶναι ἡ πιὸ προσωπικὴ, ἡ πιὸ βασική, ἡ πιὸ ἄμεση ἀποκάλυψή της.

Μ' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ ἀνέβασμα στὴν ἀξιολόγησι τῆς μουσικῆς, ὅπως ἔβγαине ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Σοπενχάουερ, αὐξῶνε ταυτόχρονα, κολοσσιαῖα, καὶ ἡ ἐκτίμησι ποὺ εἶχανε γιὰ τὸ μουσικόν : τώρα γινότανε χρησιμοδότης, ἱερέας, παραπάνω ἀπὸ ἱερέας, ἕνα εἶδος κήρυκα τῆς «οὐσίας» τῶν πραγμάτων, ἕνα τηλέφωνο τοῦ ὑπερπέραν. Κι' ἀπὸ τότε δὲ μιλοῦσε μονάχα μὲ τὴ μουσικὴ, αὐτὸς ὁ ἐγγαστρίμυθος τοῦ Θεοῦ, — μὰ μιλοῦσε μὲ τὴ μεταφυσική : τί τὸ παράξενο, ἂν στὸ τέλος, μίλησε μιὰ μέρα καὶ μὲ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν ;...

— 6 —

Ὁ Σοπενχάουερ ἀξιοποίησε τὴν καντιανὴ ἀντίληψιν τοῦ αἰσθητικοῦ προβλήματος, — μ' ὅλο ποῦ, βέβαια, δὲν τὸ εἶδε μὲ καντιανὰ μάτια. Ὁ Κάντ νόμιζε πῶς τιμοῦσε τὴν τέχνην ὅταν, ἀνάμεσα στὴ κατηγορήματα τοῦ πρώτου, πρόβαλε καὶ τοποθέτησε σὲ πλεονεκτικώτερη μοῖρα ἐκεῖνα ποὺ τιμοῦν τὴ γνώσιν, δηλαδὴ τὸ ἀπρόσωπο καὶ τὴν καθολικότητα. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ κατ'ἀλλήλους τόπος γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἂν ἦταν αὐτὸ κεφαλαιῶδες σφάλμα· θέλω μονάχα νὰ υπογραμμίσω ὅτι ὁ Κάντ, σὰν ὅλους

τοὺς φιλοσόφους, ἀντὶ νὰ σκοπεύσει τὸ αἰσθητικὸ πρόβλημα μὲ βέστη τὴν ἐμπειρία τοῦ καλλιτέχνη (τοῦ δημιουργοῦ), στοχάστηκε καὶ τὰ προβλήματα τῆς τέχνης καὶ τοῦ ὥραίου σὰν «θεατῆς» καὶ ἀνεπαίσθητα ἔμπασε τὸ «θεατῆ» στὴν ἐννοία «ὥραιο». Μὰ νὰ ἦταν τοῦλάχιστον ἀρκετὰ γνωστὸς αὐτὸς ὁ «θεατῆς» στοὺς φιλόσοφους τοῦ ὥραίου! — νᾶταν τοῦλάχιστον γι' αὐτοὺς ἕνα μεγάλο προσωπικὸ γεγονός, μιὰ ἐμπειρία, τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ πολλὰς πρωτοτυπίας καὶ στέρεες ἐμπειρίες, ἀπὸ πόθους, ἐκπλήξεις καὶ ἔκστασι στὸν τομέα τοῦ ὥραίου! Μὰ, φοβοῦμαι, πῶς πάντα γινόταν τὸ ἀντίθετο : καὶ ἔτσι ἀπ' ἀρχῆς, μᾶς δίνουν ὁρισμούς, ὅπου ὑπάρχει μιὰ ἑλλειψη λεπτῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας, ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ χοντρὸ σκουλίκι τῆς βασικῆς πλάνης.

«Ὁραῖο, λέει ὁ Κάντ, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀρέσει χωρὶς νὰ ἀνακατῶνεται τὸ συμφέρον». Χωρὶς συμφέρον! Μ' αὐτὸ τὸν ὁρισμό, συγκρίνετε κι' ἐκεῖνο τὸν ἄλλο ποὺ μᾶς δίνει ἕνας ἀληθινὸς «θεατῆς» καὶ καλλιτέχνης, ὁ Σταντάλ, ποὺ μιὰ φορὰ ὀνομάζει τὴν ὁμορφιὰ ὑπόσχεσι εὐτυχίας. Ὅπως κι' ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, βλέπουμε πῶς ἐδῶ ἐξαιρεῖται καὶ ἀπομακρύνεται ἐκεῖνο ποὺ ἀνάγει ἰδιαίτερα ὁ Κάντ στὸ αἰσθητικὸ ἰδανικόν, ἡ ἀνιδιοτέλεια.

Ποιὸς ἔχει δίκιο ; ὁ Κάντ ἢ ὁ Σταντάλ ; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἂν οἱ αἰσθητικοὶ ρίχνουν ἀδιάκοπα στὴν πλάστιγγα, ὑπὲρ τοῦ Κάντ, τὴν βεβαίωσιν πῶς, κάτω ἀπὸ τὴ γοητεία τῆς ὁμορφίᾳς, μποροῦμε νὰ κοιτάζουμε «μὲ ἀνιδιοτελεῖ τρόπο», ἀκόμα καὶ ἕνα ἀκάλυπτο γυναικεῖο ἄγαλμα, θὰ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ γελάσουμε εἰς βάρος τους :

— Οἱ ἐμπειρίες τῶν καλλιτεχνῶν, σ' αὐτὸ τὸ λεπτὸ σημεῖο, εἶναι τοῦλάχιστον «πιὸ συμφέρουσες» καὶ ὁ Πυγμαλίωνας δὲν ἦταν βέβαια ἀναγκαστικὰ «ἀναισθητικὸς» ἄνθρωπος. Γι' αὐτό, ὅς ἔχουμε κάπως καλύτερη γνώμη γιὰ τὴν ἀθωότητα τῶν αἰσθητικῶν μας, ἀθωότητα ποὺ ἀντανάκλει σὲ τέτοιου εἶδους ἐπιχειρήματα· ὅς θυμήσουμε, παραδείγματος χάρη, πῶς αὐτὰ ποὺ διδάσκει ὁ Κάντ μὲ ἀφέλεια χωρικοῦ ἱερέα, γιὰ τὴν αἴσθησι τῆς ἀφῆς, τὸν τιμοῦν ἀπόλυτα!

Καὶ τώρα, ξαναγυρίζουμε στὸ Σοπενχάουερ ποῦ, μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Κάντ, εἶχε σχέση μὲ τις τέχνες, καὶ ποὺ ὅμως, δὲ μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ

καντιανού όρισμού. Πώς να τὸ ἐξηγήσουμε αὐτό; τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀρκετὰ παράξενο: τὴ λέξη «χωρὶς συμφέρον», — τὴν ἐρμήνευσε μὲ τὸν πιδ προσωπικὸ τρόπο, ὁδηγημένος ἀπὸ τὴν δική του ἐμπειρία, πού θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τὶς πιδ κανονικῆς. Γιὰ λίγα πράγματα μιλάει ὁ Σοπενχάουερ μὲ τόση βεβαιότητα ὅσο γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς θεώρησης: ἰσχυρίζεται πὼς ἡ θεωρία αὐτὴ ἀντιδρᾷ ἀκριβῶς ἐνάντια στὸ σεξουαλικὸ συμφέρον, ὅπως σχεδὸν θὰ ἀντιδρουσαν ἡ λυκισκίνη καὶ ἡ καμπορά. Ποτέ του δὲν ἔπαψε νὰ ἐξυμνεῖ αὐτὸ τὸν τρόπο τῆς ἀπολύτρωσης ἀπὸ τὴ «βούληση», πού εἶναι τὸ μεγάλο πλεονέκτημα καὶ ἡ χρησιμότητα τῆς αἰσθητικῆς κατάστασης. Καὶ μάλιστα, θὰ μπαίναμε ἴσως στὸν πειρασμὸ νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ βασικὴ ἀντίληψη τῆς «βούλησης καὶ παράστασης» ἂν ἡ ιδέα πὼς δὲν μπορούμε νὰ ἀπελευθερωθοῦμε ἀπὸ τὴ «βούληση» παρὰ μονάχα μὲ τὴν «παράσταση» δὲ βγήκε ἀπλᾶ ἀπὸ μιὰ γενίκευση αὐτῆς τῆς σεξουαλικῆς ἐμπειρίας. Ἄς ποῦμε ἐν παρόδῳ, πὼς, γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα πού ἀναφέρονται στὴν φιλοσοφία τοῦ Σοπενχάουερ, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς εἶναι ἀντιλήψεις ἐνὸς νέου εἰκοσι ἔξη χρονῶν, καὶ πὼς χαρακτηρίζουν, ὅχι μονάχα τὸν Σοπενχάουερ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ τὴν νεανικὴ περίοδο τῆς ζωῆς).

Ἄς ἀκούσουμε παραδείγματος χάρι μιὰ ἀπὸ τὶς πιδ ἐκφραστικῆς περικοπῆς πού ἔγραψε ἐπαινώντας τὴν αἰσθητικὴν κατάσταση (Ὁ κόσμος σὰν Βούληση καὶ σὰν Παράσταση, I, 231), ἃς ἀκούσουμε τὸν τόνο τῆς ὁδύνης, τῆς εὐτυχίας, τῆς εὐγνωμοσύνης πού παίρνει σὰν προφέρει αὐτὰ τὰ λόγια. «Ὁ Ἐπίκουρος διαδήλωνε πὼς ἡ ἀταραξία εἶναι τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ καὶ ὁ κλῆρος τῶν θεῶν ὅσο κρατᾷ αὐτὴ ἡ κατάσταση, εἴμαστε ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ τὸ μισαρὸ καταναγκασμὸ τῆς βούλησης, γιορτάζουμε τὸ σαββᾶτο τῆς κατάργησης τῆς βούλησης καὶ σταματᾷ ὁ τροχὸς τοῦ Ἰξίωνα»... Πόση ὀρμητικότητα ὑπάρχει σ' αὐτὰ τὰ λόγια! Πόσες εἰκόνες ὁδύνης καὶ ἀπέραντης ἀηδίας! Τί νοσηρῆς σχεδὸν ἔντασης χρονικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ μοναδικὴ «στιγμὴ» καὶ στίς ὑπόλοιπες: «ὁ τροχὸς τοῦ Ἰξίωνα», «ἡ κατάργηση τῆς βούλησης», «ὁ μισαρὸς καταναγκασμὸς τῆς βούλησης»!

Ἄν ὑποθέσουμε ὅμως, πὼς ὁ Σοπενχάουερ εἶχε ἑκατὸ φορὲς δίκιο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του: πόσο θὰ εἶχαμε προοδεύσει στὴν κα-

τανόηση τῆς οὐσίας τοῦ ὠραίου; Ὁ Σοπενχάουερ περιέγραφε ἓνα ἀποτέλεσμα τοῦ ὠραίου, τὴν καταπραϋντικὴν ἐπίδρασή του στὴ βούληση, — μὰ νᾶναι τάχα φυσιολογικὸ αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁ Σταντᾶλ, πού ἦταν λιγώτερο αἰσθησιακὴ, μὰ πιδ μετρημένη φύση ἀπὸ τὸν Σοπενχάουερ, δείχνει, ὅπως εἶδαμε, ἓνα ἄλλο ἀποτέλεσμα τοῦ ὠραίου: «ἡ ὁμορφιά εἶναι μία ὑπόσχεση εὐτυχίας». Γι' αὐτόν, τὸ σημαντικὸ σημεῖο εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἐρεθισμὸς τῆς βούλησης (τοῦ «συμφέροντος») ἀπὸ τὴν ὁμορφιά. Καὶ τέλος, δὲν θὰ μπορούσαμε τάχα νὰ ἀντιτείνουμε στὸν Σοπενχάουερ πὼς ἄδικα διαμαρτύρεται ἐδῶ ἐναντίον τοῦ Κάντ, πὼς δὲν κατάλαβε καθόλου, μὲ καντιανὸ τρόπο, τὸν καντιανὸ ὅρισμὸ τοῦ ὠραίου, — πὼς καὶ σ' αὐτόν τὸ ὠραῖο ἀρέσει ἐξ αἰτίας ἐνὸς «συμφέροντος» καὶ μάλιστα ἐξ αἰτίας τοῦ πιδ μεγάλου καὶ τοῦ πιδ προσωπικοῦ συμφέροντος, τοῦ συμφέροντος τοῦ βασανισμένου πού ἀπολυτρώνεται ἀπὸ τὸ μαρτύριό του;... Καί, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ πρῶτο μας ἐρώτημα: «Τί νόημα πρέπει νὰ δώσουμε στὸ γεγονὸς πὼς ἓνας φιλόσοφος ἐξυμνεῖ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν;» Νὰ πού φτάσαμε κώλας σὲ μιὰ πρώτη ἐνδειξη: θέλει νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ ἐνα μαρτύριον.

— 7 —

Ἄς προσέξουμε νὰ μὴν πάρουμε ἱσοπερὸ ὄφους μόλις ἀκούσουμε τὴ λέξη «βασανισμός»: σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίπτωσιν ὑπάρχουν πολλὰ νὰ ἀντιτείνουμε, πολλὰ νὰ ἐξομαλύνουμε — καὶ μάλιστα, ἀπομένουν πολλὰ νὰ περιγελάσουμε. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε προπαντὸς πὼς ὁ Σοπενχάουερ, πού πραγματεύτηκε τὴ σεξουαλικότητα σὰν νὰ ἦταν προσωπικὴ του ἐχθρὰ (τὴ σεξουαλικότητα, μὰ καὶ τὸ ὄργανό της, τὴ γυναῖκα, αὐτὸ τὸ «instumentum diaboli», χρειαζόταν ἐχθρὸς γιὰ νὰ εἶναι εὐδιάθετος ἃς μὴν ξεχνοῦμε πὼς εἶχε ἰδιαίτερη προτίμηση στὰ θυμωμένα λόγια, στὰ λόγια πού στάζανε σιχαμάρα, μῖσος καὶ χολή, πὼς θυμῶνε γιὰ νὰ θυμῶνει, ἀπὸ πάθος πὼς χωρὶς τοὺς ἐχθροὺς του, χωρὶς τὸν Ἑγέλο, χωρὶς τὴ γυναῖκα, χωρὶς τὸν αἰσθησιασμὸ, χωρὶς τὴ βούληση νὰ ζήσει, νὰ μείνει σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, θὰ εἶχε ἀρρωστήσει, θὰ εἶχε γίνῃ ἀπαισιόδοξος (γιατὶ δὲν ἦταν τέτοιος, μ' ὅλο πού αὐτὴ ἦταν ἡ πιδ φλογερὴ του ἐπιθυμία.

Μπορούμε νὰ στοιχηματίσουμε πῶς χωρὶς ὅλα αὐτά, ὁ Σοπενχάουερ δὲν θὰ εἶχε μείνει σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, καὶ πῶς θὰ εἴχε φύγει : μὰ οἱ ἐχθροὶ τοῦ τὸν κρατοῦσαν, οἱ ἐχθροὶ τοῦ τοῦ πρόσφεραν πάντα καινούργιες γοητεῖες στὴ ζωὴ κι' ὁ θυμὸς τοῦ ἦταν, ἀκριβῶς ὅπως γιὰ τοὺς κυνικοὺς τῆς ἀρχαιότητος, ἕνα βάλαμο, μιὰ ξεκούραση, τὰ λύτρα τοῦ καὶ τὸ φάρμακόν του γιὰ τὴν ἀηδία, ἡ εὐτυχία του.

Αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν πιὸ προσωπικὴ πλευρὰ τῆς περίπτωσης Σοπενχάουερ· μὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο μέσα του, ποὺ εἶναι τυπικὸ καὶ ποὺ μᾶς ξαναφέρνει στὸ πρόβλημά μας. Εἶναι ἀναμφισβήτητο πῶς, ἀπὸ τότε ποὺ ὑπάρχουν φιλόσοφοι στὴ γῆς, καὶ παντοῦ ὅπου ὑπάρχουν φιλόσοφοι (ἀπὸ τὶς Ἰνδίες ὥς τὴν Ἀγγλία, γιὰ νὰ πάρουμε τοὺς ἀντίθετους πόλους τῶν φιλοσοφικῶν ἱκανοτήτων), ὑπάρχει μιὰ πραγματικὴ ἔχθρα, μιὰ φιλοσοφικὴ μνησικακία γιὰ τὸν αἰσθησιακόν. Ὁ Σοπενχάουερ δὲν εἶναι παρὰ ἡ πιὸ εὐγλωττὴ ἐκρηξίς της καί, γιὰ ὅποιον ξέρει νὰ τὴν ἐκτιμῇ, ἡ πιὸ γοητευτικὴ καὶ ἡ πιὸ μαγευτικὴ. Ὅμοια, ὑπάρχει μιὰ ἀληθινὴ ἀγάπη, μιὰ ἐντελῶς ἰδιαίτερη τρυφερότητα τῶν φιλοσόφων γιὰ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν — σ' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμμιά αὐταπάτη. Καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη ἰδιομορφία ἀνήκουν, τὸ ξαναλέω, στὸν τύπο. Ἄν λείπουν καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ ἕνα φιλόσοφο, αὐτὸς — νὰ εἴσθε βέβαιος, δὲν θὰ εἶναι πάντα παρὰ μόνο «δῆθεν» φιλόσοφος. Τί σημαίνει αὐτό ; Γιατί, αὐτὴ τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε πρῶτα-πρῶτα. Τὸ αὐτὸ καθ' αὐτὸ εἶναι ἕνα γεγονὸς αἰώνια ἀνόητο, ὅπως συμβαίνει γιὰ κάθε «πράγμα καθ' ἑαυτό». Κάθε ζῶον, καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ζῶον μαζί με τ' ἄλλα, τείνει ἐνστικτωδῶς πρὸς ἕνα optimum ἀπὸ εὐνοϊκὰς συνθήκες, ὅπου νὰ μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴ δύναμή του καὶ νὰ πετύχει τὴν πληρότητα τοῦ συναισθήματος τῆς δυνάμεώς του. Ἀκόμα, κάθε ζῶον ἔχει μὴν ἐνστικτώδη φρίκη καὶ ἕνα εἶδος λεπτῆς ὁσφρησης «ἀνώτερης ἀπὸ κάθε λογικῆς», γιὰ κάθε λογῆς διαταραχὰς καὶ ἐμπόδια ποὺ παρουσιάζονται ἢ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ παρουσιαστοῦν στὸ δρόμον πρὸς τὸ optimum· δὲν μιλῶ γιὰ τὸ δρόμον τοῦ πρὸς τὴν εὐτυχία, μὰ γιὰ τὸ δρόμον τοῦ πρὸς τὴ δύναμη, πρὸς τὴν πράξιν, πρὸς τὴν πιὸ πλατύτερη δραστηριότητα, πράγμα πού, οὐσιαστικά, στίς περισσότερες περιπτώσεις, εἶναι ὁ δρόμος τοῦ πρὸς τὴ δυστυχία).

Συνεπῶς, ὁ φιλόσοφος φοβᾶται τὸ γάμον καὶ κάθε τί ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸν οδηγήσει σ' αὐτὸν — τὸ γάμον σὰν μοιραῖον ἐμπόδιον στὸ δρόμον τοῦ πρὸς τὸ optimum. Ποιός, ἀπὸ τοὺς μεγάλους φιλοσόφους εἶτανε παντρεμμένος ; Οὔτε ὁ Ἡράκλειτος, οὔτε ὁ Πλάτωνας, οὔτε ὁ Καρτέσιος, οὔτε ὁ Σπινόζα, οὔτε ὁ Λάιμπνιτς, οὔτε ὁ Κάντ. Καὶ μάλιστα, οὔτε ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς φαντασθῶμε παντρεμμένους. Ἕνας παντρεμμένος φιλόσοφος ἔχει τὴ θέσιν τοῦ στήν κωμῶδιαν : αὐτὴ εἶναι ἡ θέσιν μου καὶ ὁ Σωκράτης — ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση, ὁ πονηρὸς Σωκράτης, παντρεύτηκε, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ εἰρωνείαν, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς τῆς θέσεως. Κάθε φιλόσοφος θὰ ἔλεγε, ὅπως εἶχε πεῖ κάποτε ὁ Βούδδας, ὅταν τοῦ ἀνάγγειλαν πῶς τοῦ γεννήθηκε γιός : «Μοῦ γεννήθηκε ὁ Ραχούλα : μοῦ σφουρηλατήθηκε ἕνα ἐμπόδιον : (ἐδῶ, Ραχούλα σημαίνει «μικρὸς διάβολος»). Γιὰ κάθε «ἐλεύθερον πνεῦμα» πάντα θάρχεται μιὰ ὥρα συλλογῆς, ἂν υποθέσουμε πῶς εἶχε πρὶν μιὰ ὥρα ἀστοχασίας, μιὰ ὥρα σὰν ἐκείνη ποὺ ἔζησε ὁ Βούδδας. «Εἶναι στενὰ περιορισμένη, λείει, ἡ ζωὴ στὸ σπίτι, τὸν οἶκόν τῆς ἀκαθαρσίας. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐγκατάλειψιν τοῦ σπιτιοῦ» : «καί, ποτισμένος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδέαν, παράτησε τὸ σπίτι».

Στὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν εἶναι τόσες οἱ ἀνοιχτὲς πόρτες πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν, ὥστε ἕνας φιλόσοφος δὲν μπορεῖ ν' ἀκούσει χωρὶς μεγάλῃ ἀγαλλίασιν καὶ χωρὶς νὰ μὴν ἐπιδοκιμάζει μέσα του τὴν ἱστορίαν αὐτῶν τῶν ἀποφασισμένων ἀνθρώπων ποὺ μιὰ μέρα ἀντιτάξανε τὴν ἀρνήσιν τοὺς σὲ κάθε μορφῆς δουλείαν, καὶ φύγανε σὲ κάποια ἔρημον. Ἔστω κι' ἂν παραδεχτοῦμε πῶς ὅλοι αὐτοὶ εἶτανε μόνο ἰσχυρὲς ψυχὰς καὶ ὄχι ἰσχυρὰ πνεύματα.

Τί νόημα πρέπει νὰ δώσουμε στὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν ἐνὸς φιλοσόφου ; Νὰ ἡ ἀπάντησίς μου — ἄλλωστε, ἀπὸ καιρὸν θὰ τὴν ἔχετε μαντέψει : στὸ θέαμά του, ὁ φιλόσοφος χαμογελάει, σὰν νὰ βλέπει ἕνα optimum ἀπὸ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνώτερη καὶ τὴν πιὸ τολμηρὴ ἐκπνευματοποίηση, — μ' αὐτὸ δὲν ἀρνιέται τὴ «ζωὴ» μὰ ἀντίθετα βεβαιώνει τὴ δικὴν του ζωὴν, καὶ μόνον αὐτὴν, σὲ σημείον ποὺ ἴσως δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴν εὐχή : percat Mundus, fiat philosophia, fiat philosophus fiam !

δικαστές στην εξέταση του ἀσκητικοῦ ιδανικοῦ, αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι : Σκέφτονται τὸν ἑαυτοῦ τους, — τί τοὺς ἐνδιαφέρει «τὸ ἅγιον» ! Ἀλλωστε, σκέφτονται ἐκεῖνο ποὺ τοὺς εἶναι πιὸ ἀπαραίτητο : νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ, ἀπὸ τὴν ἐνόχληση, ἀπὸ τὸ θόρυβο, ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις, ἀπὸ τὰ καθήκοντα, ἀπὸ τὶς ἐγνοίες. Νᾶχουν λαγαρὸ τὸ πνεῦμα τους· νὰ χορεύουν, νὰ ὁρμοῦν καὶ νὰ πετᾶνε οἱ ἰδέες τους· νᾶχουν ἀέρα καθαρό, ἀνάλαφρο, φωτεινὸ, ἐλεύθερο καὶ ξερό, σὰν ἐκεῖνο ποὺ ἀναπνέουμε στὰ ψηλῶματα, ὅπου κάθε ζωϊκότητα γίνεται πιὸ πνευματικὴ καὶ παίρνει φτερά· νᾶχουνε τὴ σιωπὴ σὲ ὅλα τὰ ὑποχθόνια πράγματα· ὅλα τὰ σκυλιὰ καλοδεμένα στὴν ἀλυσίδα· οὔτε ἐχθρικά γαυγίσματα, οὔτε χοντροπόδαρη μνησικακία· κανένα σκυλίκι ποὺ νὰ κατατρῶει τὴν πληγωμένη περηφάνεια· ταπεινὰ καὶ ὑποταγμένα σπλάχνα, ὑπάκουα σὰν τοὺς τροχοὺς τοῦ μύλου, μὰ ποὺ νὰ μὴν τοὺς ἀπασχολοῦν· καὶ τὴν καρδιά τους ξένη, ἀπόμακρη, μελλοντικὴ, μεταθανάτια. Μὲ λίγα λόγια, ὅταν μιλοῦν γιὰ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, ἐννοοῦν τὸ χαρούμενο ἀσκητισμὸ τοῦ ζώου ποὺ θεοποιήθηκε, ποὺ πέταξε ἀπὸ τὴ φωλιά του καὶ ποὺ φτερουγίζει μᾶλλον πάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ, παρὰ ἀναπαύεται σ' αὐτήν. Εἶναι γνωστὰ τὰ τρία ἐμβλήματα τοῦ ἀσκητικοῦ ιδανικοῦ : φτώχεια, ταπεινωσύνη, ἀγιότητα : καὶ τώρα, ἂν ἐξετάσουμε καὶ μιὰ φορὰ ἀπὸ κοντὰ τὴ ζωὴ ὅλων τῶν μεγάλων, γόνιμων καὶ ἐπινοητικῶν πνευμάτων — θὰ βροῦμε, ὡς ἕνα ὠρισμένο βαθμό, τὶς τρεῖς αὐτὲς λέξεις. Ὁχι, βέβαια, σὰν νὰ ἦταν «ἀρετές» τους — αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἄνθρωποι λίγο νοιάζονται γιὰ ἀρετές ! — μὰ σὰ φυσικὲς προϋποθέσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἀνθιστὴ τῆς ὑπαρξῆς τους, τὴ μεγαλύτερη γονιμότητά τους. Κι' ἀκόμα, εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ κυρίαρχη πνευματικότητά τους θὰ ἔβαλε ἀρχικὰ χαλινὸ στὴν ξέφρενη καὶ εὐερέθιστη ἀλαζονεία, στὸν ἀνήσυχον αἰσθησιασμὸ ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση τους ἢ καὶ πὼς δυσκολεύτηκαν ἀφάνταστα νὰ συγκρατήσουν τὴ βούλησή τους γιὰ τὴν «ἐρημίαν», ἐνάντια στὴν κλίση τους γιὰ κάθε τί τὸ λεπτὸ καὶ τὸ σπάνιο, ὅπως καὶ ἐνάντια σὲ μιὰ θαυμαστὴ ἀπλοχεριά ποὺ σπαταλεῖ τὰ δῶρα τῆς καρδιάς καὶ τοῦ χειοῦ. Μὰ ἡ πνευματικότητά τους ἐνέργησε ἀκριβῶς γιατί εἶτανε τὸ κυρίαρχο ἔνστικτο ποὺ ἐπιβάλλει τὸ νόμο του στὰ ἄλλα ἔνστικτα — καὶ ἀκόμα ἐνεργεῖ ἔτσι· διαφορετικὰ δὲν θὰ κυριαρχοῦσε. Δὲ γεννᾶται λοιπὸν ἐδῶ ζήτημα «ἀρετῶν». Ἀλλωστε, ἡ ἐ-

ρημιὰ ποὺ ἔλεγα πρὶν ἀπὸ λίγο, ἡ ἐρημιὰ ὅπου ἀποτραβιοῦνται καὶ ἀπομονώνονται τὰ ρωμαλέα καὶ ἀνεξάρτητα πνεύματα — πόσο διαφορετικὴ ὄψη ἔχει ἀπὸ τὴν ἰδέαν ποὺ σχηματίζουν γι' αὐτὴν οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι ! — πολλὰς φορὲς, αὐτοὶ οἱ ἰδιοὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐρημιὰ — αὐτοὶ οἱ πολιτισμένοι. Εἶναι βέβαιον πὼς δὲ θὰ μπορούσε νὰ ταιριάσει στοὺς ἡθοποιοὺς τοῦ πνεύματος — γι' αὐτούς, δὲν εἶναι ὅσο πρέπει ρωμαντικὴ, ὅσο πρέπει συριακὴ, ὅσο πρέπει ὁπερεττιστικὴ ἔρημος ! Δὲ λείπουν καὶ οἱ καμῖλες, μὰ μόνο σ' αὐτὲς περιορίζεται ἡ ὁμοιότητα. Ἰσως καὶ μιὰ θεληματικὴ σκοτεινιά· μιὰ φυγὴ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους· μιὰ βαθειὰ ἀπέχθεια γιὰ τὸ θόρυβο, τὸ θαυμασμὸ, τὴν ἐφημερίδα, τὴν ἐπιρροή· μιὰ μικρὴ θεσοῦλα, κάτι τὸ καθημερινὸ ποὺ πιὸ πολὺ σὲ κρύβει, παρὰ σὲ φέρνει στὸ προσκήνιο· καμμιὰ φορὰ, ἡ συντροφιά τῶν κατοικίδιων ζώων, τῶν ἄκακων καὶ χαρούμενων πουλιῶν ποὺ σὲ δυναμώνει τὸ θέαμά τους· βουνὰ γιὰ συντροφιά, μὰ ὄχι νεκρὰ βουνὰ, ἀλλὰ βουνὰ μὲ μάτια (δηλαδὴ μὲ λίμνες)· καὶ καμμιὰ φορὰ, μάλιστα, μιὰ ἀπλοϊκὴ κάμαρα σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ξενοδοχεῖο γεμάτο κόσμον, ὅπου εἶσαι βέβαιος πὼς χάνεσαι μέσα στὸ πλῆθος καὶ πὼς μπορείς ἀτιμώρητα νὰ κουθενιάξεις μὲ ὅλον τὸν κόσμον, — αὐτὴ εἶναι ἡ «ἐρημιὰ» ! Εἶσαι ἀρκετὰ ἀπομονωμένος ἔτσι, πιστεψέ με ! Ἡ «ἐρημιὰ» ὅπου ἀποτραβιάταν ὁ Ἡράκλειτος — οἱ πωλῶνες καὶ τὰ περιστύλια τοῦ ἀπέραντου ναοῦ τῆς Ἀρτεμῆς — εἶτανε πιὸ ἀντάξιά του : τὸ παραδέχομαι : γιατί νὰ μᾶς λείπουν σ' ἐμᾶς τέτοιον εἶδους ναοί ; (ἴσως, ὅμως, καὶ νὰ μὴ μᾶς λείπουν : ἀναλογίζομαι αὐτὴ τὴ στιγμή τὸ πιὸ ὥραϊο μου γραφεῖο τῆς piazza di San Marco, φτάνει νὰ εἶναι ἀνοιξη καὶ πρῶτ', ἀνάμεσα στὶς δέκα καὶ στὶς δώδεκα ἢ ὥρα). Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἤθελε νὰ ἀποφύγει ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι τὸ ἴδιο ποὺ θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε καὶ μῆεις : τὸ θόρυβο καὶ τὴ δημοκρατικὴ φλυαρία τῶν Ἐφεσίων, τὴν πολιτικὴ τους, τὰ νέα ποὺ φέρνουν ἀπὸ τὴν «αὐτοκρατορία» (ἐννοῶ, καταλαβαίνετε, τὴν Περσία) τὰ «σημερινὰ» τους κουτσομπολιά, — γιατί ἐμεῖς οἱ φιλόσοφοι χρειάζομαστε προπαντὸς ἀνάπαυση, τὴν ἀνάπαυση ἀπὸ τὰ «σημερινὰ» πράγματα. Λατρεύουμε ὅ,τι εἶναι ἥσυχον, ψυχρὸ, εὐγενικόν, ἀπόμακρον, περασμένο, κάθε τί, τέλος, ποὺ δὲν ἀναγκάζει τὴν ψυχὴ νὰ ἀμύνεται καὶ νὰ προφυλάγεται, — κάθε τί ποὺ μπορείς νὰ μιᾶς γι' αὐτὸ χωρὶς νὰ ὑψώνεις τὴ φωνή σου. Ἀκοῦστε μονάχα τὸν ἦχον τῆς φωνῆς τοῦ

πνεύματος σὰν μιλάει : κάθε πνεῦμα ἔχει τὸν ἦχο του καὶ τὸν ἀγαπάει. Κοιτάξτε αὐτὸν — ἐδῶ, παραδείγματος χάρι : θὰ εἶναι ταραχοποιός, δηλαδή κούφιο κεφάλι, ἀδειανὸς τενεκές : κάθε τί πὺν μπαίνει μέσα, θγαίνει ξεκουφιασμένο, φουσκωμένο, βαρὺ ἀπὸ τὸν ἦχο τοῦ μεγάλου κενοῦ. Ὁ ἄλλος, πάλι, μιλάει σχεδὸν πάντα σὰ βραχνιασμένος. Μὴ «συναχῶθηκε ὁ ἐγκέφαλός του ἀπ' τὴν πολλὴ σκέψη ; Πολὺ πιθανὸν—ρωτήστε τοὺς φυσιολόγους — μὰ ὅποιος σκέφτεται μὲ λ έ ξ ε ι ς μιλάει. σὰ ρήτορας καὶ ὄχι σὰ στοχαστῆς (προδίνει, πὺς κατὰ βάθος δὲ φαντάζεται ἀντικείμενα, δὲ σκέφτεται ἀντικείμενα, παρὰ μονάχα τὶς σχέσεις πὺν ὑπάρχουν μὲ τὰ ἀντικείμενα, ὅπως ὁ ἑαυτός του — δὲ φαντάζεται παρὰ μονάχα τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἀκροατῆς του). Κοιτάξτε κι' αὐτὸν τὸν ἄλλο : τὸ λεκτικὸ του εἶναι ὑποβλητικὸ, μὰς πλησιάζει πολὺ κοντά, μὰς ἀγγίζει ἢ ἀνάσσει του — ἄθελά μας κλείνουμε τὸ στόμα μας, μῦλο πὺν μὰς μιλάει μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς βιβλίου : ὁ ἦχος τοῦς ὕφους του μὰς δίνει τὴν ἐξηγήσιν πὺν ἀναζητούσαμε : — δὲν ἔχει καιρὸ, δὲν ἔχει καθόλου πίστη στὸν ἑαυτό του, κι' ἂν δὲ μιλήσει σήμερα, δὲ θὰ μιλήσει ποτέ. Ἐνῶ ἓνα πνεῦμα πὺν εἶναι βέβαιο γιὰ τὸν ἑαυτό του, μιλάει χαμηλόφωνα, ἀναζητᾷ τὸ σκοτάδι, ἀφίνει νὰ τὸ περιμένουν.

Τὸ φιλόσοφο τὸν ἀναγνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποφεύγει τρία λαμπερὰ καὶ θορυβώδη πράγματα : τὴ δόξα, τοὺς ἡγεμόνες καὶ τὶς γυναῖκες, πρῶγμα πὺν δὲ σημαίνει πὺς δὲν τοῦ ἔρχονται. Ἀποφεύγει τὸ πολὺ ζωηρὸ φῶς : ἔτσι, ἀποφεύγει τὴν ἐποχὴ του καὶ τὸ «φῶς» πὺν ἀναδίνει. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, εἶναι σὰ σκιά : ὅσο κατεβαίνει ὁ ἥλιος, τόσο μεγαλώνει ἢ σκιά. Ὅσο γιὰ τὴν «ταπεινοσύνη» του, τὰ βολεύει καὶ μ' αὐτὴ, ὅπως τὰ βολεύει καὶ μὲ τὴν ἀσημότητα, μὲ τὴν κάποια ἐξάρτηση καὶ μὲ τὸν παραγκωνισμό : καὶ μάλιστα, φοβᾷται τὴν ἀναταραχὴ τοῦ κεραυνοῦ, τὸν τρομάζει ἢ ἀβεβαιότητα ἑνὸς πολὺ μοναχικοῦ καὶ πολὺ ἐκτεθειμένου δέντρου πὺν πάνω του ξεχύνει τὴν κακὴ διάθεσίν της. ἢ κάθε κακοκαιρία, καὶ κάθε κακὴ διάθεση τὴν καταιγίδα της. Τὸ «μητρικὸ» του ἔνστικτο, ἢ κρυφὴ ἀγάπη γιὰ 'κεῖνο πὺν μεγαλώνει μέσα του, τὸν συμβουλεύει νὰ ἀναζητᾷ συνθήκες ὅπου νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ φροντίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως στή γυναῖκα, τὸ ἔνστικτο τῆς μητέρας τὴν ἔκανε νὰ διατηρήσει τὴν θέσιν τῆς ἐξάρτησης πὺν εἶχε πάντα.

Τέλος, πολὺ λίγα πράγματα γυρεύουν αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι—ἐμβλημα τὸς εἶναι τὸ «ὅποιος κατέχει, κατέχεται» : κι' αὐτό, ποτὲ δὲν θὰ τὸ πῶ ἀρκετά, ὄχι ἀπὸ ἀρετῆ, οὔτε ἀπὸ βούλησιν γιὰ λιτότητα καὶ ἀπλότητα πὺν θὰ εἶχε κάποια ἀξία, μὰ γιὰ τὸ ἀπαιτεῖ σοφὰ καὶ ἐπιτακτικὰ ὁ ὑπέρτατος κύριός τοῦς : αὐτὸς ὁ κύριος, πὺν μόνο ἓνα πρῶγμα ἔχει στὸ νοῦ του καὶ πὺν μόνο γι' αὐτὸ μαζεύει καὶ ἀποταμιεύει χρόνον, δύναμιν, ἀγάπην, συμφέρον. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοὺς ἀνθρώπους δὲν ἀρέσει νὰ τοὺς ταραξούν οὔτε φίλιες, οὔτε ἐχθρες : εὐκόλα ξεχνᾶνε καὶ περιφρονούν. Τοὺς φαίνεται κακόγυνστο νὰ παρασταίνουν τοὺς μάρτυρες, νὰ ὑποφέρουν γιὰ τὴν ἀλήθειαν — αὐτὰ τὰ ἀφίνουν γιὰ τοὺς φιλόδοξους καὶ γιὰ τοὺς ἡθοποιούς τοῦ πνεύματος καὶ γιὰ ὅσους, ἄλλωστε, ἔχουν καιρὸ γι' αὐτὰ τὰ πράγματα (γιατί, οἱ φιλόσοφοι, πρέπει νὰ δ ρ ά σ ο υ ν γιὰ τὴν ἀλήθειαν). Κάνουν οἰκονομία στὰ μεγάλα λόγια· λένε πὺς δὲν τοὺς ἀρέσει ἀκόμα καὶ ἢ λέξι «ἀλήθεια» : τοὺς φαίνεται πομπώδης... Τέλος, ὅσο γιὰ τὴν «ἀγνότητα τῶν φιλοσόφων», εἶναι φανερὸ πὺς ἢ γονιμότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν πνευμάτων ἐκδηλώνεται διαφορετικὰ παρὰ μὲ τὴν τεκνοποίηση, ὅπως ἐκδηλώνεται διαφορετικὰ καὶ ἢ συνέχισιν τοῦ ὀνόματός τοῦς ἀφοῦ πεθάνουν, ἢ μικρὴ τοὺς ἀθανασία (στὶς ἀρχαῖες Ἰνδίες, οἱ φιλόσοφοι μιλοῦσαν μεταξὺ τοὺς μὲ ἀκόμα λιγώτερη μετριοφροσύνη· λέγανε : «τί χρειάζονται οἱ ἀπόγονοι σ' ἐκεῖνον πὺν ψυχὴ του εἶναι ὁ κόσμος ;»).

Σ' αὐτὰ τὰ λόγια δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺν νὰ μοιάζει μὲ ἀγνότητα ἀπὸ ἀσκητικούς ἐνδοιασμούς ἢ ἀπὸ μῖσος γιὰ τὶς αἰσθήσεις, ὅπως δὲν εἶναι ἀγνότητα τὸ ὅτι ἓνας ἀθλητῆς ἢ ἓνας τζοκεῦ ἀποφεύγει τὶς γυναῖκες. Ἐτσι τὸ θέλει, τοῦλάχιστον ὅσο κρατᾷ ἢ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἐπώσεως, τὸ κυρίαρχο ἔνστικτό τοῦς. Κάθε καλλιτέχνης ξέρει πόσο βλαβερὸ εἶναι, στὶς μέρες τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἔντασης, ἢ συνεύρεσιν μὲ γυναῖκα· γιὰ τοὺς πὺν δυνατοὺς καὶ τοὺς πὺν ἐνστικτώδεις, δὲ χρειάζεται ἢ ἐμπειρία, ἢ σκληρὴ ἐμπειρία, — ἐδῶ τὸ «μητρικὸ» ἔνστικτο διαθέτει γιὰ τὸ ἔργο πὺν ἐπιτελεῖται, ὅπως τὶς ἄλλες παρακαταθήκες, ὅλη τὴ συρροὴ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ρώμης τῆς ζωικῆς ζωῆς : τότε, ἢ μεγαλύτερη δύναμιν ἀπορροφᾷ τὶς μικρότερες. Ἄλλωστε, μ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνείαν, μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τὴν περίπτωσιν τοῦ Σοπενχάουερ πὺν ἀνάφερα : τὸ

θέμα της όμορφιάς ένεργοῦσε, όπως φαίνεται, επάνω του, σάν έρεθισμός στην κύρια δύναμη της φύσης του (στη δύναμη του στοχασμού και στη διεισδυτικότητα της ματιάς). Κι' όταν ξεσπούσε αυτή ή δύναμη, κυριαρχούσε μονομιᾶς τή συνείδηση. Αυτό δέν αποκλείει καθόλου πώς είναι δυνατό να δοῦμε αυτή την ιδιαίτερη πραότητα κι' εκείνη την πληρότητα που χαρακτηρίζουν την αισθητική κατάσταση να πηγάζουν από το καρύκευμα «αισθησιασμός» (που είναι και πηγή εκείνου του ιδεαλισμού που χαρακτηρίζει τις νέες που βρίσκονται σε ήλικία γάμου).

Έτσι, δέν εξαφανίζεται ό αισθησιασμός από τη στιγμή που εκδηλώνεται ή αισθητική κατάσταση, όπως νόμιζε ό Σοπενχάουερ, παρά μονάχα μεταμορφώνεται με τέτοιο τρόπο που να μὴν εμφανίζεται πια στη συνείδηση σάν σεξουαλικάς έρεθισμός. (Μία ἄλλη φορά θα ξαναγυρίσω σ' αυτό το σημείο, όταν θα μιλήσω για ακόμα λεπτότερα προβλήματα που ανήκουν σ' εκείνο τον τόσο ανεξερεύνητο και τόσο σκοτεινό τομέα, τον τομέα της ψυχολογίας της αισθητικῆς).

Όπως είδαμε, ένας όρισμένος ασκητισμός, μιᾶ θεληματικῆς απάρνηση, σκληρῆ και γαλήνια, αποτελεί μέρος των συνθηκών που εὐνοοῦν μιᾶ ανώτερη πνευματικότητα, ἄλλα και μιᾶ από τις πιό φυσικές συνέπειες αὐτῆς τῆς πνευματικότητας : δέν θα μᾶς φανεῖ λοιπόν παράξενο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἂν οἱ φιλόσοφοι πραγματεύτηκαν πάντα το ασκητικό ιδανικό με κάποια εὐνοϊκή προκατάληψη. Ἄν κάνουμε μιᾶ σοβαρῆ ιστορικῆ εξέταση, θα δοῦμε πώς ό δεσμός ανάμεσα στο ασκητικό ιδανικό και στη φιλοσοφία είναι ακόμα πιό στενός και πιό δυνατός. Και μάλιστα, θα μπορούσαμε να ποῦμε πώς αὐτό το ιδανικό την κράτησε με τὰ λουριὰ και πώς ἔμαθε τη φιλοσοφία να κάνει τὰ πρώτα της βήματα, τὰ πρώτα βηματάκια της πάνω στη γῆς — ἄλλοίμονο! πόσο ἄδύνατο, με πόσο κατσούφικο ὄφρος περπατοῦσε αὐτό το ἄδύνατο και δειλὸ παιδάκι με τὰ στραβά πόδια, αὐτό το μικρό

παιδάκι που, ἄλλοίμονο! πάντα του κόντευε να πέση καταγῆς!

Στην αρχή, με τη φιλοσοφία έγινε όπως και με ὅλα τὰ καλά πράγματα, — για πολὺ καιρὸ δέν ἔχουν τὸ θάρρος τοῦ ἑαυτοῦ τους, μόνο κοιτάζουν ὀλοένα ὀλόγυρά τους για να δοῦν μήπως κάνει να τὰ βοηθήσει κανείς, ἢ ακόμα, φοβοῦνται ὅλους ὅσους τὶ κοιτάζουν.

Ἄς κοιτάξουμε, ἕνα-ἕνα, τὰ ἔνστικτα και τις ἀρετές τοῦ φιλοσόφου — τὸ ἔνστικτο τῆς ἀμφιβολίας, τὸ ἔνστικτο τῆς ἀρνήσης, τὸ ἔνστικτο τοῦ στοχασμοῦ, τὸ ἀναλυτικό του ἔνστικτο, τὴν ἀνάγκη του για σύγκριση και συμψηφισμό, τὴν ἐπιθυμία του για οὐδετερότητα και για ἀντικειμενικότητα, τὴν ἐπιθυμία του για κάθε τό «sine ira et studio» — να κατάλαβε ποτὲ τάχα κανένας πώς ὅλα αὐτά, για πάραπολὺ καιρὸ, ἦταν ἀντίθετα με ὅλες τις ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς και τῆς συνείδησης ; (για να μὴ μιλήσω για τὴ λογικὴ που ἄρρεσε στο Λούθηρο να τὴν ὀνομάζει Frau Klüglin — κυρὰ - Λογικῆ — «la rusée cätin») τό δὲ τι ἕνας φιλόσοφος που θὰ εἶχε φτάσει στην αὐτοσυνειδησία θα ἔνοιωθε ἀμέσως τὸν ἑαυτό του σάν ἐνσάρκωση τοῦ «nititur invetitum» και πώς, κατὰ συνέπεια, θὰ φυλαγόταν πολὺ να «αἰσθανθεῖ τὸν ἑαυτό του», να ἀποκτήσει αὐτοσυνειδησία ;... Δὲ συμβαίνει διαφορετικά, τὸ ξαναλέω, και με ὅλα τὰ καλά πράγματα που περηφανευόμαστε σήμερα· ακόμα κι' όταν ἀξιολογοῦμε τὸ σύγχρονο τρόπο τῆς ζωῆς μας με τὰ μέτρα των ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἂν δέν είναι ἀδυναμία, ἄλλα δύναμη, φαίνεται σάν κάτι τὸ νόθο και τὸ ἀσεβές : γιατί ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα πράγματα από ἐκεῖνα που τιμοῦμε σήμερα, εἶχαν για πολὺ καιρὸ τὴ συνείδηση με τὸ μέρος τους και για φύλακα τὸ Θεό. Νόθα εἶναι σήμερα ὅλη ἡ θέση μας ἀπέναντι στη φύση, ό παραβιασμός τῆς φύσης με τις μηχανές μας και τὸ ἐφευρετικό και ἀνευδοίαστο πνεῦμα των μηχανικῶν και των τεχνικῶν μας. Νόθα εἶναι και ἡ θέση μας ἀπέναντι στο Θεό, δηλαδή ἕνα εἶδος ἀράχνης από προστακτικὲς και τεχνολογίες που κρύβεται πίσω από τὸ μεγάλο ἱστό, τὸ μεγάλο δίχτυ τῆς αἰτιότητας — θα μπορούσαμε να ποῦμε, σάν τὸν Κάρολο τὸν Ἀτρόμητο που πολεμοῦσε τὸ Λουδοβίκο τὸ 110 : «Πολεμῶ τὴν παγκόσμια ἀράχνη» νόθα και ἡ στάση μας ἀπέναντι στον ἑαυτό μας, — γιατί πειραματιζόμαστε στον ἑαυτό μας, όπως δέν θα μπορούσαμε να πειραματιστοῦμε σε κανένα ζῶο καί, με ἱκανο-

ποίηση καὶ περιέργεια, ἀνατέμνουμε τὴ ζωντανὴ ψυχὴ μας : τί μᾶς ἐνδιαφέρει ἀκόμα ἡ «σωτηρία» τῆς ψυχῆς ! Κι' ὕστερα, γι' αὐτὸ εἴμαστε βέβαιοι, ἀκόμα πὺ διδασκτικὴ ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας — οἱ μὲν πολιῶντες ἀσθενειῶν μᾶς φαίνονται σήμερον πὺ χρήσιμοι ἀπὸ ὁποιοῦνδήποτε θεραπευτῆ ἢ «σωτῆρα». Παραβιάζουμε τὸν ἑαυτὸ μας, εἶναι βέβαιον αὐτό, ἐμεῖς οἱ καρυδοσπάστες τῆς ψυχῆς πὺ θέτουμε προβλήματα, ἐνῶ εἴμαστε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προβλήματα, σὺν νὰ μὴν ἦσαν ἡ ζωὴ τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ νὰ σπάζεις καρύδια. Ἔτσι, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ γινώμαστε καθημερινὰ πὺ ἄξιοι νὰ ἐρωτηθῶμε, πὺ ἄξιοι νὰ ρωτήσουμε, κι' ἴσως, ταυτόχρονα, πὺ ἄξιοι — νὰ ζήσουμε ;...

Ὅλα τὰ καλὰ πράγματα, ἄλλοτε εἴτανε κακά· κάθε προπατορικὸ ἁμάρτημα ἔγινε προπατορικὴ ἀρετὴ. Ὁ γάμος, παραδείγματος χάριν, γιὰ πολὺν καιρὸ φαινόταν σὺν προσβολῇ στὸ κοινοτικὸ δίκαιο· πληρώνανε ἀποξημίωση ἐπειδὴ εἶχαν τὴν ἀπρονοησίαν νὰ οἰκειοποιηθοῦν μιὰ γυναῖκα (μ' αὐτό, παραδείγματος χάριν, συνδέεται τὸ «*jus primae noctis*» πὺ ἀκόμα καὶ σήμερον εἶναι, στὸ Καμπότζ, προνόμιον τοῦ ἱερέα, ἐκείνου τοῦ φύλακα τῶν «καλῶν παλιῶν ἡθῶν»). Τὰ γλυκά, καλοπροαίρετα, συμβιβαστικά, συμπονετικά συναισθήματα — πὺ ἀργότερα ἀπόκτησαν τόσο μεγάλη ἀξία πὺ ἔγιναν σχεδὸν «κατ' ἐξοχὴν ἀξίες» — γιὰ πολὺν καιρὸ προκαλοῦσαν μόνον τὴν περιφρόνησιν : ντρέπονταν γιὰ τὴν πραότητα, ὅπως ντρέπονται σήμερον γιὰ τὴν σκληρότητα (πρὸβλ. Πέραν τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Κακοῦ, ἀρ. 260). Ὑποταγὴ στὸ δίκαιο : ἅ ! τί ἐξέγερσιν τῆς συνείδησης, σὲ ὅλες τὶς εὐγενικὰς φυλὰς τοῦ κόσμου, ὅταν ἀναγκάστηκαν νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν βεντέτταν καὶ νὰ ὑποταχθοῦν στὴ δύναμιν τοῦ δικαίου ! Τὸ «δίκαιο» γιὰ πολὺν καιρὸ ἦταν ἓνα «*vetitum*», ἓνα κακούργημα, ἓνας νεωτερισμός. Θεοπίστηκε μὲ τὴν βίαν, σὺν μιὰ δύναμιν πὺ τὴν ἀποδεχόμεσθε μὲ ντροπὴν γιὰ τὸν ἑαυτὸν μας. Κάθε θηματάκι πάνω στὴ γῆ, πληρώθηκε κάποτε μὲ πνευματικὰ καὶ σωματικὰ μαρτύρια : ἡ ἰδέα πὺς «ὄχι μονάχα ἡ πορεία πρὸς τὰ ἔμπροσθ, ὄχι ! τὸ ἀπλόδιμα, ἡ κίνησις, ἡ ἀλλαγὴ, χρειάστηκαν τοὺς ἀναρίθμητους μάρτυρές τοις, — αὐτὴ ἡ ἰδέα ἔχει, σήμερον προπαντός, κάτι τὸ πολὺ παράξενον γιὰ μᾶς — τὴν πρόβαλον στὴν Αὐτὴν, (ἀρ.

18) : «Τίποτα δὲν ἀγοράστηκε πὺ ἀκριβὰ, λέω σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, ἀπὸ τὴν λιγοστὴν ἀνθρώπινον λογικὴν καὶ τὸ συναισθηματικὴν ἐλευθερίαν πὺν περηφανευόμεσθε σήμερον. Μὰ ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς περηφάνιας, μᾶς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ θεωρήσουμε τὶς ἀπέραντες περιόδους τῆς «ἡθικότητος τῶν ἡθῶν», πὺν προηγήθησαν ἀπὸ τὴν «παγκόσμιον ἱστορίαν», σὺν μόνῃ κεφαλαιώδη, σημαντικῇ καὶ ἀποφασιστικῇ ἱστορίᾳ, ἐκείνῃ πὺν καθόρισε τὸ χαρακτῆρα τῆς ἀνθρωπότητος : καί, ἐνῶ παντοῦ ὁ πόνος θεωροῦταν ἀρετὴ, ἡ σκληρότητα ἀρετὴ, ἡ ὑποκρισία ἀρετὴ, ἡ δίψα τῆς ἐκδίκησης ἀρετὴ, ἡ ἀρνησις τῆς λογικῆς ἀρετῆς, κι' ὅταν, ἐξ ἄλλου, ἡ εὐεξία θεωρεῖτο κίνδυνος, ἡ ἐπιθυμία γιὰ γνώσιν κίνδυνος, ἡ εἰρήνη κίνδυνος, ἡ συμπόνια κίνδυνος, ὁ οἰκτος ντροπὴ, ἡ δουλειὰ ντροπὴ, ἡ παραφροσύνη θεῖον πρᾶγμα, ἡ ἀλλοτρίωσις ἀνθρωπικότητος καὶ κατ' ἐξοχὴν διαφθορά.»

— 10 —

Στὸ ἴδιον ἔργον (ἀρ. 12) ἐκθέτουμε πὺς καὶ μὲ πόσῃ περιφρόνησιν, κάτω ἀπὸ πόσον βάρος περιφρόνησης, ἔζησε ἡ παλαιὰ γὰρ τῶν ἀνθρώπων, — περιφρονημένη ὅσο δὲν τὴν φοβοῦνταν. Σίγουρα ἡ θεωρητικὴ σκέψις ἔκανε τὴν πρώτην τῆς ἐμφάνισιν στὴ γῆ μεταμφιεσμένη, μὲ διφορούμενη ὄψιν, μὲ κακὴν καρδίαν καὶ συχνὰ μὲ τὴν σφραγίδα τοῦ φόβου στὰ χαρακτηριστικά της. Ὅ,τι τὸ ἀδρανές, τὸ μικρόφυγον ὑπῆρχε μέσα στὰ ἔνστικτα τῶν στοχαστικῶν ἀνθρώπων, γιὰ πολὺν καιρὸ τοὺς περιέβαλε μὲ μιὰ ἀτμόσφαιραν δυσπιστίας : σ' αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε ἄλλο φάρμακον ἀπὸ τὸ νὰ ἐμπνεύσουν βαθὺ φόβον. Αὐτό, παραδείγματος χάριν, τὸ καταφέρνανε καλὰ οἱ γέροι Βραχμᾶνες. Οἱ πολὺ παλαιοὶ φιλόσοφοι ἔφεραν νὰ δύνουν στὴ ζωὴν τοις, στὴν ἐξωτερικὴν τοις ὄψιν, ἓνα νόημα, ἓνα στήριγμα, ἓνα ὑπόδοθρον πὺν τοις ἔκανε νὰ ἐμπνέουν φόβον : ἂν ἐξετάσουμε ἀπὸ πὺν κοντὰ τὸ πρᾶγμα, ὑπῆρχε μιὰ βασικὴ ἀκόμα ἀνάγκη, ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ σεβασμόν. Γιατί, μέσα τοις, βλέπανε ὅλες τὶς ἀξιολογικὰς κρίσεις νὰ στρέφονται ἐνάντιάν τοις, κι' ἔπρεπε νὰ κατανικήσουν ἐκεῖνον πὺν ἦταν ὁ φιλόσοφος μέσα τοις, κάθε λογῆς ὑποψία καὶ ἀντίθεσις. Σὺν ἀνθρώποις τρομερῶν ἐποχῶν, καταφύγαν σὲ τρομερὰ μέσα : ἡ σκληρότητα ἐνάντια σὺν ἑαυτοῖς τοις, ἡ πὺν ἐξυπνὴ ταπείνωσις — εἴτανε τὰ

κυριώτερα μέσα πού χρησιμοποίησαν αὐτοὶ οἱ διψασμένοι γιὰ ἐξουσία ἐρημίτες, αὐτοὶ οἱ πνευματικοὶ νεωτεριστές, σὰν χρειάστηκαν ν' ἀρχίσουν νὰ παραβιάζουν, στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς τους, τοὺς θεοὺς καὶ τὴν παράδοση, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πιστέψουν οἱ ἴδιοι στὸ νεωτερισμὸ τους.

Ἐδῶ θὰ θυμῶσω τὴν περίφημη ἱστορία τοῦ βασιλιᾶ Βιχ-βαμίτρα πού ἀντλήσε, ἀπὸ τὰ μαρτύρια πού εἶχε ἐπιβάλει στὸν ἑαυτό του ἐπὶ χίλια χρόνια, ἕνα τέτοιο συναίσθημα δύναμης, μιὰ τέτοια ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του, πού ἀνάλαβε νὰ χτίσει ἕνα καινούργιο οὐρανὸ : εἶναι τὸ ἀνησυχαστικὸ σύμβολο κάθε παλιοῦ καὶ καινούργιου πεπρωμένου τοῦ φιλοσόφου πάνω σ' αὐτὴ τὴ γῆς : — ὅποιος ἔχτισε ποτὲ ἕνα «καινούργιο οὐρανόν», σὲ οποιαδήποτε ἐποχὴ κι' ἂν ἔγινε αὐτό, δὲ βρῆκε τὴ δύναμη πού τοῦ χρειαζόταν παρὰ μονάχα μέσα στὴν ἴδια του τὴν κόλαση... Ἄς ἀναγάγουμε τὰ γεγονότα σὲ μικροὺς τύπους : πάντα τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα ἔπρεπε νὰ ἀρχίσει μὲ τὸ νὰ μεταμφιεστῇ καὶ νὰ μασκαρευτεῖ δανειζόμενο τοὺς τύπους τοῦ στοχαστικοῦ ἀνθρώπου πού εἶχαν σχηματιστεῖ ἀπὸ πρὶν, δηλαδὴ τοὺς τύπους τοῦ ἱερέα, τοῦ μάντη, τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου γενικά, γιὰ νὰ μπορέσει ἀπλῶς νὰ ὑπάρξει, σὲ οποιοδήποτε βαθμὸ : γιὰ πολὺ καιρὸ, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ χρησίμευε στὸ φιλόσοφο γιὰ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, γιὰ ὁρος ζωῆς, — ἀφοῦ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ παρασταίνει αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι φιλόσοφος, κι' ἦταν ἀναγκασμένος νὰ τὸ πιστέψει γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὸ παραστήσει.

Αὐτὴ ἡ ἰδιάζουσα στάση τοῦ φιλοσόφου, πού τὸν κάνει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κόσμον, αὐτὸς ὁ τρόπος ζωῆς πού ἀπαρνιέται τὸν κόσμον καὶ δείχνεται ἐχθρικός γιὰ τὴ ζωὴ, δύσπιστος, ἀσθηρὸς, καὶ πού ἔχει διατηρηθεῖ ὡς τίς μέρες μας σὲ σημεῖο πού νὰ θεωρεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν στάση τοῦ φιλοσόφου — αὐτὴ ἡ στάση εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ συνέπεια τῶν καταναγκαστικῶν συνθηκῶν, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας : γιατί, γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, δὲν θὰ μποροῦσε καθόλου νὰ ὑπάρχει ἡ φιλοσοφία στὴ γῆς, χωρὶς τὴν ἀσκητικὴ μάσκα καὶ μεταμφίσηση, χωρὶς τὴν ἀσκητικὴ παρεξήγηση. Καί, γιὰ νὰ ἐκφρασθῶ μὲ πῶς συγκεκριμένο καὶ ὀφθαλμοφανῆ τρό-

πο : ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, ὡς τὴν ἐποχὴ μας, ἐμφανιζόταν μὲ τὴν πῶς ἀποκρουστικὴ καὶ τὴν πῶς σκοτεινὴ μορφή, σὰν τὴν κάμπια, καὶ μόνο αὐτὴ ἡ μορφή ἔδωσε στὸ φιλόσοφο τὸ δικαίωμα νὰ ζήσει τὴν ἔρπουσα ζωὴ του. Νὰ ἀλλάξανε, τάχα, ἀληθινὰ τὰ πράγματα ; Αὐτὸ τὸ ἐπικίνδυνον φτερωτὸ ἔντομον μὲ τὰ χίλια χρώματα, τὸ «πνεῦμα» πού τὸ τόλγιε τὸ κουκούλι, μπόρεσε, τάχα, ἐπιτέλους, χάρη σ' ἕνα πῶς ἡλιόλουστο, πῶς θερμὸ καὶ πῶς φωτεινὸ κόσμον, νὰ ρίξει τὸ περίβλημά του καὶ νὰ ὁρμήσει κατὰ τὸ φῶς ; Νὰ ὑπάρχει τάχα σήμερον τόση περηφάνεια, τόση τόλμη, τόση παληκαριά, τόση αὐτοσυνείδηση, τόση πνευματικὴ θέληση, τόσος πόθος γιὰ εὐθύνη καὶ γιὰ ἐλευθεροβουλία πάνω στὴ γῆς, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ὑπάρξει ὁ φιλόσοφος ;

— 11 —

Τώρα πού εἶδαμε τὸν ἀσκητικὸ ἱερέα, ὃς μποῦμε στὰ σοβαρὰ στὸ πρόβλημά μας : Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; — Μόνο τώρα γίνεται «σοβαρὸν» τὸ πρᾶγμα : θὰ δοῦμε μπροστὰ στὰ μάτια μας τοὺς ἀληθινοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ σοβαροῦ πνεύματος.

«Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ κάθε σοβαροῦ» ; — Αὐτὸ τὸ ἀκόμα βασικώτερον ἐρώτημα εἶναι ἴσως κιόλας στὰ χεῖλιά μας. Εἶναι, βέβαια, ἕνα ἐρώτημα γιὰ τοὺς φυσιολόγους, ἀλλὰ θὰ τὸ θίξουμε κάπως πρὸς τὸ παρόν. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἰδανικόν, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας ἀντλεῖ ὄχι μονάχα τὴν πίστη του, μὰ καὶ τὴ βούλησίν του, τὴ δύναμίν του, τὸ συμφέρον του. Τὸ δικαίωμά του στὴ ζωὴ ὑπάρχει καὶ χάνεται μαζί μ' αὐτὸ τὸ ἰδανικόν : τί τὸ παράξενο λοιπόν, ἂν σκοντάψαμε ἐδῶ σὲ ἕνα τρομερὸ ἀντίπαλον αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ ; ἂν σκοντάψουμε σὲ κάποιον πού παλεύει γιὰ τὴ ζωὴ του ἐνάντια στοὺς ἀρνητὲς τοῦ ἰδανικοῦ του ; ... Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, νὰ τοῦ εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη μιὰ τόσο ἰδιοτελὴς θέση ἀπέναντι στὸ πρόβλημά μας. Ἴσως, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας νὰ μὴν εἶναι ὁ πραγματικὰ κατάλληλος ἄνθρωπος γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὸ ἰδανικόν του, γιὰ τὸν ἴδιον λόγον πού ἀποτυγχάνει πάντα ἡ γυναίκα ὅταν ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπερασπίσει «τὴ γυναίκα», — καὶ ἀκόμα λιγώτερον θὰ εἶναι καλὸς κριτὴς καὶ ἀντικειμενικὸς ἐκτιμητὴς τῆς συζήτησης πού ἀνοίξαμε ἐδῶ.

Θά πρέπει λοιπόν, κατὰ τὰ φαινόμενα, νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ὑπερασπιστεῖ καλὰ τὸν ἑαυτὸ του ἐναντίον μας, παρὰ νὰ φοβόμαστε πὼς θὰ μᾶς νικήσει... Ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μας εἶναι ὁ τρόπος ποῦ ἀξιολογοῦν τὴ ζωὴ μας οἱ ἀσκητικοὶ ἱερεῖς : αὐτὴ τὴ ζωὴ (μαζὶ μὲ κάθε τί ποῦ συνδέεται μαζὶ της, «τὴ φύση», «τὸν κόσμος», ὁλόκληρη τὴ σφαῖρα τοῦ γίνεσθαι καὶ τοῦ μεταβατικοῦ) τὴ συσχετίζουν μὲ μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ ζωὴ ποῦ βρίσκεται σὲ ἀντίφαση μαζὶ της καὶ ποῦ τὴν ἀποκλείει, ἐκ τὸς ἀνστραφεῖ ἐνάντια στὸν ἑαυτὸ της καὶ ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτὸ της : σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, στὴν περίπτωση μιᾶς ἀσκητικῆς ζωῆς, ἡ ζωὴ αὐτὴ χρησιμεύει γιὰ πέρασμα στὴν ἄλλη ἐκείνη ζωὴ. Γιὰ τὸν ἀσκητὴ, ἡ ζωὴ εἶναι ὁ δρόμος τῆς πλάνης ὅπου πρέπει νὰ παλινδρομοῦμε ὥς τὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου ξεκινήσαμε· ἢ, μιὰ παρεξήγησι ποῦ ἀντικρούουμε, ποῦ πρέπει νὰ ἀντικρούουμε μὲ τὴν πράξι : γιὰ τὴν ἀπαίτεῖ νὰ τὸν ἀκολουθοῦν, ἐπιβάλλει, ὅπου μπορεῖ, τὴν ἀξιολόγησίν του γιὰ τὴ ζωὴ. Τί σημαίνει αὐτό ; Ἕνας τόσο τερατώδης τρόπος ἀξιολόγησις δὲν παρουσιάζεται στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐξαιρετικὴ περίπτωση καὶ σὰν κάτι τὸ ἀξιοπερίεργο : εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γενικά καὶ τὰ πιὸ ἐμμονα γεγονότα ποῦ ὑπάρχουν. Ἄν τὰ διδάξαν ἀπὸ ἓνα μακρινὸ πλανήτη, τὰ κεφαλαῖα γράμματα τῆς γῆϊνης ζωῆς μας θὰ ὀδηγοῦσαν ἴσως στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ γῆς εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἀσκητικὸς πλανήτης, μιὰ γωνιά μὲ ὄντα δυσχερῆ, ἀλαζονικά καὶ ἀποκρουστικά, ποῦ δὲν μποροῦν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ βαθεῖα δυσχερῆς καὶ ποῦ προκαλοῦν στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τους, ποῦ τοὺς προκαλεῖ ὁ κόσμος, ἡ ζωὴ, καὶ ποῦ θὰ θέλουν νὰ κάνουν κακὸ στὸν ἑαυτὸ τους : — πράγμα ποῦ φαίνεται πὼς εἶναι ἡ μοναδικὴ τους εὐχαρίστησις.

Ἄς παρατηρήσουμε πὼς, κατὰ κανόνα, παντοῦ καὶ σχεδὸν πάντα, κάνει τὴν ἐμφάνισίν του ὁ ἀσκητικὸς ἱερεὺς δὲν ἀνέχει σὲ καμμιά ὀρισμένη ράτσα· εὐδοκίμεῖ παντοῦ καὶ σ' ὅλες τὰς κοινωνικὰς τάξεις. Ὅχι πὼς διαδίδει ἴσως τὸν τρόπο τοῦ ποῦ ἀξιολογεῖ, κληρονομικά, ἢ πὼς τὸν μεταδίνει — ἀντίθετα, ἓνα βαθὺ συμφέρον τοῦ ἀπαγορεύει, γενικά, νὰ τὸν διαδόσει. Ἰσως νᾶναι μιὰ ἀνώτερης τάξης ἀναγκαιότητα ποῦ κάνει νὰ μεγαλώνει καὶ νὰ εὐδοκίμεῖ αὐτὸ τὸ ἐχθρικό στή ζωὴ εἶδος, — καὶ φαίνεται πὼς ἡ ἴδια ἡ ζωὴ θὰ ἔχει κάποιον

συμφέρον νὰ μὴν ἀφίσει νὰ χαθεῖ αὐτὸς ὁ ἀντιφατικὸς τύπος. Γιὰ τὴν ἀσκητικὴν ζωὴν εἶναι μιὰ ὀλοφάνερη ἀντίφασις : κυριαρχεῖ μιὰ μοναδικὴ μνησικακία, ἡ μνησικακία τοῦ ἀνικανοποίητου ἐνστικτοῦ, τοῦ πόθου γιὰ δύναμι ποῦ θέλει νὰ ἐξουσιάζει, ὅχι κάτι στὴ ζωὴ, μὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, τὶς πιὸ βαθεῖς, τὶς πιὸ ἰσχυρές, τὶς πιὸ βασικές της συνθήκες· γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ φθείρουν τὴ δύναμι, νὰ στερέψουν τὴν πηγὴ τῆς δύναμης· βλέπουμε τὸ γεμᾶτο μῖσος καὶ κακία βλέμμα νὰ στρέφεται ἀκόμα καὶ ἐνάντια στὴν φυσιολογικὴ εὐφορία, καὶ ἰδιαίτερα ἐνάντια στὴν ἔκφρασι αὐτῆς τῆς εὐφορίας, τὴν ὁμορφιά, τὴ χαρὰ, ἐνῶ τὰ λειψά, τὰ ἐκφυλισμένα πράγματα, ὁ πόνος, ἡ ἀρρώστεια, ἡ ἀσχῆμα, ἡ θεληματικὴ βλάβη, ὁ ἀκρωτηριασμός, οἱ ταπεινώσεις, ὁ αὐτοθυσιασμός ἀναζητιοῦνται ὅσο καὶ ἡ ἀπόλαυσις. Ὅλα αὐτὰ εἶναι στὸν ὑπέρτατον βαθμὸν παρόδοξα : ἐδῶ, βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα διχασμὸ ποῦ θέλει νὰ εἶναι διχασμένος, ποῦ αὐτοαπαλαμβάνεται μ' αὐτὴ τὴν ὁδόν καὶ ποῦ μάλιστα ἀποκτᾷ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθησι καὶ θριαμβευτικὴτητα ὅσο παρουσιάζει ἡ πρώτη του κατάστασις, ἡ φυσιολογικὴ του ζωτικότητι. «Ὁ θρίαμβος ἀκριβῶς στὸν τελευταῖον ρόγχο» : τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ πάντα τοῦ πολέμησε κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀκραῖο ἔμβλημα· σ' αὐτὸ τὸ αἶνιγμα τῆς γοητείας, σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ θέλητρου καὶ τῆς ὁδύνης, πάντα τοῦ ἀναγνώρισε τὸ πιὸ καθαρὸ τοῦ φῶς, τὴ λύτρωσίν του, τὴν ὀριστικὴν τὴν νίκη. Сгук, пук, lux — γι' αὐτόν, τὰ τρία αὐτὰ εἶναι ἓνα πρᾶγμα.

— 12 —

Ἄς ὑποθέσουμε πὼς μιὰ τόσο φαινὴ βούλησις γιὰ ἀντίρρηση καὶ γιὰ παραβίασι τῆς φύσεως ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ φιλοσοφήσει : πάνω σὲ τί θὰ ἀσκήσει τὴν πιὸ λεπτόνην ἰδιοτροπίαν της ; Σ' ἐκεῖνο ποῦ θεωροῦσαν μὲ περισσότερη βεβαιότητα γιὰ ἀληθινὸ : θὰ ἀναζητήσει τὴν πλάνην ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς ἔχει τοποθετήσει ἀναμφισβήτητα τὴν ἀλήθειαν. Ὅπως κάποτε, παραδείγματος χάρι, οἱ ἀσκητὲς τῆς φιλοσοφίας τῶν Βεδῶν, ἔτσι καὶ αὐτὴ θὰ θεωρήσει τὴν ὕλητικὴν γιὰ ψευδαίσθησι, τὸ ἴδιο καὶ τὸν πόνον, καὶ τὴν παλλασίαν καὶ κάθε ἀντιθετικὴν ἔννοιαν «ὑποκείμενον» καὶ «ἀντικείμενον» — πλᾶνες ὅλα αὐτά, καθαρὲς πλᾶνες ! Τί θρίαμβος, νὰ ἀρνηθεῖς νὰ πιστέψεις στὸ «ἐγώ» σου, νὰ ἀρνηθεῖς τὴν ἴδια σου τὴν

πραγματικότητα! — κι' ὄχι μόνο θρίαμβος στήν κατανίκηση τῶν αἰσθήσεων, τῆς ὁρατῆς φαινομενικότητας, ὄχι! ἕνας πῦρ ἀνώτερος θρίαμβος, ἡ βίαιη καὶ σκληρὴ ὑποδοῦλωση τῆς λογικῆς : μιὰ ἡδονὴ ποὺ φτάνει στὸ ἀνώτατο ὄριό της, ὅταν ἡ ἀσκητικὴ περιφρόνηση τῆς λογικῆς, ποὺ περιφρονεῖ ἀνελέητα τὸν ἑαυτὸ της, ὀρίζεται : «Ὑπάρχει ἕνας τομέας τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ εἶναι, ἀλλὰ ἀπ' αὐτὸν ἀποκλείεται ἀκριβῶς ἡ γνώση!»... (Ἀηλαδή : στήν καντιανὴ ἀντίληψη τοῦ «νοητοῦ χαρακτῆρα τῶν πραγμάτων», ἔχουν μείνει ἔχνη αὐτοῦ τοῦ διχασμοῦ ποὺ τὸν χαίρουνται οἱ ἀσκητές, αὐτοῦ τοῦ διχασμοῦ ποὺ τοῦ ἀρέσει νὰ στρέφει τὴ λογικὴ ἐνάντια στὴ λογικὴ : πραγματικά, ὁ «νοητὸς χαρακτῆρας» τοῦ Κάντ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα εἶδος περιπλοκῆς τῶν πραγμάτων, ποὺ τὴν νόηση τὴν ἐννοεῖ ὅσο ἀκριβῶς χρειάζεται γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ πῶς εἶναι — ἀπόλυτα ἀκατανόητη — γιὰ τὴ νόηση.

Ὡστόσο, σὰν ἀναζητητὲς τῆς γνώσης, ἂς μὴν εἴμαστε ἀχάριστοι μπροστὰ σὲ τέτοιες ἀνατροπὲς τῶν συνηθισμένων προοπτικῶν καὶ ἀξιολογήσεων ποὺ τόσο καιρὸ λυσομούνησε μ' αὐτὲς τὸ πνεῦμα ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, ἀνώφελα φαινομενικά καὶ μὲ ἱερόσυλο τρόπο : ἀλλὰ τὸ νὰ βλέπεις διαφορετικά, νὰ θέλεις νὰ βλέπεις διαφορετικά, δὲν εἶναι μικρὴ πειθαρχία οὔτε καμμιά ἐλαττωματικὴ προπαγανδιστικὴ τῆς νόησης γιὰ τὴ μελλοντικὴ τῆς «ἀντικειμενικότητα» — τὴν ἐννοοῦμε, ὅχι σὰν «ἀνιδιοτελεῖ θεώρηση» (αὐτὸ εἶναι ἀνοησία, παραλογισμός), μὰ σὰν ἱκανότητα νὰ ἐξουσιάζει τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ της καὶ νὰ τὰ κινητοποιεῖ στήν ἀνάγκη, μὲ τρόπο ποὺ νὰ χρησιμοποιοῦ αὐτὴ τὴ διαφορὰ γιὰ τὴ γνώση, ἀκόμα καὶ στίς προοπτικὲς καὶ τίς ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν γιὰ κίνητρο τὸ πᾶθος.

Ἄς προφυλαχτοῦμε λοιπὸν καλλίτερα, ἀπὸ τώρα καὶ ἐμπρός, κύριοι φιλόσοφοι, ἀπὸ αὐτὴ τὴ μυθοποίηση τῶν παλιῶν καὶ ἐπικίνδυνων ἐννοιῶν ποὺ σταθεροποίησε ἕνα «ὑποκείμενο γνώσης, καθαρὸ ὑποκείμενο, χωρὶς βούληση, χωρὶς πόνον, ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὸ χρόνον», ἂς φυλαχτοῦμε ἀπὸ τὰ πλοκάμια διαφόρων ἀντιφατικῶν ἐννοιῶν ὅπως εἶναι ὁ «καθαρὸς λόγος», ἡ «ἀπόλυτη πνευματικότητα», ἡ «αὐτογνωσία» : — μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ζητᾶνε πάντα νὰ σκεφτόμαστε : ζητᾶνε ἕνα μάτι ποὺ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὸ φανταστεῖ, ἕνα μάτι πού, ὅπως ὁπότε, τὸ βλέμμα του δὲν πρέπει νὰ ἔχει καμμιά κατεύθυνση, ποὺ

οἱ ἐνεργητικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς του λειτουργίες θὰ εἶχαν ἀλυσσοδεμένους, θὰ ἀπουσίαζαν· οἱ λειτουργίες, ποὺ μόνο αὐτὲς δίνουν ἀντικείμενο στήν ὁρασὴ μας, ζητοῦν λοιπὸν νὰ εἶναι τὸ μάτι κάτι τὸ ἀναίσθητο καὶ τὸ παράλογο. Μόνο μιὰ προοπτικὴ ὁραση ὑπάρχει, μόνο μιὰ προοπτικὴ «γνώση» καί, ὅσο περισσότερο μπαίνει σὲ ἐνέργεια ἡ θυμικὴ μας κατάσταση ἀπέναντι σὲ ἕνα πρᾶγμα, ὅσο περισσότερο ἔχουμε μάτια, μάτια διαφορετικά γι' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, τόσο πῶς πλήρης θὰ εἶναι ἡ «ιδέα» καὶ ἡ «ἀντικειμενικότητά μας» γι' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα.

Ἀλλά, τὸ νὰ καταργοῦμε γενικὰ τὴ βούληση, νὰ καταργοῦμε ἐντελῶς τὰ πάθη, ἂν ὑποθέσουμε πῶς εἶναι δυνατό κάτι τέτοιο : μὰ πῶς λοιπὸν ; δὲ θάτανε σὰν νὰ εὐνοοῦμε τὴ νόηση ;...

— 13 —

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε πίσω. Μιὰ τέτοια αὐτοαντίφαση, ὅπως φαίνεται πῶς ἐκδηλώνεται στὸν ἀσκητὴ, «ἡ ζωὴ ἐνάντια στὴ ζωὴ» — εἶναι φανερὸ πῶς πρόκειται ἀπλούστατα γιὰ παραλογισμό, ἀπὸ φυσιολογικὴ καὶ ὄχι ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ φαινομενικὴ· θὰ εἶναι ἕνα εἶδος προσωρινῆς ἐκφρασης, μιὰ ἐρμηνεία, ἕνας τύπος, ἕνας συμβιβασμός, μιὰ ψυχολογικὴ παρεξήγηση γιὰ κάτι ποὺ γιὰ πολὺ καιρὸ δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν οἱ ἄνθρωποι τὴν πραγματικὴ του φύση, νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀληθινὴ τῆς οὐσίας, — μιὰ λέξη, τίποτ' ἄλλο ἀπὸ μιὰ λέξη, σφηνωμένη μέσα σὲ μιὰ παμπάλαια χαραμίδα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης.

Ἄς καθορίσουμε μὲ λίγα λόγια πῶς ἔχουν πραγματικὰ γεγονότα : τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ πηγάζει ἀπὸ τὸ προφυλακτικὸ ἐνστικτομιᾶς ζωῆς ποὺ ἐκφυλίσεται, ποὺ γυρεῖ νὰ γιαιτρευτεῖ, ποὺ προσπαθεῖ μὲ κάθε μέσο νὰ συντηρηθεῖ, ποὺ παλεύει γιὰ τὴ ζωὴ. Εἶναι δείκτης μιᾶς μερικῆς φυσιολογικῆς κατὰπτωσης καὶ ἐξάντλησης, ποὺ ἐνάντιά τους ὀρθώνονται ἀδιάκοπα τὰ πῦρ βαθεῖα καὶ τὰ πῦρ ἀνέπαφα ἐνστικτα τῆς ζωῆς μὲ ὅλο καινούργια ἐπινοήματα καὶ τεχνάσματα. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ τὰ μέσα εἶναι καὶ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ : εἶναι λοιπὸν ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ

φαντάζονται οἱ θαυμαστὲς αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ — μέσα σ' αὐτὸ καὶ μ' αὐτὸ παλεύει ἡ ζωὴ ἐνάντια στὸ θάνατο κι' ἔτσι τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ εἶναι ἓνα μέσο διατήρησης τῆς ζωῆς. Ἄν μπόρεσε νὰ κατακτήσει ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸν ἄνθρωπο, ὅπως δείχνει ἡ ἱστορία καὶ νὰ τὸν κυριαρχήσει, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου ἔχουν ἐπιτελεσθεῖ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ δημοκρατικοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀπ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση συνάγεται ἓνα σημαντικό γεγονός : ἡ νοσηρὴ κατὰστασις τοῦ τύπου ἀνθρώπου, ὅπως ὑπῆρξε ὡς τὰ τώρα, τοῦλάχιστον τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔχει γίνει κατοικίδιος, ἡ φυσιολογικὴ πάλη τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὸν πόθο γιὰ τὸ «τέλος». Ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας εἶναι ὁ ἐνσαρκωμένος πόθος γιὰ τὸ «ἀλλοιωτικά», γιὰ τὸ «ἀλλοῦ», εἶναι ὁ ὑπέρτατος βαθμὸς αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας, ἡ πραγματικὴ ζέση καὶ τὸ πραγματικὸ του πάθος : μὰ ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἀλυσσοδένει ἐδῶ - κάτω, εἶναι ἡ ἴδια ἡ δύναμις τοῦ πόθου του, ποὺ τὸν κάνει ἓνα ὄργανο ποὺ δουλεύει γιὰ νὰ δημιουργήσει εὐνοϊκώτερες συνθῆκες γιὰ ὅ,τι εἶναι ἄνθρωπος ἐδῶ - κάτω, — καὶ μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ δύναμις κρατᾷ δεμένο στὴ ζωὴ ὅλο τὸ κοπάδι τῶν μεταμφιεσμένων, τῶν λοξοδρομισμένων, τῶν ἀποτυχημένων, τῶν δυστυχισμένων, τῶν κάθε λογῆς ἀρρώστων. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ κοπάδι αὐτὸς εἶναι, ἀπὸ ἐνστικτο, ὁ βοσκός. Θὰ μὲ καταλάβετε κίβλας : αὐτὸς ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, ποὺ φαινομενικὰ εἶναι ἐχθρὸς τῆς ζωῆς, αὐτὸς ὁ ἀρνητὴς — εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς μεγάλες συντηρητικὲς καὶ καταφατικὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς...

Ἀπὸ τί ἐξαρτᾶται λοιπὸν αὐτὴ ἡ νοσηρὴ κατὰστασις ; Γιατί, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ πιὸ ἀρρώστο, τὸ πιὸ ἀβέβαιο, τὸ πιὸ ἄστατο ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα — εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν νοσηρὸ ζῶο. Σὲ τί ὀφείλεται αὐτό ; Βέβαια, τὸλμησε, νεωτέρισε, ἀψήφισε τὴ μοῖρα περισσότερο ἀπὸ ὅσο κάνουνε ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα μαζί : αὐτός, ὁ μεγάλος πειραματιστὴς ποὺ πειραματίζεται πάνω στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ὁ ἀνικανοποίητος, ὁ ἀγόρευτος, ποὺ παλεύει μὲ τὸ ζῶο, τὴ φύση καὶ τοὺς θεοὺς γιὰ τὴν ὑπέρτατη ἐξουσία — αὐτός, ὁ ἀδάμαστος ἀκόμα, τὸ αἰώνια μελλοντικὸ ὂν ποὺ ποτὲ δὲ γαληνεύει μπροστὰ στὴ δύναμή του, μόνον παρακινεῖται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ καφετερὸ σπιροῦνι ποὺ χώνει τὸ αἶμα μέσα στὴ σάρκα τοῦ σήμερα : — αὐτός, τὸ πιὸ ἀτρόμητο ζῶο μὲ τὸ πιὸ πλούσιο αἷμα, πῶς νὰ μὴν

κινδυνεύει ἀπὸ τίς πιὸ μακρόχρονες καὶ τίς πιὸ φοβερὲς ἀρρώστειες ποὺ χτυποῦνε τὸ ζῶο ;...

Ὁ ἄνθρωπος κουράζεται. Συχνὰ ξεσποῦν πραγματικὲς ἐπιδημίες ἀπ' αὐτὸ τὸν κορεσμό του γιὰ τὴ ζωὴ (ὅπως στὰ 1348, τὴν ἐποχὴ τοῦ Μακάβριου Χοροῦ) : μὰ κι' αὐτὴ ἡ ἀηδία, αὐτὴ ἡ κούραση, αὐτὴ ἡ αὐτοπεριφρόνηση, — ὅλ' αὐτὰ ξεχειλίζουνε τόσο ὀρμητικὰ μέσα του, ποὺ ἀμέσως ξαναγεννιοῦνται καινούργια δεσμά. Ἡ ἄρνηση ποὺ πετάει στὴ ζωὴ φωτίζει, σὰν ἀπὸ κανένα θαῦμα, ἓνα σωρὸ λεπτότερες καταφάσεις· ναι, κι' ὅταν ἀκόμα πληγώνεται, αὐτὸς ὁ ἀρχικαταστροφέας, ὁ καταστροφέας τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του — καὶ πάλι, αὐτὴ ἡ πληγὴ εἶναι ποὺ τὸν ἀναγκάζει νὰ ζήσει...

— 14 —

Ὅσο πιὸ συνηθισμένη εἶναι στὸν ἄνθρωπο ἡ νοσηρὴ κατὰστασις — κι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀμφισβητήσουμε — τόσο πιὸ πολὺ θᾶπρεπε νὰ ἐκτιμήσουμε τὰ σπάνια παραδείγματα τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς δυνάμεως, τὰ ἐπιτυχημένα δείγματα τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, καὶ τόσο αὐστηρότερα θᾶπρεπε νὰ προφυλάγουμε τὰ ρωμαλέα ὄντα ἀπὸ τὸν ἀρρωστημένο, ἀπὸ τὸ μολυσμένο ἀέρα. Τὸ κάνουμε αὐτό ; Οἱ ἀρρώστοι εἶναι ὁ πιὸ μεγάλος κίνδυνος γιὰ τοὺς ὑγιεῖς. Τὴ δυστυχία τῶν δυνατῶν δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀποδίνουμε στοὺς πιὸ δυνατούς, ἀλλὰ στοὺς πιὸ ἀδύνατους. Τὸ ξέρατε αὐτό ;... Σὲ τελευταία ἀνάλυση, δὲν θᾶπρεπε νὰ εὐχόμεστε νὰ λιγοστέψει ὁ φόβος ποὺ ἐμπνέει ὁ ἄνθρωπος : γιὰ αὐτὸς ὁ φόβος ἀναγκάζει τοὺς δυνατοὺς νὰ εἶναι δυνατοί, καὶ σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις νὰ εἶναι τρομεροὶ — διατηρεῖ δηλαδὴ δλοκληρωμένο τὸν τύπο τοῦ ρωμαλέου ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ φοβώμαστε, ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ καταστροφικὸ ἀπὸ κάθε καταστροφή, δὲν εἶναι ὁ μεγάλος φόβος τοῦ ἀνθρώπου, μὰ ἡ μεγάλη του ἀηδία, ὅσο καὶ ὁ μεγάλος του οἶκτος γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὑποθέστε πῶς μιὰ μέρα ἐνώνονται καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα : ἀμέσως καὶ χωρὶς ἄλλο, θὰ γεννήσουν τὸ πιὸ πιὸ τερατῶδες πρᾶγμα : τὴν «τελευταία» βούληση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ θέλησή του γιὰ τὸ χάος, τὸ μηδενισμό. Καί, πραγματικά, ὅλα εἶναι προετοιμασμένα γι' αὐτό.

Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει μονάχα τὴ μύτη του γιὰ νὰ μυρίζει, μὰ καὶ τὰ μάτια του καὶ τ' αὐτιά του, ὁσφραίνεται, ὅπου σχεδὸν κι' ἂν πάει σήμερα, ἐκείνη τὴν εἰδικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ φρενοκομείου καὶ τοῦ νοσοκομείου, — μιλάω, βέβαια, γιὰ τοὺς πολιτιστικοὺς τομεῖς τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ κάθε λογῆς «Ἐυδρώπη» ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα σ' αὐτὸ τὸν κόσμον. Ὁ πιὸ μεγάλος κίνδυνος γιὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι οἱ ἀρρωστία ῥηδες, καὶ ὅχι οἱ κακοί, οἷτε τὰ «ἀρπαχτικά ζῶα». Ἀπ' ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους, ἐκεῖνοι ποὺ ὑπονομεύουν τὴ ζωὴ εἶναι οἱ ἀδικημένοι, οἱ νικημένοι, οἱ ἀνήμεροι ἀπὸ τὴ φύση τους, γιὰτὶ αὐτοὶ δηλητηριάζουν καὶ θέτουν σὲ κίνδυνον τὴν ἐμπιστοσύνη μας στὴ ζωὴ, στὸν ἄνθρωπον, στὸν ἑαυτὸ μας.

Πῶς νὰ ξεφύγεις ἀπὸ 'κεῖνο τὸ μοιραῖο βλέμμα ποὺ σοῦ ἀφίνει βαθεῖα θλίψη; ἐκεῖνο τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα τῶν ἀπὸ γεννησίμου τους σακατήδων, ποὺ μᾶς δείχνει πῶς μιλάει μέσα τους ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος — εἶναι ἕνας στεναγμὸς αὐτὸ τὸ βλέμμα: «Ἄχ, νὰ μποροῦσα νάμαι κάποιος ἄλλος, ὅποιοσδήποτε ἄλλος!». Ἔτσι στενάζει αὐτὸ τὸ βλέμμα: μὰ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐλπίδα. Εἴμαι αὐτὸς ποὺ εἴμαι: πῶς νὰ ἀπαλλαγῶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου; Κι' ὁ μωρὸς, βαρέθηκα τὸν ἑαυτό μου!...

Σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος τῆς αὐτοπεριφρόνησης, τὸ πιὸ θαλτωμένο ἀπ' ὅλα, φυτρώνει αὐτὸ τὸ κακό, αὐτὸ τὸ μικρό, ὑπουλο καὶ κλυκερὸ φαρμακερὸ χορτάρι. Ἐδῶ μυρμηγκιάζουν τὰ σκουλήκια τῆς ἔχθρας καὶ τῆς μνησικακίας. Ὁ ἀέρας εἶναι ποτισμένος ἀπὸ κρυφὲς καὶ ἀνομολόγητες μυρουδιές: ἐδῶ πλέκονται ἀδιάκοπα τὰ δίχτυα τῆς κακότητος συνομωσίας — τῆς συνομωσίας τῶν πονεμένων ἐνάντια στοὺς ρωμαλέους καὶ στοὺς θριαμβευτές, ἐδῶ συχαίνονται ἀκόμα καὶ τὸ θέαμα τοῦ θριαμβευτῆ.

Καὶ πόσα ψέμματα δὲ λένε γιὰ νὰ μὴν ὁμολογήσουνε πῶς εἶναι μῦθος αὐτὸ τὸ μῦθος! Τί σπατάλη ἀπὸ μεγάλα λόγια καὶ μεγάλες στάσεις, τί τέχνη στὴν «νομιμόφρονη» συκοφαντία! Τί χείμαρρος ἀπὸ εὐγενικά λόγια τρέχει ἀπὸ τὰ χεῖλη τους! Τί γλυκειά, τί μελιρρυτή, τί μυξαλέα ὑποταγὴ φανερώνουν τὰ γυαλένια μάτια τους! Μὰ τί θέλουν, ἐπιτέλους; Νὰ παρᾶσται σὺν, τοῦλάχιστον, τὴ δικαιοσύνη, τὴν ἀγάπη, τὴ σοφία, τὴν ἀνωτερότητα, — νὰ ποιά εἶναι ἡ φιλοδοξία αὐτῶν τῶν «κα-

τώτερων», αὐτῶν τῶν ἄρρωστων! Καὶ πόσο ἐπιδέξιους κάνει τοὺς ἀνθρώπους μιὰ τέτοια φιλοδοξία! Προπαντός, πρέπει νὰ θαυμάσουμε τὴν κιβδηλοποιητικὴ ἐπιδεξιότητα ποὺ βάζουν γιὰ νὰ ἀπομιμηθοῦν τὸν τύπον τῆς ἀρετῆς, ἀκόμα καὶ τὸ κροτάλισμα, τὸ χρυσόχο κροτάλισμα τῆς ἀρετῆς. Τώρα, ἔχουν κάνει δλότελα χτήμα τους τὴν ἀρετὴ, αὐτοὶ οἱ ἀδύνατοι κι' οἱ ἀγιάτρευτα ἄρρωστοι· γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία: «Μόνο ἐμεῖς εἴμαστε οἱ καλοὶ, οἱ δίκαιοι, φωνάζουν· μόνο ἐμεῖς εἴμαστε οἱ ἀνθρώποι τῆς καλῆς θέλησης!»

Καὶ περνοῦν ἀνάμεσά μας σὰν ζωντανὲς μορφές, σὰ νάθελαν νὰ γίνουν παραινήσεις μας — σὰ νάτανε ἡ ὑγεία, ἡ γερωσύνη, ἡ δύναμη, ἡ περηφάνια καὶ τὸ συναίσθημα τῆς δύναμης, ἁμαρτία ποὺ πρέπει νὰ τὴ ξεπλύνουμε, νὰ τὴ ξεπλύνουμε πικρα: γιὰτὶ, κατὰ βάθος, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἶναι ἔτοιμοι νὰ μᾶς τιμωρήσουν, γιὰτὶ διψοῦνε νὰ γίνουνε δῆμιοι! Ἀνάμεσά τους, εἶναι ἕνα σωρὸ ἐκδικητικοὶ μεταμφιεσμένοι σὲ δικαστές, ποὺ ἔχουνε πάντα στὸ στόμα τους μὲ τὰ σφιγμένα χεῖλια τὸ δηλητηριασμένο ἐκεῖνο σάλιο ποὺ τὸ ὀνομάζουνε «δικαιοσύνη» καὶ ποὺ εἶναι κάθε στιγμὴ ἔτοιμοι νὰ τὸ πετάξουν σὲ κάθε τί ποὺ δὲ φαίνεται δυσαρρεστημένο, μόνο ἀκολουθεῖ τὸ δρόμον του μὲ ἀνάλαφρη καρδιά.

Κι' οὔτε λείπει ἀπ' ἀνάμεσά τους ἐκεῖνο τὸ ἀποκρουστικὸ εἶδος τῶν ματαιόδοξων ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι ἐκτρώματα τῆς ψευτιάς καὶ ποὺ θέλουν νὰ παραστήσουν τις «ὥραϊες ψυχές» καὶ νὰ ρίξουν στὴν ἀγορὰ τὸ σακάτικο ἐρωτισμὸ τους ντυμένο μὲ ποίηση καὶ ἄλλες φιοριτουρες καὶ στολισμένο μὲ τὸ ὄνομα τῆς «ἀγιότητος τῆς καρδιάς»! Εἶναι ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῶν ἡθικῶν ἀντανισμένων, ποὺ ικανοποιοῦνται μὲ τὸν ἑαυτό τους.

Μὰ καὶ ποῦ δὲν ἀπαντᾷ αὐτὸ τὸν πόθον τῶν ἀδύνατων, καὶ μάλιστα τῶν πιὸ ἀδύνατων, γιὰ τὴ δύναμη, ἐκεῖνο τὸν πόθον νὰ παρουσιάξουν μὲ ὅποια δῆποτε μορφή τὴν ἀνωτερότητά τους, καὶ τὸ ἔνστικτό τους νὰ ἀνακαλύπτουν λοξοὺς δρόμους ποὺ νὰ φτάνουν στὴν τυραννίαν τῶν ὑγιῶν; Καὶ προπαντός, ἡ ἄρρωστη γυναῖκα: τίποτα δὲν τὴν ξεπερνάει στὴ φινέτσα ὅταν θέλει νὰ κυριαρχήσει, νὰ καταπιέσει, νὰ τυραννήσει. Γιὰ νὰ φτάσει ἡ ἄρρωστη γυναῖκα στὸ σκοπὸ της, δὲ λυπᾶται οὔτε ζωντανούς οὔτε νεκρούς. Ξεθάβει ὅ,τι εἶναι πιὸ βαθεῖα θαμμένο (οἱ Μπόγκος λένε: «ἡ γυναῖκα εἶναι θάνατος»).

Ρίξτε μια ματιά σ' αυτά που γίνονται μέσα σέ κάθε οικογένεια, σέ κάθε σωματείο ή κοινότητα : Παντοῦ, βλέπεις τὸν ἀγῶνα τῶν ἀρρωστων ἐνάντια στοὺς ὑγιεῖς — μιὰ κρυφὴ πάλη, στίς περισσότερες περιπτώσεις, μιὰ πάλη μὲ δηλητηριασμένα σκονάκια, μὲ τοιμητήματα καρφίτσας, μὲ βουλά ὑποταγμένες ματιές, καὶ πολλές φορές μάλιστα μ' ἐκεῖνο τὸ νοσηρὸ φαρισαϊσμό, ποὺ μὲ τὴ θορυβώδη στάση του παρασταίνει τὴν «ἐξερὴ ἀγανάκτηση».

Ἀκόμα καὶ μέσα στοὺς ἱερὸς χώρους τῆς ἐπιστήμης θάβει λαὶ ἀκούγεται αὐτὸ τὸ βραχνὸ κι' ἀγανακτισμένο γαυγητὸ τῶν ἀρρωστων σκέλων, τὸ λυσσασμένο μῖσος, τὸ ψευδόλογο πνεῦμα αὐτῶν τῶν εὐγενῶν φαρισαίων (θυμίζουν σὲ ὅσους ἀναγνώστες μου ἔχουν αὐτιά ἐκεῖνο τὸ βερολινέζο, τὸν ἀπόστολο τῆς ἐκδίκησης, τὸν Εὐγένιο Ντύρινγκ, ποὺ κάνει τὴν πιὸ ἀσυγκράτητη καὶ τὴν πιὸ ἀηδιαστικὴ ἠθικὴ τυμπανοκρουσίαν στὴν σημερινὴ Γερμανία : τὸ Ντύρινγκ τὸν μεγαλύτερο καυχησιάρη τῆς ἠθικῆς ποὺ ἐπάρχει στὴν ἐποχὴ μας, ἀκόμα κι' ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους του, τοὺς ἀντισημιτιστές). «Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀδικημένοι ἀπὸ τὴ φθση καὶ σκουλικοφαγωμένοι ἄνθρωποι τῆς μνησικακίας, ἔχουνε μέσα τους μιὰ ὑποχθόνια, ἀχόρταγη καὶ παλλόμενη ἐκδικητικὴ δύναμη, ἀνεξάντλητη στὰ ξεσπάσματά της ἐνάντια στοὺς εὐτυχισμένους, κι' εἶναι ἐφευρετικώτατοι στίς μεταμφιέσεις τῆς ἐκδίκησης καὶ στὰ προσχήματά τους γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν.

Καὶ πότε θὰ φθάσουν ἄραγε στὸν ὑπέρτατο, στὸν ὀριστικό, στὸν πιὸ λαμπρὸ θρίαμβο αὐτῆς τῆς ἐκδίκησης ; — Τὸ δίχως ἄλλο, σὰν καταφέρουν νὰ ρίξουν μέσα στὴ συνείδηση τῶν εὐτυχισμένων τὴν δική τους ἀθλιότητα καὶ τίς ἄλλες ἀθλιότητες, ὥστε ν' ἀρχίσουν αὐτοὶ νὰ ντρέπονται γιὰ τὴν εὐτυχία τους καὶ νὰ λένε ὁ ἕνας στὸν ἄλλο : «Εἶναι ντροπὴ νὰ εἴμαστε εὐτυχισμένοι, μὲροστὰ σὲ τόση ἀθλιότητα!»...

Μὰ νὰ ἐπάρχει τάχα πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ δλέθρια πλάνη ἀπὸ τῶν εὐτυχισμένων, τῶν γερῶν καὶ τῶν ψυχικὰ καὶ σωματικὰ δυνατῶν ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ δικαίωμα τους στὴν εὐτυχία ;

Κάτω, αὐτὸς ὁ ἀναποδογυρισμένος κόσμος !» Κάτω, αὐτὴ ἡ ντροπιασμένη μαλάκωση τοῦ συναισθήματος ! Νὰ μὴν ἀρρωσταίνουν πιά οἱ ἀρρωστοὶ τοὺς ὑγιεῖς — κι' αὐτὸ εἶναι ἡ μαλάκωση : αὐτὸ θάπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀνώτερη ἀποψη στὴ γῆς :

— καὶ γιὰ νὰ τὴ φτάσουμε, θάπρεπε πρῶτα - πρῶτα νὰ χωρίσουν οἱ ὑγιεῖς ἀπὸ τοὺς ἀρρωστοὺς, καὶ μάλιστα νὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸ θέαμα τῶν ἀρρώστων καὶ νὰ μὴ μπερδεύονται μαζί τους. Ἡ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν νοσοκόμοι ἢ γιατροί ;... Ὁχι, δὲ θὰ ὑπῆρχε πιὸ μεγάλη παραγνώριση τῆς ἀποστολῆς τους ἀπὸ τὸ νὰ κάνουν αὐτό. Τὸ ἀνώτερο στοιχεῖο δὲν πρέπει νὰ ταπεινώνεται τόσο ὥστε νὰ γίνεται ὄργανο τοῦ κατώτερου. Πρέπει, τὸ πᾶθος τῆς ἀπόστασης νὰ διαχωρίζει αἰῶνια τὰ καθήκοντα ! Τὸ δικαίωμα τῶν ὑγιῶν νὰ ζήσουν, εἶναι σὰν τὸ δικαίωμα τῆς ἡχηρῆς καμπάνας ἀπέναντι στὴ ραγισμένη μὲ τὸ θολὸ ἤχο, κι' εἶναι χίλιες φορές ἀνώτερη : μόνο αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐγγυητὲς τοῦ μέλλοντος, καὶ μόνο αὐτοὶ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦν καὶ πρέπει νὰ κάνουν, ἓνα ἀρρωστος οὔτε θὰ μποροῦσε οὔτε θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ κάνει ποτέ : μὰ γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ μόνο αὐτοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουν, πῶς θὰ εἶχαν τὴν ἐλευθερίαν νὰ εἶναι μαζί καὶ γιατροί, καὶ παρηγορητές, καὶ «σωτήρες» τῶν ἀρρώστων ;

Γι' αὐτό, ἀφίστε νὰ μπῇ καθαρὸς ἀέρας ! ἀποφύγετε προπαντὸς τὰ φρενοκομεῖα καὶ τὰ νοσοκομεῖα τοῦ πολιτισμοῦ ! Κάνετε καλὴ συντροφιά, τὴ συντροφιά μας ! Εἶδεμῃ, στὴν ἀνάγκη, δημιουργεῖστε τὴ μοναξιά ! Μὰ ὁπωσδήποτε, ἀποφύγετε τίς βλαβερὲς ἀναθυμιάσεις τῆς ἐσωτερικῆς διαφθορᾶς καὶ τοῦ κρυφοῦ σαρακιοῦ τῆς ἀρρώστειας. Γι' αὐτό, φίλοι μου, θὰ μπορέσουμε νὰ ἀγωνισθοῦμε, γιὰ λίγο καιρὸ τοῦλάχιστον ἀκόμα, ἐνάντια στίς δυὸ πιὸ τρομερὲς μεταδοτικὲς ἀρρώστειες ποὺ μᾶς ἀπειλοῦνε ἰδιαίτερα : ἐνάντια στὴ βαθεῖα ἀηδία γιὰ τὸν ἄνθρωπο ! ἐνάντια στὴ βαθεῖα λύπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο !...

Ἄν κατάλαβαν οἱ ἀναγνώστες μου ὡς τὰ κατάβαθμά τους — κι' ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπαιτῶ νὰ καταλάβουν βαθεῖα, νὰ συλλάβουν βαθεῖα — τοὺς λόγους ποὺ μὲ κάνουν νὰ ἰσχυρίζομαι πῶς δὲν εἶναι καθήκον τῶν ὑγιῶν νὰ περιποιούνται τοὺς ἀρρωστοὺς, νὰ γιατροῦν τοὺς ἀρρωστοὺς, τότε θὰ κατά-

λαβαν καὶ τοὺς λόγους μιᾶς ἄλλης ἀνάγκης, — τῆς ἀνάγκης νὰ ὑπάρχουν γιατροὶ καὶ νοσοκόμοι ποὺ νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι ἄρρωστοι. Καὶ τώρα, κρατοῦμε, βαστοῦμε γερά μὲ τὰ δυό μας χέρια τὸ νόημα τοῦ ἀσκητικοῦ ἱερέα. Γιὰ μᾶς, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας πρέπει νὰ εἶναι ὁ προωρισμένος ἀπὸ τὴ μοῖρα σωτήρας, ὁ ποιμένας καὶ ὑπερασπιστὴς τοῦ ἄρρωστου κοπαδιοῦ : μόνο ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ καταλάβουμε τὴ θαυμαστὴ ἱστορικὴ του ἀποστολή. Ὁ ρόλος ὅπου τὸν προορίζει τὸ ἔνστικτό του εἶναι ἡ κυριαρχία ἐκείνων ποὺ ὑποφέρουν, κι' ἐκεῖ βρίσκει τὴν εἰδική του τέχνη, τὴν κυριαρχία του, τὴν κατηγορίαν τῆς εὐτυχίας του. Πρέπει νὰ εἶναι κι' ὁ ἴδιος ἄρρωστος, πρέπει νὰ ἔχει στενὸ σύνδεσμο μὲ τοὺς ἄρρωστους καὶ τοὺς ἀπόκληρους γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τοὺς καταλάβει, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συνεννοεῖται μαζί τους. Μὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ δυνατός, πῶς κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ προπαντὸς ἀκλόνητος στὴν θέλησή του γιὰ δόναμη, γιὰ νᾶχει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἀρρώστων καὶ νὰ τὸν φοβοῦνται, γιὰ νὰ εἶναι στήριγμα, πρόχωμα, καταναγκασιμὸς, καθοδηγητής, τήραννος, θεὸς τους. Πρέπει νὰ ὑπερασπίζεται τὸ κοπάδι του — ἐνάντια σὲ ποιόν ; Ἐνάντια στοὺς ὕγιεις, βέβαια, μὰ κι' ἐνάντια στὸ φθόνο ποὺ ἐμπνέουν οἱ ὕγιεις· πρέπει νὰ εἶναι ὁ φυσικὸς ἐχθρὸς καὶ ὁ καταφρονητὴς τῆς κάθε δόναμης, τοῦ κάθε τί ποὺ εἶναι σκληρό, ἄγριο, ξέφρενο, ἀμό, βίαιο, σὰν τὰ ἀρπακτικὰ ζῶα.

Ὁ ἱερέας εἶναι ἡ πρώτη μορφή τοῦ πιὸ λεπτοῦ ζώου, ποὺ πῶς εὐκόλως περιφρονεῖ παρὰ μισεῖ. Αὐτὸν θὰ βαρύνει ἡ ἀνάγκη νὰ πολεμήσῃ τὰ ἀρπακτικὰ ζῶα καὶ θὰ τὰ πολεμήσῃ, ἐννοεῖται, μὲ πονηριά (μὲ «πνεῦμα»), παρὰ μὲ βία. Γιὰ νὰ τὸ καταφέρει αὐτό, θὰ χρειαστεῖ πολλές φορές νὰ ἐνσαρκώσῃ, ἂν ἔχῃ τὸν τύπο, τουλάχιστον τὴ σημασία ἐνὸς ἄγνωστου ἀρπακτικοῦ ζώου, κι' ἐκεῖ θὰ δοῦμε ἀνακατωμένες, σὲ μιὰ φοβερὴ καὶ γοητευτικὴ ἐνότητα, τὴ σκληρότητα τῆς ἀσπρῆς ἀρκουῦδας, τὴν ψυχρὴ ὑπομονὴ τοῦ τίγρη, καὶ προπαντὸς τὴν πονηριά τῆς ἀλεπούς. Κι' ἂν τὸ φέρει ἡ ἀνάγκη, θὰ προχωρήσῃ σοβαρὸς, σὰν τὴν ἀρκουῖδα, σεβάσιμος, ψυχρὸς, προσεχτικὸς, μὲ ἀπατηλὴ ἀνωτερότητα, σὰν κήρυκας καὶ σὰν πληρεξούσιος μυστηριωδῶν δυνάμεων, ἀκόμα κι' ὅταν βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα εἶδη ἀρπακτικῶν ζώων, ἀποφασισμένος νὰ σπείρῃ σ' αὐτὸ τὸ χῶμα, ὅσο πῶς ποὺ μπορεῖ, τὸν πόνο, τὸ διχασμὸ, τὴν ἀντίφαση, ἀφοῦ εἶναι

καὶ παραεῖναι ἱκανὸς στὴν τέχνη τοῦ νὰ γίνεται σὲ κάθε περίσταση κύριος αὐτῶν ποὺ ὑποφέρουν. Φέρνει, βέβαια, μαζί του τὸ βάλαμο καὶ τὸ φάρμακο ! μὰ χρειάζεται νὰ πληγώσει προτοῦ γιατρέψῃ. Καὶ τότες, ἐνῶ μαλακώνει τὸν πόνο τῆς πληγῆς, ταυτόχρονα δηλητηριάζει τὴν πληγὴ.

Αὕτῃ τῇ δουλειᾷ τὴν ξέρει θαυμάσια αὐτὸς ὁ γοητευτής, αὐτὸς ὁ δαμαστής, ποὺ σὰν τὸν ἀγγίζει κάθε ὕγιης ἀναγκαστικὰ ἄρρωσταίνει, καὶ κάθε ἄρρωστος ὑποτάσσεται καὶ ἡμερώνει. Ἄλλωστε, δὲν ὑπερασπίζεται καὶ ἀσχημα τὸ ἄρρωστο κοπάδι του, αὐτὸς ὁ παράξενος βοσκός, — φτάνει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ τὸ ὑπερασπίζεται κι' ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἐνάντια στὸν ἐκφυλισμὸ, στὴν πονηριά, στὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης ποὺ ξεσπάει μέσα στὸ κοπάδι, ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἀρρώστειες ποὺ προσβάλλουν τοὺς ἄρρωστους καὶ τοὺς φιλάσθενους σὰν εἶναι μαζεμένοι ὅλοι μαζί. Παλεύει ἐπιδέξια καὶ σκληρά, μὰ ἀθόρυβα, ἐνάντια στὴν ἀναρχία καὶ στὰ διαλυτικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπειλοῦν ὁλοένα τὸ κοπάδι, κι' ὅπου μαζεῖται ἀδιάκοπα ἐκείνη ἡ ἐκρηκτικὴ ὕλη, ἡ μνησικακία. Τὸ πραγματικὸ του κατώρθωμα εἶναι ὅτι ξεφορτώνεται αὕτῃ τὴν ἐκρηκτικὴ ὕλη, χωρὶς νὰ ἀνατινάξῃ οὔτε τὸ κοπάδι, οὔτε τὸ βοσκό, καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖ προπαντὸς χρήσιμο τὸν ἑαυτό του.

Ἄν θέλαμε νὰ συνοψίσουμε σὲ λίγα λόγια τὴν ἀξία τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἱερέα, θᾶπρεπε νὰ ποῦμε : ἱερέας εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀλλάζει τὴν κατεύθυνση τῆς μνησικακίας. Καὶ πραγματικά, κάθε πλάσμα ποὺ ὑποφέρει, γυρεύει ἀπὸ ἔνστικτο νὰ βρεῖ τὴν αἰτία τοῦ πόνου του. Καὶ προπαντὸς, γυρεύει νὰ βρεῖ μιὰ ἔμφυχη αἰτία, ἢ, ἀκόμα σωστότερα, μιὰ ὑπεύθυνη αἰτία, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ὑποφέρει, μὲ λίγα λόγια ἕνα ζωντανὸ πλάσμα ποὺ νὰ μπορεῖ, πραγματικὰ ἢ εἰκονικὰ, νὰ ἐκφορτίσῃ ἐπάνω του τὸ πᾶθος του, γιὰτὶ αὕτῃ εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀπόπειρα ἀνακούφισης γιὰ τὸ πλάσμα ποὺ ὑποφέρει· ἀπόπειρα, δηλαδή, ζαλισμοῦ, σὰν ἕνα ναρκωτικὸ ποὺ τὸ ἐπιθυμεῖ ἀσυνείδητα γιὰ νὰ καταπολεμήσῃ κάθε λογῆς πόνο. Αὕτῃ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ μόνη πραγματικὰ φυσιολογικὴ αἰτία τῆς μνησικακίας, τῆς ἐκδίκησης, καὶ κάθε τί ἄλλου ποὺ συνδέεται μ' αὕτῃ, δηλαδή ἡ ἐπιθυμία νὰ ξεχνοῦμε τὸν πόνο μὲ τὸ πᾶθος : Γενικά, αὕτῃ τὴν αἰτία τὴν ἀναζητοῦν σὲ περίπτωξη ξαφνικῆς βλάβης ἢ κινδύνου, ἄδικα,

νομίζω, σὸν ἀντίκτυπο τῆς ἄμυνας, σὲ ἀπλᾶ προστατευτικά μέτρα ἀντίδρασης, σὲ ἀνακλαστικὲς κινήσεις», ὅπως θάκανε ἓνας ἀκέφαλος βάτραχος γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ ἓνα καυστικὸ δξύ.

Ἐπάρχει ὅμως μία οὐσιώδης διαφορὰ : στὴ μιὰ περίπτωσι θέλουν νὰ ἐμποδίσουν κάθε ὑστερώτερη βλάβη, καὶ στὴν ἄλλην θέλουν νὰ κατασιγάσουν ἓνα δυνατό καὶ κρυφὸ πόνο ποὺ ἔχει γίνεи ἀβάσταχτος, μὲ μιὰ πιὸ δυνατὴ, ὅποιαδήποτε, συγκίνηση, καὶ νὰ ἀποδιώξουν, προσωρινὰ τοῦλάχιστον, ἐκεῖνο τὸν πόνο τῆς συνειδήσεως—καὶ γιὰ νὰ τὸ πετύχουν αὐτό, χρειάζεται ἓνα πολὺ ἄγριο πᾶθος, καί, γιὰ νὰ τὸ διεγείρουν, χρησιμοποιοῦν τὸ πρῶτο πρόσχημα ποὺ θὰ βρεθεῖ μπροστά τους. «Κάποιος πρέπει νὰ φταίει ποὺ αἰσθάνομαι ἄσχημα» — αὐτὸς ὁ τρόπος τοῦ νὰ βγάξουν συμπεράσματα χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς ἀρρωστημένους, καὶ μάλιστα ὅταν δὲν ξέρουν τὴν ἀληθινὴ αἰτία τῆς ἀρρώστειας τους (πιθανὸν νὰ εἶναι καμμιὰ βλάβη τοῦ συμπαθητικοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἢ μιὰ ὑπερπααραγωγή χολῆς, εἴτε νὰ εἶναι τὸ αἷμα τους πολὺ φτωχὸ σὲ θειοῦχα ἢ φωσφορικά ἄλατα, ἢ νὰ ἔχει τυμπανισμό ἢ κοιλιά τους καὶ νὰ σταματάει τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, ἢ νὰ ἔχουν κάποιον ἐκφυλισμὸ τῶν ὀσθηκῶν, κλπ.)

Ὅσοι ὑποφέρουν, ἀνακαλύπτουν γρήγορα καὶ μὲ φοβερὴ ἐπινοητικότητα, προσχήματα γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὰ ὀδυνηρὰ τους πάθη· ἀπολαμβάνουν τὶς ὑποψίες τους καὶ σπάζουν τὸ κεφάλι τους γιὰ νὰ βροῦν φαινομενικὲς πονηριὲς ἢ ἀδικήματα γιὰ νὰ τοὺς ἀποδώσουν τὰ παρήματά τους. Ἐξετάζουν ὥς τὰ κατὰ βάθος τους τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν τους γιὰ νὰ βροῦν ἐκεῖ μέσα ἓνα σωρὸ σκοτεινὰ καὶ μυστηριώδη πράγματα ποὺ θὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ ζαλιστοῦνε μὲ ὀδυνηρὰς δυσπιστίες, καὶ νὰ μεθύσουν μὲ τὸ δηλητήριον τῆς δικῆς τους κακίας. Ἀνοίγουν βίαια τὶς πιὸ παλιὰς πληγὰς, χάνουν τὸ αἷμα τους ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἀπὸ καιρὸ ἔχουν κλείσει, βλέπουν σὰν κακοποιὸς τοὺς φίλους τους, τὴ γυναῖκα τους, τὰ παιδιὰ τους, ὅλους τοὺς γύρω τους.

Ἐποφέρω : κάποιος, σίγουρα, πρέπει νὰ φταίει γι' αὐτό — ἔτσι συλλογίζονται ὅλες οἱ ἀρρωστιάρικες προβατίνας. Καὶ τότε ὁ θεσκός τους, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, τοὺς ἀπαντᾷ : «Ἔτσι εἶναι, προβατίνα μου, κάποιος θὰ φταίει γι' αὐτό : μὰ ἐκεῖνος ποὺ φταίει, εἶσαι σὺ — ἐ σὺ φ τ α ῖ ς γ ιὰ τὸ ν ἐ α υ τ ὁ σ ο υ!»...

Πόσο τολμηρὰ καὶ πόσο ψεύτικα ὄν' αὐτά! Μὰ, τοῦλάχιστον, ἔτσι πετυχαίνει ἓνα σκοπὸ. Ὅπως εἶπα προηγουμένα, ἀλλάξει ἡ κατεύθυνση τοῦ συναισθήματος.

Ἐπότερα ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶπαμε, θὰ καταλαβαίνετε τώρα τί ἐπιχείρησε τοῦλάχιστον νὰ κάνει τὸ θεραπευτικὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀσκητικοῦ ἱερέα καὶ πῶς θὰ χρησιμοποιήσε, γιὰ ἓνα ὠρισμένο χρονικὸ διάστημα, τὴν τυραννίαν τῶν παράδοξων καὶ παραλογικῶν ἐννοιῶν, ὅπως εἶναι «τὸ σφάλμα», τὸ «ἁμάρτημα», ἢ «ἁμαρτία», ὁ «χαμός», ὁ «κολασμός». Ἐπρεπε νὰ γίνουν οἱ ἀρρωστοὶ ὥς ἓνα ὠρισμένο σημεῖο ἀκίνδυνοι, νὰ ἐξολοθρευτοῦν οἱ ἀνίατοι μὲ τὸ νὰ στρέφονται ἐνάντια σὸν ἑαυτὸ τους, νὰ δοθεῖ στοὺς λιγώτερο ἀρρωστους μιὰ αὐστηρὴ κατεύθυνση πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ ἀναστρέψουν τὴ μνησικακία τους («Ἐνα πρᾶγμα χρειάζεται») καὶ ἔτσι νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ κακὰ ἐνστικτα ἐκείνων ποὺ ὑποφέρουν, γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν πειθαρχία, γιὰ τὴν ἐπιτήρησίν τους, γιὰ τὴν νίκη τοῦ ἑαυτοῦ τους.

Βέβαια, μὲ τέτοιο «στοχασμό». δὲν μπορεῖ νὰ τεθεῖ ζήτημα καθαρῆς θεραπείας τῶν παθῶν, πραγματικῆς γιὰ τρεῖς τῶν ἀρρώστων, μὲ τὴ φυσιολογικὴ ἐννοια τῆς λέξης. Καὶ μάλιστα, οὔτε κἂν θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστῇ κανεὶς πῶς τὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς πρόβλεψε ἢ εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ γιαιτρέψει. Ἐνα εἶδος συγκέντρωσης καὶ ὁργάνωσης τῶν ἀρρώστων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά (ἢ λέξη «Ἐκκλησία» εἶναι ἢ πιὸ λαϊκὴ τῆς σημασίας), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην μιὰ προσωρινὴ διαφύλαξι τῶν πιὸ ὑγιῶν, ἓνα βάραιον δηλαδὴ ἀνάμεσα στοὺς ὑγιεῖς καὶ στοὺς ἀρρωστους — αὐτὸ ἔγινε ὅλο-ὅλο γιὰ πολὺ καιρὸ! Μὰ κι' αὐτὸ εἶτανε κιῶλας πολὺ ἦταν τεράστιο!... Ὅπως βλέπετε, σ' αὐτὴ τὴν πραγματεία, ξεκινῶ ἀπὸ μιὰν ὑπόθεσιν ποὺ γιὰ ἀναγνώστες σὰν αὐτοὺς ποὺ μοῦ χρειάζονται, δὲν ἔχω ἀνάγκη νὰ ἀποδείξω. Νὰ ποῖα εἶναι αὕτὴ ἡ ὑπόθεσις : «ἡ κατάσταση ἁμαρτίας» σὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι γεγονός, ἀλλὰ μονάχα ἐρμηνεία ἐνός γεγονότος, δηλαδὴ μιᾶς φυσιολογικῆς κακοδιαθεσίας — αὐτὴ τὴν κακοδιαθεσίαν τὴν βλέπουμε ἀπὸ μιὰ ἠθικὴ καὶ θερησκευτι-

κή σκοπιά πού δὲν μᾶς ἐπιβάλλεται πιά. Τὸ ὅτι κάποιος ἀϊσθάνεται τὸν ἑαυτό του «ἐνοχο» καὶ «ἀμαρτωλὸ» δὲν ἀποδείχνει καθόλου πὼς εἶναι καὶ στήν πραγματικότητα τέτοιος, ὅπως δὲν εἶναι πάντα ὕγιής ἐκεῖνος πού αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ὕγιῃ.

Ἄς θυμηθοῦμε ἐκεῖνες τὶς περιφημες δίκες τῆς μαγείας : ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀκόμα καὶ οἱ πιδ φωτισμένοι καὶ οἱ πιδ φιλόανθρωποι δικαστὲς δὲν ἀμφιβόλλανε πὼς ὑπῆρχε ἐνοχή. Ἀκόμα καὶ οἱ ἴδιες οἱ μάγισσες δὲν ἀμφιβάλλανε γι' αὐτό, — καὶ ὅμως, δὲν ὑπῆρχε ἐνοχή. Ἄς διευρύνουμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση : ἀκόμα καὶ τὸν «ψυχικὸ πόνος» δὲν τὸν θεωροῦμε γεγονός, μὰ μονάχα ἐξήγηση (αιτιολογικὸ) διαφορῶν γεγονότων πού ἀκόμα δὲν μπορούμε νὰ διατυπώσουμε ἀκριβῶς : εἶναι κάτι πού αἰωρεῖται στήν ἀτμόσφαιρα καὶ πού ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀνίκανη νὰ καθορίσει — μὲ λίγα λόγια, μιὰ παχειὰ λέξη πού μπαίνει ἀντὶς γιὰ ἓνα μικρὸ ἐρωτηματικόν. Ὅταν κάποιος δὲν μπορεί νὰ καταικήσει ἓναν «ψυχικὸ πόνος», γι' αὐτὸ δὲν φταίει, ἅς τὸ ποῦμε ξεκάθαρα, ἡ ψυχὴ του, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ κοιλία του (μὲ τὸ νὰ τὸ ποῦμε ξεκάθαρα, δὲν εὐχόμαστε, ἐννοεῖται, νὰ μᾶς καταλάβουν καὶ νὰ μᾶς νοιώθουν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο...). Ἐνας δυνατὸς καὶ καλοπροικισμένος ἄνθρωπος χωνεύει ὅτι κι' ἂν τρώει, ἔστω κι' ἂν ἀναγκάζεται νὰ καταπιεῖ σκληρὰ κομμάτια. Κι' ἂν δὲν μπορεί νὰ προσαρμοστῇ σὲ ἓνα γεγονός, αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀδιαθεσίας εἶναι τὸ ἴδιο φυσιολογικὸ μὲ τὸ ἄλλο — καὶ συχνά, στήν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ ἄλλου.

Μιὰ τέτοια ἀντίληψη, ἅς τὸ ποῦμε μεταξὺ μας, δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ μένουμε σταθεροὶ ἀντίπαλοι τοῦ ματεριαλισμοῦ...).

Ὅμως, νᾶναι ἀκριβῶς γιὰ τὸς αὐτὸς ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας ; — Εἶδαμε κιόλας πόσα λίγα δικαιώματα ἔχει νὰ λέγεται γιὰ τὸς, μ' ὅλο πού μὲ τόση εὐχαρίστηση θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του «σωτῆρα» καὶ νὰ ἀφίνει νὰ τὸν λατρεύουν σὰν τέτοιο. Μὰ αὐτὸς δὲν καταπολεμᾷ παρὰ μονάχα τὸν πόνος αὐτὸν καθ' αὐτό, τὴν κακοδιαθεσίαν ἐκεῖνου πού ὑποφέρει, καὶ ὅχι τὴν αἰτία τῆς

ἀρρώστειας, ὅχι τὴν πραγματικὴ νοσηρὴ κατάστασις αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη μας κατηγορία γιὰ τὴν ἱερατικὴ ἱατρική. Ἄν ὅμως τοποθετηθοῦμε στὴ θέσις πού γνωρίζει καὶ κατέχει μόνος ὁ ἱερέας, ποτὲ δὲν θὰ εἶναι ἀρκετὸς ὁ θαυμασμὸς μας γιὰ ὅλα ὅσα εἶδε, ἀναζητήσε καὶ βρῇκε. Ἡ καταπράυνσις τοῦ πόνου, ἡ «παρηγοριὰ» σὲ ὅλες τὶς μορφές της, εἶναι οἱ τομεῖς ὅπου ἀποκαλύπτεται ἡ μεγαλοφυΐα του : μὲ πόση τόλμη καὶ ταχύτητα διάλεξε τὰ μέσα του !

Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἰδιαίτερα, πὼς ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἓνας μεγάλος θησαυρὸς ἀπὸ τὶς πιδ μεγαλοφυεῖς πηγὲς παρηγοριᾶς, τόσο ἔχει μέσα του τὰ στοιχεῖα πού ἐνισχύουν, πού καταπραΰνουν καὶ ναρκώνουν, καὶ τόσα ἐπικίνδυνα καὶ παρόλ-μα φάρμακα διακινδύνευε γιὰ νὰ παρηγορήσει. Μὲ τὴ λεπταίσθητη καὶ ἐντελῶς ἀνατολίτικα ραφιναρισμένη ὀσφρησὴ του, μάντευε μὲ ποιά διεγερτικὰ μπορεί νὰ κατανικήσει κανεῖς, ἔστω καὶ στιγμιαῖα, τὴ βαθειὰ κατάθλιψη, τὴ βαρεὶα κούραση, τὴ μαύρη θλίψη τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι σωματικὰ ἀρρωστος. Γιατί, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὅλες γενικὰ οἱ μεγάλες θρησκείες εἶχαν γιὰ κύριο ἀντικειμενικὸ τοῦς σκοπὸ νὰ καταπολεμήσουν κάποια βαρεὶα κόπωση πού εἶχε γίνε ἐπιδημική.

Πρῶτα - πρῶτα, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, σὲ ὀρισμένα σημεία τοῦ πλανῆτη θὰ κυριεύει ἀναγκαστικὰ τὶς βαθειὲς μάξες ἓνα σωματικὸ συναισθηματικὰ κάθλιψης, πού ὥστόσο, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες φυσιολογικὲς γνώσεις, ἀναγνωρίζει τὴν ἀληθινὴ του φύση καὶ τὸ φάρμακό του μόνος στήν ἡθικὴ ψυχολογία (αὐτὸ ἐννοῶ ὅταν μι-λῶ γιὰ 'κεῖνο πού συνήθως ὀνομάζουμε «θρησκεία»).

Ἐνα τέτοιο συναισθηματικὸ κάθλιψης μπορεί νὰ πηγάει ἀπὸ πολλὰ αἷτια : μπορεί νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη πολλῶν ἑτερογενῶν φυλῶν (ἢ τάξεων — γιὰ τὴν οἱ τάξεις δείχνουν πάντα διαφορὰς καταγωγῆς καὶ «φυλῆς» τὸ εὐρωπαϊκὸ spleen, ὁ πεσσιμισμὸς τοῦ δέκατου ἑνταίου αἰῶνα, εἶναι, οὐσιαστικά, συνέπεια ἐνὸς ἀνακατώματος ἀπὸ κάστες καὶ κοινωνικὲς τάξεις, πού ἔγινε μὲ παράφορη ταχύτητα). Ἀκόμα, μπορεί νὰ εἶναι συνέπεια ἐνὸς ἄτυχου ἀποικισμοῦ — ὅταν μιὰ φυλὴ μπαίνει σ' ἓνα κλίμα ὅπου δὲν ἔχει ἀρκετὴ δύναμη γιὰ νὰ προσαρμοστῇ σ' αὐτό (ὅπως εἶναι ἡ περὶπτωση τῶν Ἰνδιάνων σὲ τὴν Ἰνδία)· ἢ πάλι, μπορεί νὰ εἶναι ἀρρογοποιημένο ἀποτέλεσμα γεράματος καὶ ἐ-

ξάντλησης της φυλής (ο παριζιάνικος πεσσιμισμός από τα 1885 και ύστερα), εκτός πιά αν οφείλεται σε κάποιο διαιτητικό σφάλμα (όπως ήταν ο αλκοολισμός στο μεσαίωνα, ο παραλογισμός των χορτοφάγων πού, ή αλήθεια είναι, έχει με το μέρος του και το κύρος του άρχοντα Χριστόφορου στον Σαίξπηρ), ή σε μόλυνση του αίματος, έλνοσσία, σίφυλη, κλπ. (όπως ήταν ή κατάθλιψη των Γερμανών ύστερα από τον τριαντάχρονο πόλεμο που γέμισε από μολυσματικές άρρώστειες τη μιση Γερμανία και προ-παρασκέυασε μ' αυτό τον τρόπο το έδαφος για τη δουλικότητα και τη μικροφυχία των Γερμανών). Στην περίπτωση αυτή γυρεύουν πάντα να οργανώσουν μια μεγάλη μάχη ενάντια στο συναίσθημα της καχεξίας.

“Ας εξετάσουμε με λίγα λόγια τις πιο σπουδαίες μεθόδους και μορφές της. (Δικαιολογημένα, παραλείπω, και μάλιστα έντελως, τη μάχη των φιλοσόφων ενάντια σ' αυτό το συναίσθημα της καχεξίας, και που πάντα δινότανε ταυτόχρονα με την άλλη. Είναι αρκετά ενδιαφέρον, αλλά πολύ παράλογο, πολύ άδιαφορο από πρακτική άποψη, πολύ λεπτεπίλεπτο και υπερβολικά λεπτόλογο το να θέλουμε, παραδείγματος χάρη, να αποδείξουμε πώς ο πόνος είναι μια πλάνη, ξεκινώντας από την άφελή υπόθεση πώς ο πόνος θα εξαφανιζόταν από τη στιγμή που θα τον άναγνωρίζαμε σαν πλάνη — κι όμως, κάθε άλλο παρά εξαφανίζεται...).

Πρώτα - πρώτα, καταπολεμούν αυτή την καχεξία με μέσα τέτοια που ξαναφέρνουν το συναίσθημα της ζωής στην πιο στοιχειώδη του έκφραση — αν είναι δυνατόν, να μην υπάρχει πια καθόλου βούληση, καθόλου επιθυμία· να αποφεύγουν οι άνθρωποι κάθε τί που διεγείρει το πάθος, που δημιουργεί «αίμα» (να μην τρώς άλάτι : υγιεινή των φακιδίων)· να μην αγαπάς· να μη μισείς· να είσαι ψόχραιμος· να μην εκδικείσαι· να μην πλουτίζεις· να μην εργάζεσαι· να ζητιανεύεις· όσο μπορείς, όχι γυναίκες, ή όσο το δυνατόν λιγότερες «γυναίκες» από πνευματική άποψη, ή άρχη του Πασκάλ «πρέπει να αποβλακωνόμαστε». 'Αποτέλεσμα, στην ψυχολογική και ήθικη γλώσσα : έκμηδένιση του έγώ», «έξαγιασμός», και στη γλώσσα της φυσιολογίας : υπνωτισμός, προσπάθεια να βρεθεί για τον άνθρωπο κάτι που να μοιάζει με τη χειμερία νάρκη ώρισμένων ζώων, στην θέση νάρκη πολλών φυτών στις τροπικές χώρες, ένα μίνι-

μουμ έξομοίωσης που να επιτρέπει τη συνέχιση της ζωής, χωρίς σ' αυτή την συνέχιση να παίρνει μέρος ή συνείδηση.

Για να πετύχει αυτός ο σκοπός ξοδιάστηκαν τεράστια ποσά ανθρώπινης ενέργειας — άδικα, τάχα ;... Το ότι τέτοιο σπόρτισμεν της «άγιωσύνης», που τόσο πλούσια συλλογή μās παρουσιάζουν απ' αυτούς όλες οι εποχές και σχεδόν όλοι οι λαοί, κατάφεραν να απολυτρωθούν πραγματικά από εκείνο που καταπολεμούσαν, με τη βοήθεια μιας τόσο άσχημης, είναι κάτι που δεν μπορούμε να άμφισβητήσουμε στα σοβαρά, — γιατί, με το σύστημα των υπνωτιστικών τους μεθόδων κατανίκησαν πραγματικά, σε άπειρες περιπτώσεις, τη βαθειά σωματική τους κατάθλιψη : γι' αυτό, ή μέθοδός τους είναι ένα από τα καθολικά ένθολογικά γεγονότα.

Ούτε, πάλι, μās επιτρέπεται να θεωρήσουμε σαν σύμπτωμα παραφροσύνης το σχέδιο του να καταργηθεί με την πείνα ή σάρκα και ή επιθυμία (όπως άρέσει στη βαρεία φάρα των Χριστόφορων και των ροσμπιφοφάγων «έλευθεροστοχαστών»). Και δεν είναι λιγώτερο βέβαιο πώς αυτή ή μέθοδος προπαρασκέυασε και μπορεί να προπαρασκευάζει ακόμα το δρόμο για κάθε λογής νοητικές διαταραχές, όπως είναι τα «έσωτερικά φώτα», παραδείγματος χάρη, των 'Ησυχαστών του "Αθω με τις σχηματικές και ήχητικές παραισθήσεις, με τις ήδονικές μεταρσιώσεις και με τις αίσθησιακές εξάρσεις, (προβλ. την ιστορία της άγίας Θηρεσίας) :

'Η εξήγηση που δώσανε σ' αυτές τις καταστάσεις εκείνοι που τις ζήσανε, είτανε, έννοείται, όσο γίνεται πιο παράφορη και πιο ψεύτικη : δεν πρέπει, όμως, να παρεξηγούμε τον τόνο της άνεπιφύλακτης εύγνωμοσύνης που έμψυχώνει τη βούληση μιας τέτοιου είδους έρμηνείας. 'Η άνώτερη κατάσταση, αυτή καθ' αυτή ή ευδαίμονία, όλη αυτή ή ύπνωση και ή ήσυχία που επιτυγχάνουν τελευταία, είναι γι' αυτούς το κατ' έξοχην μυστήριο και δεν μπορεί να το εκφράσει κανένα σύμβολο, όσοδήποτε υπέροχο κι' αν είναι. Είναι ή εύλογημένη επιστροφή στην ουσία των πραγμάτων, είναι ή άπελευθέρωση από κάθε πλάνη, είναι ή «γνώση», ή «αλήθεια», το «δν», είναι ή άπελευθέρωση από κάθε σκοπό, από κάθε επιθυμία, από κάθε δραστηριότητα· είναι κι' αυτή μια κατάσταση πέρα από το καλό και το κακό.

«Και το καλό και το κακό, λέει ο βουδδιστής, είναι έμπόδια : ο τέλειος άνθρωπος γίνεται κύριος και του ένδς και του άλ-

λου...». Ἡ δράση καὶ ἡ παράλειψη, λέει ὁ πιστὸς τῶν Βεντάντα, δὲν τοῦ προκαλοῦν κανένα πόνο. Σὰν ἀληθινὸς σοφός, ἀποτινάζει ἀπὸ πάντων τοῦ το καλὸ καὶ τὸ κακό. Κανένα γεγονός δὲν ταράζει πιά τὸ βασίλειό του. Ἔχει ξεπεράσει καὶ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό : Οὐσιαστικά, αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐντελὴς Ἰνδική, τόσο βουδδιστική, ὅσο καὶ βραχμανιστική, ἀντίληψη. (Οὔτε ἡ Ἰνδική, οὔτε ἡ χριστιανικὴ σκέψη δὲν πιστεύουν ὅτι ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ φτάσει τὴν ὑπέρτατη ἀπολύτρωση, τὴν ἡθικὴ βελτίωση, καὶ ὁσοδήποτε ψηλὰ καὶ ἂν τοποθετεῖ τὴν ὑπνωτιστικὴ ἀξία τῆς ἀρετῆς, αὐτὸ νὰ τὸ ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας, — ἀνταποκρίνεται μόνο σὲ ἓνα γεγονός. Τὸ νὰ παραμείνει κανεὶς ἀληθινός σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ καλλίτερα κομμάτια ρεαλισμοῦ στὶς τρεῖς κυριώτερες θρησκείες, ποὺ τόσο εἶναι μολυσμένες, ἄλλωστε, ἀπὸ ἡθικὴ πλάνη. «Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ κατέχει τὴ γνώση, δὲν ὑπάρχει καθῆκον...». «Δὲν κατορθώνουμε νὰ κερδίσουμε τὴ σωτηρία μὲ τὸ νὰ ἀποκτοῦμε ἀρετές : γιατί σωτηρία εἶναι νὰ γίνεις ἓνα μὲ τὸ βράχμα, ποὺ δὲν εἶναι τελειοποίησις. Ὅμοια δὲν μπορούμε νὰ τὴν κερδίσουμε μὲ τὸ νὰ βγάξομε ἀπὸ πάντως μας τὰ πάθη : γιατί τὸ βράχμα, ὁποῦ ἡ σωτηρία εἶναι τὸ νὰ γινώμαστε ἓνα μ' αὐτό, εἶναι αἰώνια ἀγνὸς» — αὐτὰ εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Χανκάρ, ποὺ τὸν ἀναφέρει ἡ πρώτη πραγματικὴ ἀνθεντία τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας στὴν Εὐρώπη, ὁ φίλος μου Πάουλ Ντόυσεν).

Ἄς τιμήσουμε λοιπὸν τὴ «λύτρωση» ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν οἱ μεγάλες θρησκείες ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριά, ὅμως, θὰ μᾶς εἶναι κάπως δύσκολο νὰ σταθοῦμε σοβαρὰ στὴν ἀξιολόγησιν τοῦ βαθεῖο ὕπνου ποὺ μᾶς ἄφισαν αὐτοὶ οἱ κουρασμένοι ἄνθρωποι, οἱ τόσο κουρασμένοι, ποὺ οὔτε ὄνειρο δὲν μπορούσαν νὰ δοῦν — ἐννοῶ τὸ βαθὺ ὕπνο ποὺ θεωρεῖται συγχώνευση μὲ τὸ βράχμα καὶ πραγματοποίηση τῆς μυστικῆς ἑνώσεως μὲ τὸ Θεό. «Ὅπως εἶναι βαθεῖα κοιμισμένος — ἔτσι λέει τὸ πιὸ ἀρχαῖο καὶ τὸ πιὸ σεβάσιμο «γραπτό» — κι' ἔχει φτάσει πιά ἐντελὴς στὴ γαλήνη, τόσο, ποὺ ἔχουν σκορπίσει ἀκόμα καὶ οἱ χίμαιρες τοῦ οὐνείρου, τότε, ὃ πολὺ ἀγαπημένε, ἐνώνεται μὲ τὸ ὄν, ξαναγυρίζει στὴν πρώτη του πηγὴ, — περιτριγυρισμένος ἀπὸ τὸ ἐγὼ ποὺ γνωρίζει, καὶ δὲν ἔχει πιά συνείδηση γιὰ τὸ τί ὑπάρχει μέσα του καὶ ἔξω του. Αὐτὴ τὴ γέφυρα δὲ τὴ διαβαίνει οὔτε ἡ

νόχτα, οὔτε τὰ γερατειὰ οὔτε ὁ θάνατος, οὔτε ἡ ὀδύνη, οὔτε ἡ καλὴ ἢ κακὴ πράξις». «Στὴν κατάστασιν τοῦ βαθεῖο ὕπνου, λένε ἀκόμα οἱ ὁπαδοὶ τῆς πιὸ βαθεῖας ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες θρησκείες, ἡ ψυχὴ ἀνυψώνεται ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα, μπαίνει στὴν πιὸ ψηλὴ περιοχὴ τοῦ φωτός καὶ ἔτσι παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀληθινὴ τῆς μορφὴ : τότε εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ πιὸ ὑψηλοῦ πνεύματος ποὺ ἀλητεύει ἀστειολογώντας, παίζοντας, γλεντώντας μὲ γυναῖκες, μὲ ἀμάξια ἢ μὲ φίλους· τότε δὲ σκέφτεται πιά τὰ ἄθλια δεσμά τοῦ σώματος, ὅπου τὸ π ρ ᾱ ν α (ἡ ζωικὴ πνοή) εἶναι ξεμμένη σὰν τὸ ζῶο στὸ κάρρο».

Ὅμως, δὲ θέλουμε νὰ παραβλέψουμε, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς «λύτρωσης» ὅτι, ἂν ἀφαιρέσουμε τὴν ἐπιδεικτικὴ ἀνατολίτικη ὑπερβολή, βρίσκουμε πὼς ἐδῶ ἐκφράζεται μιὰ ἀξιολόγησις ποὺ μοιάζει μὲ τοῦ Ἑπικούρου, αὐτοῦ τοῦ φωτεινοῦ, μετρημένου, σὰν κάθε τι τὸ ἐλληνικόν, ἀλλὰ πονεμένου πνεύματος. Ἡ ὑπνωτικὴ ἀναισθησία, ἡ γαλήνη τοῦ βαθεῖο ὕπνου, μὲ μιὰ λέξη, ἡ ἀ ν α ι σ θ η σ ί α — γιὰ ὅσους ὑποφέρουν καὶ νοιάθουν βαθεῖα κακοδιαθεσία, εἶναι τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, ἢ κατ' ἐξοχὴν ἀξία, εἶναι, ἀ ν α γ κ α σ τ ι κ ᾶ, ὅτι τὸ πιὸ θετικὸ μπορούμε νὰ πετύχουμε, εἶναι τὸ καθαρὸ θετικόν. (Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια λογικὴ τοῦ συναισθήματος, σὲ ὅλες τὶς θετικὰς θρησκείες, τὸ μηδὲν λογίζεται Θεός.

— 18 —

Πολὺ πιὸ συχνά, ἀντὶ γιὰ ἓνα τέτοιο ὑπνωτικὸ πνίξιμο τῆς εὐαισθησίας, τῆς ἱκανότητος γιὰ ὀδύνη, ποὺ προϋποθέτει ὄχι κοινὲς δυνάμεις, καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα τὸ θάρρος, τὴν περιφρόνησιν τῆς κοινῆς γνώμης, τὴν «πνευματικὴν στωικότητα», χρησιμοποιοῦν, γιὰ νὰ καταπολεμήσουν τὶς καταθλιπτικὰς καταστάσεις, μιὰν ἄλλη ἐξάσκηση, ὁπωςδήποτε πιὸ κόμμοδη : τὴν μ η χ α ν ι κ ῆ ἢ ρ α σ τ η ρ ι ὀ τ η τ α.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς μ' αὐτὴ, ἀνακουφίζεται σημαντικὰ μιὰ ζωὴ γεμάτη πόνους : σήμερα, αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα τὸ λένε κάπως ὑποκριτικά, «εὐλογία τῆς ἐργασίας». Ἡ ἀνακούφισις προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ποὺ πονάει φεύγει ἀπὸ τὸν πόνο του, — πὼς τὴ συνείδησίν του τὴν ἀπασχολεῖ διαρκῶς ἡ δραστηριότης καὶ ἔτσι ἀφίνει πολὺ λίγο τόπο γιὰ τὸν πόνο : γιατί εἶναι σ τ ε ν ῆ, αὐτὴ ἡ σοφία ποὺ ὀνομάζουμε ἀνθρώπινη συνείδησις !

Ἡ μηχανικὴ δραστηριότητα καὶ κάθε τί πού σχετίζεται μ' αὐτήν—ἡ ἀπώλυτη κανονικότητα, ἡ τυπικὴ καὶ παιδηγικὴ ὑπακοή, ἡ συνήθεια πού ἀποκτίνει μιὰ γιὰ πάντα ὁ ἄνθρωπος, ἡ δλοκληρωτικὴ χρησιμοποίηση τοῦ χρόνου, μιὰ ὠρισμένη ἐπιτρεπτὴ πειθαρχία διαποτισμένη ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ «ἀπρόσωπου», ἀπὸ αὐξεασμὸ, ἀπὸ «incuria sui»: πόσο ριζικὰ καὶ μὲ πόση λεπτότητα κατάφερε νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλα αὐτὰ ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας γιὰ τὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὸν πόνο! Ὅταν εἶχε νὰ κάνει μὲ ἄρρωστους ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις, μὲ δούλους ἐργάτες, μὲ αἰχμάλωτους (ἢ μὲ γυναῖκες πού, τὶς περισσότερες φορὲς, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἐργάτριες, καὶ δοῦλες καὶ αἰχμάλωτες), δὲν τοῦ χρειαζότανε τίποτα παραπάνω ἀπὸ κάποια ἐπιδεξιότητα στὸ νὰ ἀλλάζῃ τὶς λέξεις, ἓνα καινούργιο βάπτισμα, ὥστε τὰ μισητὰ πράγματα νὰ ἐμφανίζονται σὰν ἐνέργειες, σὰ μιὰ σχετικὴ εὐτυχία: σίγουρα ἡ δυσαρέσκεια τοῦ δούλου γιὰ τὴν τύχη του δὲν ἐπινοήθηκε ἀπὸ τοὺς παπᾶδες.

—Ἐνὰ ἀκόμα πιδ ἀξιόλογο μέσο γιὰ τὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν κατάθλιψη, εἶναι ἡ ὁργάνωση μιᾶς προσιτῆς μὲ κ ρ ῆ ς χ α ρ ᾶ ς, πού νὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ κανόνας· αὐτὸ τὸ φάρμακο τὸ χρησιμοποιοῦν παράλληλα μὲ τὸ προηγούμενο. Ἡ πιδ συχνὴ μορφὴ τῆς χαρᾶς πού ὀρίζεται σὰ φάρμακο εἶναι ἡ χαρὰ του νὰ δίνεις χαρὰ (ὅπως εἶναι τὰ εὐεργετήματα, τὰ δῶρα, τὰ ἀνακουφίσματα, οἱ βοήθειες, οἱ ἐνθαρρύνσεις, οἱ παρηγοριές, οἱ ἔπαινοι οἱ διαδιακρίσεις). Καὶ ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, ὅταν ὀρίζει τὴν ἀγάπη τοῦ πλησίον, κατὰ βάθος ὀρίζει ἓνα διεγερτικὸ τοῦ πιδ ἰσχυροῦ καὶ τοῦ πιδ καταφατικοῦ ἐνστίκτου, ἔστω καὶ ἡ ἐλάχιστη δόση, — τὴ β ο ὕ λ η ς η γ ι ᾶ δ ὕ ν α μ η. Ἡ εὐτυχία τῆς «ἐλαχίστης ὑπεροχῆς», ὅπως τὴν δημιουργοῦν ἡ ἀγαθοεργία οἱ βοήθειες καὶ τὰ δειγμάτων τοῦ οἴκτου, εἶναι τὸ πιδ ἰσχυρὸ παρηγορητικὸ μέσο πού χρησιμοποιοῦν τὰ σωματικὰ λειψὰ ὄντα ὅταν δέχονται καλὲς συμβουλές: στὴν ἀντίθετη περίπτωσι, βλάπτουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ὑπακούοντας πάντα στὸ ἴδιο βασικὸ ἐνστικτό.

Ὅταν φτάνουμε στὸ πῶς δημιουργήθηκε ὁ χριστιανισμὸς μέσα στὸ ρωμαϊκὸ κόσμο, βρίσκουμε ἐταιρίες ἀλληλοβοήθειας, φιλανθρωπικῆς, θεραπευτικῆς, ἐταιρίες ταφῆς τῶν νεκρῶν, πού ἀναπτύχθηκαν στὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὅπου καλλιέργησαν συνειδητὰ αὐτὸ τὸ σπουδαῖο φάρμακο ἐνάντια στὴν κατάθλιψη, δηλαδὴ τὴ μικρὴ χαρὰ, τὴ χαρὰ τῆς

ἀμοιβαίας ἀγαθοεργίας, — νᾶταν τάχα, αὐτὸ, τότε, κάτι τὸ καινούργιο, μιὰ πραγματικὴ ἀνακάλυψη; Μὲ τὴ «βούληση ἀμοιβαιότητος», πού δημιουργοῦν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν σχηματισμὸ κοπαδιῶν, «κοινοτήτων», «ὀμιλῶν», θὰ καταφέρουν νὰ ξαναγεννήσουν, ἔστω καὶ σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ, αὐτὴ τὴ βούληση γιὰ δύναμη: στὴν πάλῃ μὲ τὴν κατάθλιψη, ὁ σ χ η μ α τ ι σ μ ὸ ς κ ο π α δ ι ῶ ν εἶναι μιὰ σημαντικὴ πρόοδος, μιὰ νίκη. Ἀκόμα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινότητος ἐνισχύει στὸ ἄτομο ἓνα καινούργιο ἐνδιαφέρον πού συχνὰ τὸ βγάζει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του θλίψη, ἀπὸ τὴν ἀπεχθειά του γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του (ἡ «despectio sui» τοῦ Γκούλινξ).

Ὅλοι οἱ ἄρρωστοι, ὅλοι οἱ καχεκτικοί, ἀπὸ ἐνστικτο ποθοῦν, σπρωγμένοι ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποτινάξουν τὴ κακοδιάθεσίαν καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἀδυναμίας τους, νὰ ὁργανωθοῦν σὲ κοπάδι: ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας μαντεύει καὶ ἐνθαρρύνει αὐτὸ τὸ ἐνστικτό. Ὅπου κι' ἂν ὑπάρχουν κοπάδια, τὰ θέλησε τὸ ἐνστικτό τῆς ἀδυναμίας καὶ τὰ ὁργάνωσε ἡ ἐπιδεξιότητα τοῦ ἱερέα. Γιατί, δὲν πρέπει νὰ ξεγελώμαστε: οἱ ἰσχυροὶ ποθοῦν νὰ χ ω ρ ῖ ζ ο υ ν, ὅπως οἱ ἀδύνατοι νὰ ἐ ν ὦ ν ο ν τ α ι: εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀνάγκη αὐτό. Ὅταν ἐνώνονται, οἱ πρῶτοι τὸ κάνουν μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἐπιτεθοῦν ὁμαδικά, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν ὅλοι μαζί τὴ βούλησίν τους γιὰ ἐξουσία, ἐνῶ ἡ ἀτομικὴ τους συνείδηση ἀπεχθάνεται πολὺ αὐτὴ τὴν πράξη. Ἀντίθετα, οἱ ἄλλοι, μπαίνουν ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο στὴν σειρά γιὰτὶ νοιώθουν ε ὕ χ α ρ ῖ σ τ η ς η μ' αὐτὴ τὴν συνένωση. Ἔτσι ἱκανοποιεῖται τὸ ἐνστικτό τους, ὅπως ἀκριβῶς ἐρεθίζεται καὶ συνταράζεται μὲ τὴν ὁργάνωση τὸ ἐνστικτό τῶν ἀπὸ γεννησίμιον τους «ἀφεντάδων» (δηλαδὴ τοῦ εἶδους ἄνθρωπος, ἀρπαχτικὸ ζῶο καὶ μοναχικό). Κάθε ὀλιγαρχία (αὐτὸ μᾶς τὸ διδάσκει ὀλόκληρη ἡ ἱστορία) κρύβει μέσα της τὴν ἐπιθυμία γιὰ τ υ ρ α ν ν ῖ α· τρέμει ἀδιάκοπα γιὰ τὴν προσπάθεια πού πρέπει νὰ κάνει τὸ κάθε ἄτομο πού τὴν ἀποτελεῖ γιὰ νὰ κυριαρχήσῃ αὐτὴν τὴν ἐπιθυμία. (Αὐτὸ ἔγινε, παραδείγματος χάρι, μὲ τοὺς Ἑλληνας: τὸ μαρτυρεῖ σ' ἓνα σωρὸ μέρη ὁ Πλάτωνας, ὁ Πλάτωνας πού ἤξερε τοὺς ὁμοίους του — καὶ πού γνώριζε τὸν ἑαυτό του..)

Τὰ μέσα πού εἶδαμε ὡς τὰ τώρα νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ἀσκη-

τικοί ιερείς— δηλαδή τὸ πνίξιμο τῶν ζωτικῶν συναισθημάτων, ἡ μηχανικὴ δραστηριότητα, οἱ μικροχαρὲς καὶ προπαντὸς ἡ χαρὰ τῆς «ἀγάτης γιὰ τὸν πλησίον», ἡ ὀργάνωση σὲ κοπάδια, τὸ ξύπνημα τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξουσίας μέσα στὴν κοινότητα καὶ οἱ συνέπειές του, ἡ ἀτομικὴ ἀηδία ποὺ τὴν καταπνίγει καὶ τὴν ἀντικατασταίνει ἡ ἐπιθυμία νὰ δοῦν νὰ εὐδοκιμεῖ ἡ κοινότητα—ὅλ' αὐτά, ἂν σταθοῦμε στὴ σύγχρονη ἄποψη, εἶναι τὰ ἀθώα μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν καχεξία.

Ἄς στραφοῦμε, τώρα, στὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα μέσα, στὰ «ἐνοχα» μέσα. Παντοῦ, πρόκειται μόνο γιὰ ἓνα πράγμα : νὰ προκαλέσουν ἓνα ξέσπασμα τοῦ συναισθηματοῦ, — γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ κρταπραϋντικὸ γιὰ τὸν ἀργό, τὸν ὑπόκωφο καὶ παραλυτικὸ πόνο. Γι' αὐτό, τὸ ἐπινοητικὸ πνεῦμα τοῦ ἀσκητικοῦ ιερέα ἀποδείχτηκε κυριολεκτικὰ ἀνεξάντλητο στὴ μελέτῃ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ ἐρωτήματος : «Πῶς προκαλεῖται τὸ ξέσπασμα τοῦ συναισθήματος ;»... Εἶναι σκληρὸ νὰ τὸ ἀκούει αὐτὸ κανένας, καὶ εἶναι φανερὸ πῶς τὸ αὐτὸ θὰ ξένιζε λιγώτερο ἂν ἔλεγα, παραδείγματος χάρι : «Ὁ ἀσκητικὸς ιερέας κατάφερνε πάντα νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ἐνθουσιασμό ποὺ φλογίζει ὅλα τὰ ἰσχυρὰ πάθη»· ἀλλὰ γιὰτὶ νὰ θέλουμε ἀκόμα νὰ κολακῆσουμε τὰ τρυφερά αὐτιά τῶν σύγχρονων γυναικωτῶν μας ; Γιὰτὶ νὰ ὑποχωρήσουμε ἐμεῖς, ἔστω καὶ ἓνα βῆμα, στὴν ὑποκρισία τῆς γλῶσσα τους ; Γιὰ μᾶς τοὺς ψυχολόγους, κάτι τέτοιο θὰ ἦταν κίβλας μιὰ πράξη ὑποκρισίας, γιὰ νὰ μὴν μιλήσουμε καὶ γιὰ τὴν ἀηδία ποὺ θὰ μᾶς προκαλοῦσε. Ἄν στὴν ἐποχὴ μας, δεῖξει ἓνας ψυχολόγος κάπου τὸ καλό του γόστου (ἄλλοι θὰ λέγανε τὸ δίκαιο πνεῦμα του) θὰ τὸ κάνει μὲ τὸ νὰ ἀντιστέκεται στὴν ἀσυχρὰ ἡθικολογία τῆς γλῶσσας ποὺ πασαλεῖβει ὅλες τὶς σύγχρονες κρίσεις γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα. Γιὰτὶ, δὲν πρέπει νὰ γελιώμαστε : τὸ διακριτικὸ σημάδι τῶν σύγχρονων ψυχῶν, τῶν σύγχρονων βιβλίων, δὲν εἶναι τὸ ψέμμα ἀλλὰ ἡ ἀθωότητα ποὺ εἶναι ἐνσαρκωμένη στὴν ψευδολογία ἡθικολογία.

Τὸ νὰ ἀποκαλύπτουμε ὁλοένα παντοῦ αὐτὴ τὴν «ἀθωότητα» —εἶναι ἴσως τὸ πιὸ ἀηδιαστικὸ μέρος τῆς δουλειᾶς μας, τῆς ἀρετῆς ἐπακίνδυνης καθαρὸ δουλειᾶς ποὺ πρέπει νὰ ἀναλάβει σήμερα ὁ ψυχολόγος· εἶναι ἓνα μέρος τοῦ κινδύνου ποὺ μᾶς ἀπειλεῖ, —ἓνας δρόμος ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ ἴσως στὴ μεγάλη ἀηδία... Σί-

γουρα τὰ σύγχρονα βιβλία (ἂν παραδεχοῦμε πῶς ἔχουν μόνιμη ἐπίδραση, πράγμα ποὺ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ φοβώμαστε, ἔστω κι' ἂν ἀκόμα παραδεχοῦμε πῶς μιὰ μέρα θὰ γεννηθεῖ μιὰ γενιὰ μὲ πιὸ αὐστηρό, πιὸ σκληρό. πιὸ ὑγιὲς γούστο)—καὶ κάθε τί ποὺ εἶναι γενικὰ σύγχρονο δὲ θὰ μπορεῖ νὰ χρησιμεύει στοὺς μεταγενέστερους παρὰ μονάχα σὰν ἐμετικό—ἐξ αἰτίας τοῦ γλυκεροῦ καὶ ψεύτικου μοραλισμοῦ του, ἐξ αἰτίας τοῦ γυναικωτοῦ χαρακτήρα του ποὺ πρόθυμα αὐτοονομάζεται «ἰδεαλισμός» καί, ὅπωςδὴποτε, πιστεύει τὸν ἑαυτό του ἰδεαλιστῇ.

Εἶν' ἀλήθεια πῶς οἱ σημερινοὶ μας πολιτισμένοι, οἱ «καλοὶ» μας, δὲ λένε ψέμματα. Μὰ αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν τοὺς τιμᾷ ! Τὸ πραγματικὸ ψέμμα, τὸ αὐθεντικὸ, τὸ ἀποφασιστικὸ ψέμμα (ποὺ γιὰ τὴν ἀξία του μποροῦμε νὰ συμβουλευτοῦμε τὸν Πλάτωνα) εἶναι γι' αὐτοὺς κάτι τὸ ὑπερβολικὰ αὐστηρό, κάτι τὸ πολὺ ἰσχυρὸ γιὰ νὰ τὸ βαστάξουν· θὰ ἀπαιτοῦσε ἐκεῖνο ποὺ μπόροῦμε νὰ ἀπαιτήσουμε ἀπ' αὐτοὺς, νὰ ἀνοίξουν δηλαδή, τὰ μάτια τους καὶ νὰ καταφέρουν νὰ ξεχωρίσουν μέσα τους τὸ «ἀληθινὸ» ἀπὸ τὸ «ψεύτικο». Μόνο τὸ ἀνέντιμο ψέμμα τοὺς ταιριάζει. Κάθε τί ποὺ νοιώθει σήμερα τὸν ἑαυτό του «καλὸ ἄνθρωπο» εἶναι ὁλότελα ἀνίκανο νὰ δῇ τὰ πράγματα διαφορετικά, παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνέντιμη ψευδολογία ἀποψη, τὴ βαθειὰ ψευδολογία, τὴν ἐνάρετη ψευδολογία, τὴν γαλανομάτα ψευδολογία. Αὐτοὶ οἱ «καλοὶ ἄνθρωποι» ἔχουν τώρα ὅλοι τους βασικά καὶ ριζικὰ ἡθικοποιηθεῖ, καὶ ὅσο γιὰ τὴν ἐντιμότητά τους, ὅλοι τους κατηγοροῦνται γιὰ παλιανθρωπιά καὶ εἶναι αἰῶνια διεστραμένοι : ποῖος ἀπὸ δαύτους θὰ μποροῦσε ν' ἀνθέξει μιὰ ἀλήθεια «γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο» !...

Ἢ, γιὰ νὰ ἐκφρασθῶ πιὸ συγκεκριμένα : ποῖος θὰ ἄντεχε στὴ δοκιμασία μιὰ πραγματικῆς βιογραφίας ! Ἀναφέρω παραδείγματα : ὁ λόρδος Βύρωνας εἶχε ἀφίσει μερικὲς ἐντελῶς προσωπικὲς του σημειώσεις σχετικὰ μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ὁ Θωμᾶς Μοῦρ ἦταν «ὑπερβολικὰ καλός», καὶ γι' αὐτὸ ἔκαψε τὰ χαρτιά τοῦ φίλου του. Ὁ δρ Γκβίννερ, ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ Σοπενχάουερ, φαίνεται πῶς ἔκανε τὸ ἴδιο, γιὰτὶ καὶ ὁ Σοπενχάουερ εἶχε κρατήσει σημειώσεις γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ ἴσως καὶ ἐνάντια στὸν ἑαυτό του («εἰς ἑαυτόν»). Ὁ θαυμασιὸς ἀμερικᾶνος Θάιμπερ, ὁ βιογράφος τοῦ Μπετόβεν, σταμάτησε ξαφνικὰ τὸ

ἔργο του : σὰν ἔφτασε σὲ ἓνα ὠρισμένο σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐντιμῆς καὶ ἀγνῆς ζωῆς, δὲν μπόρεσε νὰ βαστάξει...

Τὸ ἠθικὸ συμπέρασμα ὧν αὐτῶν εἶναι πὼς κανένας ἔξυπνος ἄνθρωπος δὲ θέλει πιά νὰ γράφει οὔτε μὴ εἰλικρινῇ φράση γιὰ τὸν ἑαυτό του—ἐκτὸς πιά, ἂν ἀνῆκει σ' αὐτὴ τὴν τάξιν τῶν ἀνοήτων... Μᾶς ὑπόσχονται μὴ βιογραφία τοῦ Ριχάρδου Βάγνερ : ποῖος θὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ συγγραφέα ;... Ἄς θυμηθοῦμε τὸν κωμικὸ τρόπον πὺν προκαλέσει στὴ Γερμανία ὁ καθολικὸς ἱερέας Γιάνσεν μὲ τὴν τόσο ἀδέξια καὶ τόσο ἀφελῇ εἰκόνα πὺν ἔδωσε γιὰ τὴν κίνηση τῆς Μεταρρύθμισης. Φανταστῆτε τί θὰ γινότανε ἂν ἐρχότανε σὺν νοῦ κανενὸς νὰ μᾶς διηγηθεῖ μὲ διαφορετικὸν τρόπον αὐτὴ τὴν κίνηση ! ἂν δηλαδὴ, ἕνας πραγματικὸς ψυχολόγος μᾶς ἔδειχνε κάποιον ἀληθινὸν Λουθήρον, ὅχι πιά μὲ τὴν ἀφελῇ ἠθικολογίαν ἑνὸς ἐπαρχιώτη παπᾶ, οὔτε μὲ τὸ γλυκερὸ καὶ γεμᾶτο σεβασμὸ ὕψος τῶν διαμαρτυρούμενων ἱερέων, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀτσάλεναν αὐστηρότητα ἑνὸς Ταῖν, ὁδηγημένος ἀπὸ τὴ δύναμιν τοῦ χαρακτῆρα καὶ ὅχι μὲ τὴν ἐπιεικῇ ἐπιδεξιότητα ἀπέναντι στὴ δύναμιν ;... (Οἱ Γερμανοί, ἅς τὸ ποῦμε μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρίαν, ἔχουν κιόλας βγάλει τὸν κλασσικὸν τύπον αὐτῆς τῆς ἐπιεικειᾶς—καὶ ἔχουν κάθε δικαίωμα νὰ τὸν διεκδικοῦν : ὁ Λεοπόλδος Ράνκε τοὺς εἶναι, πραγματικά, ὁ κλασσικὸς συνήγορος κάθε «causa fortiori» ὁ πῦν ἐπιδέξιος ἀπ' ὅλους τοὺς ἐπιδέξιους καιροσκόπους).

— 20 —

Μὰ θὰ μὲ καταλάβετε κι' ὅλας : — φτάνει, δὲν εἶν' ἔτσι ; σὺν κάτω - κάτω τῆς γραφῆς νὰ μὴν μποροῦμε ἐμεῖς οἱ ψυχολόγοι νὰ γλυτώσουμε ἀπὸ κάποια δυσπιστία γιὰ τὸν ἑαυτό μας ;... Φαίνεται πὺν ἀκόμα εἴμαστε «παραπάνω καλοὶ» ἀπ' ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἐξασκήσωμε τὸ ἐπάγγελμά μας : φαίνεται πὺν κι' ἐμεῖς, εἴμαστε ἀκόμα θύματα, λεία τῶν ἄρρωστων ἀπ' αὐτὸ τὸ γοῦστο τῆς ἡμέρας, τὸ πασαλειμένο μὲ ἠθικὴν, ὁσηδήποτε περιφρόνησιν κι' ἂν τοῦ δείχνουμε.—Εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχουμε κι' ἐμεῖς μολυνθεῖ ἀπ' αὐτό.

Ἀπὸ τί ἤθελε λοιπὸν νὰ προφυλάξῃ τοὺς ὁμοίους τοῦ ἐκείνου ὁ διπλωμάτης ὅταν τοὺς ἔλεγε : «Προπαντὸς, Κύριοι, πρέπει

νὰ δυσπιστοῦμε σὺν πρώτες μας κινήσεις ! Σχεδὸν πάντα εἶναι καλὲς !...» Ἔτσι θάπρεπε νὰ μιλάει σήμερον κάθε ψυχολόγος σὺν ὁμοίους τοῦ... Κι' αὐτὸ μᾶς ξαναφέρει σὺν πρόβλημά μας, πὺν ἀπαιτεῖ κάποια αὐστηρότητα ἀπὸ μᾶς, καὶ προπαντὸς κάποια δυσπιστία γιὰ τὺς πρώτες κινήσεις. Τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ στὴν ὑπηρεσίαν ἐνὸς σκοποῦ, τὸ ξέσπασμα τῶν αἰσθημάτων : — ὅποιος θυμᾶται καλὰ τὴν προηγουμένη πραγματεία θὰ ἔχει μαντέψει οὐσιαστικὰ τί σημαίνει αὐτό. Σημαίνει, νὰ δημιουργήσωμε ἓνα ἀχαλίνωτο ξέσπασμα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, νὰ τὴν θυθίσουν σὺν τρόπον, σὺν πάγῳ, στὴ φλόγαν καὶ σὺν ἐνθουσιασμόν, σὲ σημεῖον πὺν νὰ ξεχάσει, σὰν ἀπὸ ἓνα μαγικὸν ραβδί, ὅλας τὺς μικροαθλιότητες τῆς καχεξίας τῆς, τῆς δυσαρέσκειάς τῆς καὶ τῆς ἀηδίας τῆς. Πὺν φτάνουν σ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ; καὶ ποῖος εἶναι ὁ πῦν σίγουρος δρόμος ;

Κατὰ βάθος, ὅλα τὰ μεγάλα πάθη εἶναι καλὰ, φτάνει νὰ μποροῦν νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀπότομα, εἴτε θυμὸς εἶναι, εἴτε φόβος, εἴτε φιληδονία, εἴτε μῖσος, εἴτε ἐλπίδα, εἴτε θρίαμβος, εἴτε ἀπόγνωση, εἴτε σκληρότητα. Καὶ πραγματικά, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας πῆρε ἀδίσταχτα στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὅλη τὴν ἀγέλην τῶν ἀγριόσκυλων πὺν οὐρλιάζοντε μέσα σὺν ἄνθρωπον, γιὰ νὰ ἐξαπολύσει, ἀνάλογα μὲ τὺς ἀνάγκες, πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο, μὲ ἓνα μοναδικὸν σκοπὸν, νὰ ξυπνήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴ μακρόχρονη θλίψιν τοῦ, νὰ διώξῃ, προσωρινὰ τουλάχιστον, τὸν ὑπόκοπον πόνον τοῦ, τὴν δισταχτικὴν δυστυχίαν τοῦ, ὁδηγημένος ἀπὸ μίαν καὶ μόνην ἐρμηνείαν, ἀπὸ μίαν «θερησκευτικὴν δικαίωσιν».

Κάθε τέτοιον εἶδος ξέσπασμα πληρώνεται, ἐννοεῖται, ὕστερα — μ' αὐτό, οἱ ἄρρωστοι ἀρρωσταίνουν περισσότερο : — καὶ γι' αὐτό, αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς γατριᾶς εἶναι, σύμφωνα μὲ τὺς σύγχρονες ἀντιλήψεις μας, «ἐνοχος» τρόπος. Ἡ δικαιοσύνη, ὅμως, ἀπαιτεῖ νὰ παρατηρήσωμε πὺν ἐφαρμόστηκε μὲ καλὴ πρόθεσιν, πὺν ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας πίστευε ἀπόλυτα στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς θεραπείας τοῦ καὶ πὺν μάλιστα θεώρησε ἀπαράιτητον νὰ τὴν ὁρίσει, — καὶ πὺν ἀρκετὲς φορὲς κόντεψε νὰ χαθεῖ καὶ ὁ ἴδιος μπροστὰ σὺν θέαμα τοῦ πόνου πὺν εἶχε προκαλέσει. Ἄς παρατηρήσωμε ἀκόμα πὺν τὰ φοβερά ψυχολογικὰ ἀντίποινα κατὰ τέτοιων ὑπερβολῶν κι' ἴσως ἀκόμα καὶ οἱ διανοητικὲς διαταραχὲς πὺν ἔχουν γιὰ ἐπακόλουθον, δὲν βρίσκονται σὲ ἀπόλυ-

τη αντίφαση με τὸ γενικὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς γιαιτρείας. Γιατί, ὅπως εἶδαμε, τὸ ζήτημα δὲν ἦταν νὰ γιαιτρευτοῦν οἱ ἀρρώστειες, μὰ νὰ καταπολεμηθεῖ ἡ κακοδιαθεσία καὶ ἡ κατάθλιψη με καταπραῦντικά καὶ ναρκωτικά.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο πέτυχε ὁ σκοπὸς τους. Ἡ τεράστια ἐπιδεξιότητα ποὺ ἔδειξε ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας γιὰ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ ἐκεῖνη τὴν παραχτική καὶ ἐκστατική μουσική, πέτυχε ἀπόλυτα — ὁ καθένας ξέρεי πῶς κατάφερε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸ συναίσθημα ἐνοχῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος, τὸ δείξαμε με λίγα λόγια στὴν προηγούμενη πραγματεία — εἶναι ζήτημα ψυχολογίας τοῦ ζῶου, καὶ τίποτα παραπάνω: τὸ συναίσθημα τῆς ἁμαρτίας μᾶς παρουσιάστηκε, θὰ λέγαμε, ὡμά. Μόνο στὰ χέρια τοῦ ἱερέα, αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ καλλιτέχνη, τὸ συναίσθημα τῆς ἁμαρτίας ἀρχισε νὰ παίρνει μορφή! — καὶ τί μορφή! Τὸ «ἀμάρτημα» — γιατί αὐτὸ τὸ ὄνομα ἔδωσε ὁ ἱερέας στὴν «κακὴ συνείδηση» τοῦ ζῶου (στὴν ἀναποδογυρισμένη σκληρότητα) — τὸ ἀμάρτημα, λοιπόν, ἔχει μείνει ὡς τὰ τώρα τὸ σπουδαιότερο γεγονός στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: γιὰ μᾶς, ἀντιπροσωπεύει τὸ πιὸ ὀλέθριο κατάρθωμα ἐπιδεξιότητος τῆς θρησκευτικῆς ἐρμηνείας. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὑποφέρει γιὰ τὸν ἑαυτό του γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε αἰτία, σωματικὴ βέβαια, σὰν τὸ ζῶο στὸ κλουβί, κι' εἶναι ταραγμένος, ἀναποφάσιτος, ἀβέβαιος γιὰ τοὺς λόγους καὶ τίς αἰτίες, ἀναζητῶντας τὸ γιατί τῶν πραγμάτων — γιατί ἡ βεβαιότητα δίνει ἀνακούφιση — ποὺ ψάχνει νὰ βρεῖ φάρμακα καὶ ναρκωτικά, στὸ τέλος καταλήγει νὰ ἔρθει σὲ συνεννόηση με κάποιον ποὺ ξέρει ἀκόμα καὶ τὰ κρυφὰ πράγματα! Νά! πετυχαίνει μιὰ ἐνδειξη: ὁ μάγος του, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, τοῦ δίνει τὴν πρώτη «ἐνδειξη» γιὰ τὴν «αἰτία» τοῦ «πόνου» του: πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσει μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, σ' ἕνα σφᾶλμα ποὺ ἔχει κάνει στὸ παρελθὸν καὶ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσει τὸν πόνο του σὰν τιμωρία... Κατάλαβε, κατάλαβε ὁ δύστηνος: τώρα, ἔχει γίνεи σὰν τὴν κόττα ποὺ ἔχουνε χαράξει μιὰ γραμμὴ ὀλόγυρά της. Δὲν καταφέρνει νὰ βγεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸν κύκλο τῶν γραμμῶν: ἀπὸ ἀρρώστος, ἔχει γίνεи «ἀμαρτωλός»... Κι' ἀπὸ τότε, γιὰ χιλιάδες χρόνια, ὀρθώνεται μπροστὰ στὰ μάτια μας τὸ θέαμα αὐτοῦ τοῦ καινούργιου ἀρρώστου, τοῦ «ἀμαρτωλοῦ» — θὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀραγες ποτὲ ἀπ' αὐτό;

Ἀπ' ὅποια μεριά κι' ἂν στραφοῦμε, παντοῦ βλέπομε τὸ ὑπνωτισμένο βλέμμα τοῦ ἁμαρτωλοῦ, στηλωμένο πάντα στὸ ἴδιο μέρος (στὸ «σφᾶλμα», τὴ μοναδικὴ αἰτία τοῦ πόνου του): παντοῦ, βλέπομε τὴν κακὴ συνείδηση, «dies grewliche Thier», ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ Λούθηρος: παντοῦ, βλέπομε νὰ ξαναγυρίσει πίσω τὸ παρελθόν, τὸ ἀφύσικο γεγονός, ἡ πράξη ποὺ τὴν ἀντιγράφουν με κακὸ μάτι» παντοῦ, βλέπομε τὴν θεληματικὴ παραγνώριση τοῦ πόνου νὰ γίνεи κύριο πρᾶγμα, τὸν πόνο νὰ μεταβάλλεиτὰ σὲ συναίσθημα ἁμαρτίας, φόβου, τιμωρίας: παντοῦ, βλέπομε τὴν πειθαρχία, τὸ μαρσαμένο κορμί, τὴ συντριβὴ τὸν ἁμαρτωλὸ ποὺ αὐτοβασανίζεται πάνω στὸν ἀπάνθρωπο τροχὸ μιᾶς ἀνήσυχης καὶ ἡδονικῆς ἀρρώστης συνείδησης: τὸ βουβὸ πόνο, τὸ φοιχτὸ φόβο, τὴν ἀγωνία τῆς βασανισμένης καρδιάς, τοὺς σπασμοὺς μιᾶς ἄγνωστης εὐτυχίας, τὴν ἀπελπισμένη κραυγὴ γιὰ τὴ «λύτρωση». Καὶ πραγματικά, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ παλιὰ κατάθλιψη, ἡ βαρεὶά κούραση, στὸ τέλος ὑπερπηδῶνταν καὶ ἡ ζωὴ ξαναγινόταν πολὺ ἐνδιαφέρουσα: ξύπνιος, ὀλοένα ξύπνιος, ἀκόμα καὶ τὴ νύχτα, φλογερός, ἀπανθρακωμένος, ἐξαντλημένος κι' ὅμως καθόλου κουρασμένος — ἔτσι ἐμφανίζοταν ὁ ἄνθρωπος, ὁ «ἀμαρτωλός», ποὺ εἶχε μνηθεῖ σ' αὐτὰ τὰ μυστήρια. Αὐτὸς ὁ γέρο-μάγος τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στὴν καχεξία, ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας — εἶχε ὅπως φαίνεται νικήσει, εἶχε ἔρθει ἡ βασιλεία του: τώρα πιά, δὲν παραπονιῶνταν γιὰ τὸν πόνο, μόνο διψοῦσε γιὰ πόνο.

«Νὰ πονοῦμε! πάντα νὰ πονοῦμε! κι' ἄλλο πόνο!» αὐτὴ ἦταν, αἰῶνες ὀλόκληρους, ἡ κραυγὴ τῶν ὁπαδῶν του καὶ τῶν μνημένων. Κάθε ὀδυνηρὴ κραυγὴ τοῦ συναισθήματος, κάθε τι ποὺ συντρίβει, ἀνατρέπει, λιώνει, ξεριζώνει, καὶ ἀρπάζει σὲ κατάσταση ἔκστασης, τὸ μυστικὸ τοῦ βασανισμοῦ, ἀκόμα καὶ τὰ ἐπινοήματα τῆς κόλασης — ὅλα αὐτὰ τώρα ἀποκαλύφθηκαν, μαντεύθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν, κι' ὅλα αὐτὰ ἤρθαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ μάγου γιὰ νὰ συμβάλουν στὸ θρίαμβο τοῦ ἰδανικοῦ του, τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ... «Τὸ βασίλειό μου δὲν εἶναι αὐτοῦ τοῦ κόσμου» — ἔλεγε καὶ ξανάλεγε, καὶ πρὶν καὶ ὕστερα: μὰ εἶχε τάχα τὸ δικαίωμα νὰ μιλάει ἀκόμα ἔτσι;... Ὁ Γκαίτε ἰσχυρίζοταν πῶς ὑπῆρχαν μόνο τριάντα ἑξὶ δραματικὲς καταστάσεις: ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνο θὰ μποροῦσε νὰ μαντέψει κανεῖς, ἂν δὲν τὸ

ξέρει κώλας, πώς ο Γκαίτε δὲν ἦταν ἀσκητικὸς ἱερέας. Γιατὶ αὐτὸς — ξέρει πολὺ περισσότερες...

— 21 —

Θὰ ἦταν περιττὴ ἔστω καὶ ἡ παραμικρὴ λέξη κριτικῆς σχετικὰ μὲ ὅλο αὐτὸ τὸν «ἐνοχο» ἱερατικὸ, στοχασμὸ. Γιατί, ποιὸς θὰ σκεφτόταν νὰ ἰσχυριστεῖ πὼς ἓνα τέτοιο ξεχειλίσμα τοῦ συναισθήματος (στολισμένο, βέβαια, μὲ τὰ πιδ ἱερὰ ὀνόματα καὶ ποτισμένο μὲ τὴν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ του) ὡ φ έ λ η σ ε ποτὲ ἓναν ἄρρωστο παραδομένο σὺν φροντίδεις τοῦ ἀσκητικοῦ ἱερέα; Τουλάχιστον, θὰ πρέπει νὰ συνεννοηθοῦμε σχετικὰ μὲ τὸ νόημα τῆς λέξης «ὠφέλιμος». Ἄν μ' αὐτὴ ἐννοοῦμε πὼς αὐτὸ τὸ θεραπευτικὸ σύστημα ἔκανε τὸν ἄνθρωπο κα λ ύ τ ε ρ ο δὲν θὰ φέρω ἀντίρρηση. Θὰ προσθέσω ὅμως πὼς, γιὰ μένα, τό : κάνω «καλύτερο» σημαίνει «κάνω κατοικίδιο», «ἐξασθενίζω», «ἀποθαυρύνω», «ἐκλεπτύνω», «μαλθακεύω», «κάνω γυναικωτὸ» (δηλαδή, τὸ καλύτερεύω εἶναι περίπου συνώνυμο μὲ τὸ «ξεπέφτω»...).

Ὅταν πρόκειται προπαντὸς γιὰ ἄρρωστο, γιὰ κακοδιάθετο, γιὰ καταθλιμμένο, ἓνα τέτοιο σύστημα, ἂν ὑποθέσουμε πὼς κάνει «καλύτερο» τὸν ἄνθρωπο, — τὸν κάνει, ὅμως, σίγουρα καὶ πιδ ἄ ρ ρ ω σ τ ο. Ρωτήστε ἓνα ψυχίατρο νὰ σᾶς πεῖ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μεθοδικῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐξιλαστήριων βασανισμῶν, ἢ γιὰ τὴ συνεχῆ χρήση τῆς συντριβῆς καὶ τῶν μυστικῶν ἐκστάσεων. Ρωτήστε, ἀκόμα, τὴν ἱστορία : παντοῦ ὅπου ἐφάρμοσε ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας τὴν θεραπεία του, ἡ ἀρρώστεια ἐξελίχθηκε μὲ ἀνησυχαστικὴ ταχύτητα καὶ ἔνταση. Ποιὸ ἦταν πάντα τὸ «ἀποτέλεσμα»; Ἡ ἀναστάτωση τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἀπάνω ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀρρώστεια· κι' αὐτό, τόσο γενικά, ὅσο καὶ σὺν ἰδιαιτέρες περιπτώσεις, τόσο γιὰ τὰ ἄτομα, ὅσο καὶ γιὰ τὶς μᾶζες. Σὰν συνέπεια τῆς ἐξ ἁ σ κ η σ η ς στὸν ἐξιλασμὸ καὶ στὴ λύτρωση, βρίσκουμε τὶς πιδ τρομαχτικὰ καὶ τὶς πιδ ἄγριες ἐπιδημίες τῆς ἐπιληψίας ποὺ ἔχει γνωρίσει ἡ ἱστορία, ὅπως τὸ χορὸ τοῦ ἁγίου Γκαὶ καὶ τοῦ ἁγίου Γιάννη στὸ μεσαίωνα. Ἐξ ἄλλου, βρίσκουμε καὶ δευτερεύουσες ἐκδηλώσεις, ὅπως τὶς τρομερὰ παραλύσεις καὶ μακροχρόνιες καταβολὰς ποὺ ἔχουν γιὰ συνέπεια νὰ ἀλλάξει ἐντελὼς ἡ ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς πόλης

(Γενεύη, Βασιλεία)· μ' αὐτό, ἀκόμα, συνδέεται καὶ ἡ ὑπερβολὴ γιὰ τὶς μάγισσες ποὺ εἶχε κάτι τὸ κοινὸ μὲ τὴν ὑπνοδασία (μόνο ἀπὸ τὸ 1564 ὥς τὸ 1605 παρουσιάστηκαν ὀχτὼ μεγάλες ἐπιδημίες· ἀκόμα, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀνάλογα συμπτώματα, βρίσκουμε καὶ τὸ ὁμαδικὸ παραλήρημα ἐκείνων τῶν ζηλωτῶν τοῦ θανάτου, ποὺ ἦ φριχτὴ τους κραυγὴ : «*en viva la morte !*» ἀντήχησε σ' ὀλάκερη τὴν Εὐρώπῃ, ἐνῶ τὴν διακόπτανε τότε φιλήδονες καὶ πότε λυσσασμένες γιὰ καταστροφὴ ἰδιοσυγκρασίας. Ἄλλωστε, τὰ ἴδια ἀλληλοδιάδοχα ξεσπάσματα τῶν καθῶν μαζί μὲ τὶς ἴδιες διαλείψεις καὶ ξεπετάγματα παρατηροῦμε καὶ σήμερα ἀκόμα παντοῦ ὅπου ὑποδέχονται μὲ ἰδιαίτερη ζέση τὴν ἀσκητικὴ θεωρία τῆς ἁμαρτίας. (Ἡ θρησκευτικὴ νύρωση ἐ μ φ α ν ί ζ ε τ α ι μὲ ὅλα τὰ συμπτώματα τοῦ «ὑψιστοῦ κακοῦ» δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό. Τί εἶναι; *Quoeritur*). Μὲ λίγα λόγια, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ καὶ ἡ λατρεία του τῆς ἐξιδαυκευμένης ἠθικῆς, αὐτὴ ἡ μεγαλοφυΐα, τολμηρὴ καὶ ριψοκίνδυνη συστηματοποίηση ὅλων τῶν μέσων ποὺ τείνουν σὲ ἓνα ξέσπασμα τοῦ συναισθήματος καὶ ποὺ ἀσχεῖται κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα ἐνὸς ἱεροῦ σκοποῦ, εἶναι γραμμένη μὲ τρομεροὺς καὶ ἀνεξίτηλους χαρακτῆρες σὲ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλοίμονο! ὅ χ ι μ ο ν ἄ χ α στὴν ἱστορία τῆς!...

Δὲν ξέρω καμιὰ ἀρχὴ ποὺ νὰ ὑπονόμεισε ὅσο αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ τὴν ὑ γ ε ί α καὶ τὸ σφρίγος τῶν φυλῶν, καὶ προπαντὸς τῶν Εὐρωπαίων· χωρὶς νὰ υπερβάλουμε, μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε κα τ' ἐ ξ ο χ ῆ ν θ ε ο μ η ν ί α στὴν ἱστορία τῆς ὑγείας τοῦ ἀνθρώπου στὴν Εὐρώπῃ. Τὸ πολὺ - πολὺ θὰ μπορούσαμε νὰ παραλληλίσουμε μ' αὐτὴν, μιὰν εἰδικὰ γερμανικὴ ἐπίδραση : ἐννοῶ τὸ δηλητηριασμὸ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὰ οἰνοπνευματώδη ποτὰ ποὺ πάντα συμβάδιζε μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ φυλετικὴ ὑπεροχὴ τῶν Γερμανῶν (—ὅπου μπόλιασαν τὸ αἷμα τους, μπόλιασαν καὶ τὰ βίτσια τους).— Καὶ τρίτη, στὴ σειρά, θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετήσουμε τὴ σύφιλη, —*magno sed maximum intervallo*.

— 22 —

Παντοῦ ὅπου κυριάρχησε ὁ ἀσκητικὸς ἱερέας, διέφθαιρε τὴν ὑγεία τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ συνέπεια διέφθαιρε καὶ τὸ γ ο ὦ σ τ ο, *in artibus et litteris* — καὶ ἀκόμα τὸ διαφθείρει. «Συνεπῶς;» — Ἐλπίζω πὼς θὰ συμφωνήσετε μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ

συμπεράσματά μου και πώς δεν θα χρειαστεί να τὰ ἀποδείξω. Θὰ πῶ μονάχα δυὸ λόγια σχετικά με τὸ κεφαλαῖωδες βιβλίον τῆς χριστιανικῆς λογοτεχνίας, τὸ πρότυπό της, τὸ «κατ' ἐξοχὴν βιβλίον» της.

Μέσα στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ λαμπρότητα ποὺ ἦταν καὶ λογοτεχνικὴ λαμπρότητα, ἀπέναντι στὸν κόσμον τῆς ἀρχαίας φιλολογίας ποὺ ὑπῆρχε ἀκόμα ὁλοκληρωμένη χωρὶς τάρες καὶ κενά, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου μποροῦσαν ἀκόμα οἱ ἄνθρωποι νὰ διαβάσουν μερικὰ βιβλία ποὺ σήμερα θὰ χαρίζαμε ὁλόκληρες φιλολογίες γιὰ νὰ τὰ ἔχουμε, ἡ ματαιόδοξη ἀφέλεια μερικῶν χριστιανῶν ταραχοποιῶν — σήμερα τοὺς ὀνομάζουν Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας — τόλμησε νὰ διακηρύξει: «Ἔχουμε καὶ μεῖς τὴν κλασσικὴν μας φιλολογίαν· δὲν χρειαζόμαστε τὴν φιλολογίαν τῶν Ἑλλήνων». Καὶ λέγοντας αὐτά, δείχνανε μὲ περηφάνεια βιβλία μὲ θρύλους, ἐπιστολὰς ἀποστόλων, μικρὰς πραγματείας ἀπολογητικῆς, ὅπως σχεδὸν κάνει σήμερα, μὲ μιὰ ἀνάλογη ψυχολογία, ὁ ἀγγλικὸς «στρατὸς τῆς σωτηρίας», σὰν καταπολεμεῖ, στὸν ὅσιον ἀγῶνα του, τὸ Σαίξπηρ καὶ ἄλλους «ἐθνικοὺς».

Ὅπως θὰ καταλάβετε, δὲν μ' ἀρέσει ἡ Καινὴ Διαθήκη. Σχεδὸν ἀνησυχῶ ποὺ μόνο ἐγὼ ἔχω αὐτὴ τὴ γνώμη γι' αὐτὸ τὸ βιβλίον ποὺ τόσο τὸ ἔχουν ἐκτιμῆσει καὶ ὑπερτιμῆσει (ἐνάντιά μου ὁρῶνται τὸ γοῦστο σχεδὸν δυὸ χιλιάδων χρόνων!): μὰ τί νὰ κάνω; «Νὰ με, δὲν μπορῶ νὰ κάνω διαφορετικὰ» (1) — ἔχω τὸ θάρρος τῆς κακῆς μου συνείδησης. Ἐνῶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι ἐντελὲς ἄλλο πρᾶγμα: σεβασμὸς στὴν Παλαιὰ Διαθήκη! Σ' αὐτὴν βρῖσκω μεγάλους ἀνθρώπους, ἡρωικὴ ἀτμόσφαιρα καί, τὸ σπάνιότερον ἀπ' ὅλα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον, τὴν ἀνεκτίμητη ἀφέλεια τῆς *dynastie karolig*: καὶ ἀκόμα περισσότερο, βρῖσκω ἓνα λαόν. Ἀντίθετα, στὴν Καινὴ Διαθήκην βασιλεύει ἡ ἀταξία τῶν κάθε λογῆς μικρῶν αἱρέσεων, τὸ ψυχικὸ ροκοκό, κάτι τὸ συστραμένο, τὸ δύστροπον καὶ τὸ παράξενο, ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν μικροσυνόδων, ἀπ' ὅπου, ὅμως, δὲν λείπει κάπου - κάπου καὶ κάποια πνοὴ δουλορικῆς γλυκερότητας ποὺ ἀναδίδει πολὺ καλὰ τὴν ἐπιμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς (καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας), ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριά, εἶναι μᾶλλον ἑλληνικὴ καὶ ἰουδαϊκὴ. Ἐκεῖ, ἡ

¹ Ὑπόμνημ. Λόγια τοῦ Λούθηρου στὴ διαίτα τῆς Βόρμς. — Σημ. τ.Μ.

ταπεινοφροσύνη καὶ ἡ σπουδαιοφάνεια βαδίζουν χέρι - χέρι. Βλέπεις μιὰ αἰσθηματικὴ πολυλογία ποὺ σὲ ξεκουφαίνει. Παραφορὰ, μὰ ὄχι πάθος· μιὰ ἀξιοθρήνητη μιμητικὴ· εἶναι φανερό πὼς λείπει ἀπὸ καὶ μέσα ἡ στέρεη παιδεία. Πὼς μποροῦσαν καὶ ἐπιδείχνανε ἔτσι-δὰ τίς μικροατέλειές τους, αὐτοὶ οἱ ἐβλαβικοὶ ἀνθρωπάκηδες! Ἀφοῦ κανένας δὲ γνωιάζεται γι' αὐτές, καὶ λιγώτερον ἀπ' ὅλους, ὁ Θεός.

Τέλος, θέλουν νὰ κερδίσουν καὶ τὸ «στέφανον τῆς αἰώνιας ζωῆς», αὐτοὶ οἱ μικροεπαρχιώτες. Καὶ γιατί; Γιὰ ποιὸ σκοπὸ; Εἶναι ἀκατονόμαστη ἀδιαντροπιά. Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀνεχτεῖ ἓνα Πέτρο «ἀθάνατο»; Ἔχουνε μιὰ πραγματικὰ γελοία ἀλαζονεία: δὲν παύουν νὰ λένε τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια, γιὰ τίς προσωπικὰς τοὺς ὑποθέσεις, τίς βλακεῖες τοὺς, τίς θλίψεις τοὺς, τίς μικρόπρεπες ἔγνοιες τοὺς, σὰν ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων νὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ φροντίζει γι' αὐτές, καὶ δὲν κουράζονται ποτὲ νὰ ἀνακατεύουν τὸ Θεὸ ἀκόμα καὶ στὸ βούρκο καὶ τῶν πιδ μικρῶν θλίψεων τοὺς. Κι' ἐκεῖνος, πάλι, ὁ αἰώνιος καὶ τόσο κακόγουστος ἐνικὸς στὶς σχέσεις τοὺς μετὰ τὸ Θεόν! Ἐκεῖνη ἡ ἐβραϊκὴ καὶ ὄχι μονάχα ἡ ἐβραϊκὴ, οἰκειότητα τοῦ μουσουλίου καὶ τοῦ ποδαριοῦ τοὺς μετὰ τὸ Θεόν!

Στὴν Ἀνατολικὴ Ἀσία ὑπάρχουν μικροὶ καὶ περιφρονημένοι «εἰδωλολάτρεις λαοί», ἀπ' ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ διδαχτοῦν ἐκεῖνοι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τί θὰ πεῖ τὰ κτ στὴ λατρεία· οἱ λαοὶ αὐτοί, ὅπως μαρτυροῦν οἱ χριστιανοὶ ἱεραπόστολοι, δὲν ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτὸν οὔτε κἂν νὰ προσφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τοὺς. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται γοητευτικὰ λεπτό: μὰ σίγουρα, εἶναι παραπάνω λεπτό ἀπ' ὅσο χρειάζεται, καὶ ὄχι μονάχα γιὰ τοὺς πρῶτους χριστιανούς· γιὰ νὰ δείξουμε τὴν ἀντίθεση, ὅς θυμαίνομε τὸ Λούθηρον, τὸν πιδ «εὐγλωττον» καὶ τὸν λιγώτερον μετριοφρονα χωριάτη ποὺ γνώρισε ἡ Γερμανία, καὶ τὸν τόσον ποὺ τοῦ ἄρεσε παραπάνω ἀπὸ κάθε τί ἄλλο νὰ μιλάει μετὰ τὸ Θεόν.

Ὁ πόλεμος ποὺ ἄρχισε ὁ Λούθηρος ἐνάντια στοὺς ἄγιους μεσολαβητὰς τῆς Ἐκκλησίας (καὶ ἰδιαίτερα ἐνάντια «αὐτὸν πάπα, αὐτὸ τὸ γουροῦνι τοῦ διαβόλου», δὲν ἦταν οὐσιαστικά, καὶ αὐτὸ εἶναι βέβαιον, τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἐξέγερση ἐνὸς ἀγροίκου ποὺ δὲν τοῦ ἄρεσε ἡ καλὴ ἐτικέτα τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὴ ἡ ἐθιμοτυπικὴ ἐτικέτα τοῦ ἱερατικοῦ γούστου, ποὺ μόνο στοὺς πιδ καθιερωμένους καὶ στοὺς πιδ σιω-

πηλούς επέτρεπε να πλησιάζουν τα ἅγια τῶν ἁγίων, ἐνῶ τοὺς ἀγροίκους τοὺς ἄφινε ἀπ' ἔξω. Μὲ κανένα τρόπο δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὸ λόγο οἱ καλομαθημένοι ἄνθρωποι καὶ προσπαντὸς ἐδῶ, — μὰ αὐτὸ ὁ χωριάτης Λούθηρος τὸ ἐννοοῦσε ἐντελῶς διαφορετικά: δὲν ἦταν ἀρκετὰ γερμανικό, κατὰ τὴν γνώμη του. Αὐτὸς ἤθελε πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ μιᾶνε κατ' εὐθείαν, προσωπικά, «χωρὶς τύπους», μὲ τὸ Θεό του... Ἔ, λοιπόν, αὐτὸ ἔκανε.

Ὅπως καταλαβαίνετε, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ δὲν ἦταν ποτὲς καὶ πούθεν ἀ σχολεῖο καλοῦ γούστου, καὶ ἀκόμα λιγώτερο, καλῶν τρόπων — στὴν καλύτερη περίπτωση, ἦταν σχολεῖο ἱερατικῶν τρόπων —: κι' αὐτό, γιατί ἔχει μέσα του κάτι ποὺ εἶναι μοιραῖο γιὰ τοὺς καλοὺς τρόπους, — τὴν ἄλλειψη μέτρου, τὸ μῖσος γιὰ τὸ μέτρο, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι ἓνα «non plus ultra».

— 23 —

Τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ δὲν διέφθειρε μονάχα τὸ γούστο καὶ τὴν ὑγεία, μὰ καὶ ἓνα τρίτο, τέταρτο, πέμπτο καὶ ἕκτο πρᾶγμα (δὲν θὰ τὰ ἀπαριθμῶ ὅλα, γιατί δὲν θὰ εἶχε τελειωμό!). Ἐδῶ, δὲ θέλω νὰ παρουσιάσω τὴν πρᾶξ αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ, παρὰ μονάχα τὴ σημασίᾳ του, ἐκεῖνο ποὺ ἀφίνει νὰ διαφαίνεται, ἐκεῖνο ποὺ εἶναι κρυμμένο πίσω του, κάτω του, μέσα του, ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν προσωρινή, τὴν σκοτεινή, τὴν φορτωμένη ἀπὸ ἐρωτηματικά καὶ παρεξηγήσεις ἔκφρασή του. Μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πετύχω αὐτὸ τὸ σκοπὸ, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ στερῶ τοὺς ἀναγνώστες μου ἀπὸ μιὰν ἐπισκόπηση καὶ τῆς τερατώδους καὶ τῆς ὀλέθρας δράσης του: καὶ τέλος, γιὰ νὰ τοὺς προπαρασκευάσω γιὰ τὴν τελευταία ὕψη, τὴν πρὸ τρομαχτικῆς ὕψους ποὺ μπορεῖ νὰ πάρει στὰ μάτια μου τὸ ζήτημα τοῦ νοήματος τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ.

Τὴ σημαίνει ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ ἡ τερατώδης τοῦ δύναμη; Γιατί ὑποχώρησαν τόσο πολὺ μπροστά της; Γιατί δὲν τῆς ἀντιστάθηκαν περισσότερο; Τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ ἐκφράζει μὰ θέληση: ποὺ βρίσκεται λοιπὸν ἡ ἀντίπαλη θέληση ποὺ ἐκφράζει ἓνα ἀντίπαλο ἰδανικόν;

Τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ ἔχει ἓνα σκοπόν, — κι' αὐτὸς εἶναι ἀρκετὰ γενικὸς ὥστε, κάθε ενδιαφέρον τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς νὰ φαίνεται, ἔξω ἀπ' αὐτόν, περιορισμένο, μικρόχαρο, στενόν. Γιὰ νὰ πετύχει αὐτὸ τὸ σκοπόν, χρησιμοποιεῖ τοὺς αἰῶνες, τοὺς λαούς,

τοὺς ἀνθρώπους: δὲν παραδέχεται καμμιά ἄλλη ἐρμηνεία, κανένα ἄλλο σκοπόν: ἀπορρίπτει, ἀρνιέται, καταφαίνεται, ἐπιβεβαιώνει μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ (μὰ ὑπῆρξε τάχατες ποτὲ πρὸ συνεπὲς καὶ πρὸ μεγαλοφυὲς ἐρμηνευτικὸ σύστημα;) δὲν ὑποτάσσεται σὲ καμμιά δύναμη, μὰ ἀντίθετα πιστεύει στὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀπέναντι σὲ κάθε δύναμη, πιστεύει ἀπόλυτα πὼς ἔχει τὸ προβάδισμα ἀπέναντι σὲ κάθε ἄλλη δύναμη, — εἶναι βέβαιος πὼς κάθε γήινη δύναμη πρέπει προσηγομένα νὰ πάρει ἀπ' αὐτὸ ἓνα νόημα, ἓνα δικαίωμα ζωῆς, μὰ ἄξια, σὰν ὄργανο τοῦ ἔργου τοῦ, σὰ δρόμος καὶ τρόπος πρὸς τὸ σκοπόν του, τὸ μοναδικὸ σκοπόν...

Ποῦ εἶναι ἡ ἀντίθεση αὐτοῦ τοῦ καθωρισμένου συστήματος τῆς βούλησης, τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἐρμηνείας; Γιατί λείπει αὐτὴ ἡ ἀντίθεση; ποῦ εἶναι ὁ ἄλλος «μοναδικὸς σκοπός»; — Θὰ μοῦ ἀπαντήσουν πὼς ὑπάρχει, πὼς ὄχι μονάχα πάλεψε πολὺ καιρὸ καὶ μὲ ἐπιτυχία ἐνάντια σ' αὐτὸ τὸ ἰδανικόν, ἀλλὰ καὶ πὼς τὸ νίκησε σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σπουδαῖα σημεία: αὐτὸ θὰ τὸ μαρτυροῦσε ὀλόκληρη ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη αὐτὴ ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ποῦ, ὄντας ἀληθινὴ φιλοσοφία τῆς πραγματικότητος, μόνο στὸν ἑαυτὸ τῆς πιστεύει καὶ μόνο αὐτὴ ἔχει, ὅπως φαίνεται, τὸ θάρρος καὶ τὴν βούληση γιὰ τὸν ἑαυτότης, καὶ ποῦ ὡς τὰ τώρα τὰ κατάφερε πολὺ καλά νὰ κάνει χωρὶς τὸ Θεόν, τὸ ὑπερέβηκε καὶ τὶς ἀρνητικὰς ἀρετὰς.

Κι' ὅμως, ὅλος αὐτὸς ὁ θόρυβος καὶ ἡ φλυαρία τῶν δημαγωγῶν δὲν μοῦ κάνει τὴν παραμικρὴ ἐντύπωση: αὐτὲς οἱ σάλπιγγες τῆς πραγματικότητος εἶναι πολὺ μέτριοι μουσικοί: οἱ φωνές τους δὲ βγαίνουν ἀρκετὰ καθαρές ἀπὸ τὰ βάθη: δὲν ἐκφράζουν τὸ θάρρος ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἐπιστημονικὴ συνείδηση — γιατί σήμερα, ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση εἶναι ἓνα βάραθρον — ἡ λέξις «ἐπιστήμη», σὰ μουσούδια κάτι τέτοιων ταρχοποιῶν, εἶναι ἀπλούστατα κατάχρηση καὶ προσβολὴ τῆς αἰδημοσύνης. Πᾶρτε τὸν ἀντίποδα αὐτῶν ποὺ λένε, καὶ θὰ ἔχετε τὴν ἀλήθεια: σήμερα ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ αὐτοπεποίθηση: δὲν τείνει σὲ κανένα ὑψηλὸ ἰδανικόν, — καὶ ὅπου τῆς ἀπομένει ἀκόμα πάθος, ἀγάπη, μῖσος, ζέση, ὁ δύνει, καὶ ἐκεῖ ἀκόμα, ἀντὶ νὰ εἶναι ἡ ἀντίθεση αὐτοῦ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ πρὸ καινοῦργια καὶ ἡ ἐυγενικώτερη μορφὴ τοῦ. Σὰς φαίνεται παρὰξενὸ αὐ-

τό ; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἀνάμεσα στοὺς σημερινοὺς ἐπιστήμονες δὲν εἶναι λίγοι οἱ καλοὶ, ἐργατικοὶ καὶ μετριοφρονες ἄνθρωποι ποὺ τοὺς ἀρέσει ἡ μικρὴ ἀπόμερη γωνιά τους καὶ ποὺ, ἐπειδὴ αἰσθάνονται ἄνετα ἐκεῖ, ὑψώνουν κάπου - κάπου τὴ φωνή τους μὲ τὴν κάθε ἄλλο παρὰ μετριοφρονη φιλοδοξία νὰ διεκδικήσουν μιὰ γενικὴ ἱκανοποίηση, προπαντὸς στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης — ὑπάρχουν τόσα καὶ τόσα χρήσιμα πράγματα νὰ γίνουν ἐκεῖ ! Δὲν ἔχω ἀντίρρηση· γιὰ τίποτα στὸν κόσμον δὲ θάθελα νὰ ταράξω τὴν εὐχαρίστηση ποὺ νοιώθουν γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τους αὐτοὶ οἱ ἐργάτες : γιὰ τὴ χαίρομαι τὴ δουλειά τους. Ἄν ὅμως εἶναι ἀλήθεια πὼς τώρα δουλεύουν δραστήρια στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης καὶ πὼς ὑπάρχουν ἐργάτες ἱκανοποιημένοι μὲ τὴν τύχη τους, ἀπομένει νὰ ἀποδειχτεῖ πὼς ἡ ἐπιστήμη, σὰν σύνολο, ἔχει σήμερα ἓνα σκοπὸ, μιὰ βούληση, ἓνα ἰδανικό, ἓνα πάθος φλογερῆς πίστεως. Ἀλλά, ὅπως ἔδειξα, εἶναι ἐντελὼς τὸ ἀντίθετο : ὅταν δὲν εἶναι ἡ πιὸ πρόσφατη ἐκδήλωση τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, — ὑπάρχουν καὶ πολλὴ σπάνιες, πολλὴ διαλεχτὲς καὶ πολλὴ ξέχωρες περιπτώσεις, ποὺ ὅμως δὲν ἐπηρεάζουν τὴ γενικὴ κρίση — ἡ ἐπιστήμη, σήμερα, εἶναι τὸ κατὰ φύγιο κάθε λογῆς δυσαρέσκειας, δυσπιστίας, τύψεων, despectio sui, κακῆς συνείδησης, — εἰναὶ ἴδια ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν ἔλλειψη ἰδανικοῦ, ὁ πόνος γιὰ τὴν ἔλλειψη μιᾶς μεγάλης ἀγάπης, ἡ δυσαρέσκεια γιὰ τὴν καταναγκαστικὴ ἐγκράτεια ! Ὡ ! πόσα πράγματα δὲν κρύβει σήμερα ἡ ἐπιστήμη ! Ἡ, τουλάχιστον, πόσα πράγματα δὲν θὰ κρύβει ! Ἡ ἱκανότητα τῶν πιὸ ἔξοχων ἐπιστημόνων μας, ἡ ἀδιάκοπη ἐπιμέλειά τους, τὸ μυαλό τους ποὺ βράζει μέρα - νύχτα, ἀκόμα καὶ ἡ χειρονακτικὴ τους ὑπεροχή, — πόσες φορές δὲν ἔχουν ὅλα αὐτὰ γιὰ πραγματικὸν σκοπὸ νὰ τυφλώνονται θεληματικὰ μπροστὰ στὴν ὀφθαλμοφάνεια ὀρισμένων πραγμάτων ! Ἡ ἐπιστήμη — μέσο γιὰ νὰ ζαλίζονται οἱ ἄνθρωποι : Τὸ ξέρετε αὐτό ; Πολλὲς φορές, τοὺς πληγώνουμε στὸ εὐαίσθητό τους σημεῖον — ὅλοι ὅσοι ἔχουν σχέσεις μὲ ἐπιστήμονες τὸ ξέρουν αὐτό — τοὺς πληγώνουμε βαθεῖα μὲ μιὰ ἐντελὼς ἀθῶα λέξη, καὶ χάνουμε τὴν συμπάθεια τῶν φίλων μας τῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὴ στιγμὴ ποὺ νομίζουμε πὼς τοὺς ἐκδηλώνουμε τὴν ἐκτίμησή μας, τοὺς χάνουμε ἔξω φρενῶν, μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ δὲν εἴμαστε ἀρκετὰ ἔξυπνοι ὥστε νὰ ξέρουμε μὲ ποιὸν ἔχουμε νὰ κάνουμε : πὼς ἔχουμε, δηλαδή, νὰ κάνουμε μὲ

ὄντα ποὺ ὑποφέρουν χωρὶς νὰ θέλουν νὰ ὁμολογήσουν τὸ τί εἶναι, ποὺ ζαλίζονται, ποὺ ἀποφεύγουν τὸν ἑαυτὸν τους καὶ ποὺ ἓνα φόβο μόνο ἔχουν : νὰ ἔχουν συνείδηση τοῦ τί εἶναι στὴν πραγματικότητα...

— 24 —

— Καὶ τώρα, ὡς ἐξετάσουμε ἐκείνες τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ποὺ εἶχα ἀναφέρει ἄλλοτε, ἐκείνους τοὺς τελευταίους ἰδεαλιστὰς ποὺ ὑπάρχουν σήμερα ἀνάμεσα στοὺς φιλόσοφους καὶ στοὺς ἐπιστήμονες : νὰ εἶναι τάχα αὐτοὶ οἱ ἐπιθυμητοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, οἱ ἀντι-ιδεαλιστὰς αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ ; Γιὰ τὸ αὐτὸ πραγματικὰ νομίζουν πὼς εἶναι, αὐτοὶ οἱ «δύσπιστοι» (γιὰ τὴν τέτοιον εἶναι ὅλοι τους). Τὸ ὅτι εἶναι ἀντίπαλοι αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ, φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο ἀπομεινάρει τῆς πίστεως τους, τόσο περίπαθες εἶναι οἱ χειρονομίες καὶ τὰ λόγια τους σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον ! — μὰ εἶναι λόγος αὐτὸς γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὰ αὐτὰ ποὺ πιστεύουν ; ... Ἐμεῖς, ποὺ ἀναζητοῦμε τὴ «γνώση», δυσπιστοῦμε ἀκριβῶς σὲ κάθε λογῆς πιστοῦς σιγὰ - σιγὰ, ἡ δυσπιστία μας μᾶς δίδαξε νὰ βγάζουμε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη συμπεράσματα ἀντίστροφα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ βγάλαμε ἄλλοτε : δηλαδή, νὰ συμπεραίνουμε πὼς, παντοῦ ὅπου ἡ δύναμις τῆς πίστεως ἐμφανίζεται στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ πίστις αὐτὴ ἔχει κάπως εὐθραυστες βάσεις, ἢ πὼς εἶναι ἀπίθανη.

Ὅτε ἐμεῖς δὲν ἀρνιώμαστε πὼς ἡ πίστις «σώζει» : ἀλλὰ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγον, ἀρνιώμαστε πὼς ἡ πίστις ἀποδείχνει τίποτα — μιὰ δυνατὴ πίστις, ποὺ εἶναι μέσο σωτηρίας, γεννάει ὑποψίες ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, καὶ δὲν εἶναι ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς «ἀλήθειας», ἀλλὰ μονάχα ὑπὲρ μιᾶς ὀρισμένης ὁμοιότητος — τῆς ψευδαίσθησης. Τί συμβαίνει, λοιπόν, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ; — Αὐτοὶ οἱ ἀρνητὲς, αὐτοὶ οἱ ἀπομονωμένοι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, αὐτὰ τὰ ἀδιόλαστα πνεύματα ποὺ φιλοδοξοῦν τὴν πνευματικὴ καθαριότητα, αὐτὰ τὰ σκληρά, τὰ αἰσθητά, τὰ ἀσκητικά, τὰ ἥρωικά πνεύματα, ποὺ τιμοῦν τὴν ἐποχὴν μας, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὠχροὶ ἄθεοι, οἱ ἀντίχριστοι, οἱ ἀνηθικιστὰς, οἱ μηδενιστὰς, αὐτοὶ οἱ δύσπιστοι, οἱ ἀπιστοι καὶ ἄλλοι ραχητικοὶ τοῦ πνεύματος (γιὰ τὴν τέτοιον εἶναι ὅλοι τους μὲ κάποιο τρόπο), αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἰδεαλιστὰς τῆς γνῶ-

σης, πού μόνο σ' αὐτοὺς ἀπομένει σήμερα καὶ ἐνσαρκώνεται ἡ πνευματικὴ συνειδήση, — πραγματικὰ πιστεύουν ὅτι κι' αὐτοὶ εἶναι ὅσο γίνεται πῶς ἀποδεδειγμένοι ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, «αὐτὰ τὰ ἐλεύθερα, τὰ π ο λ ῦ ἐλεύθερα πνεύματα»: καὶ ὁμως, θὰ τοὺς ἀποκαλύψω κάτι πού δὲν μποροῦν νὰ δοῦνε μόνοι τους — γιατί δὲν στέκονται στὴν ἀπαραίτητη ἀπόστασις: — ὅτι, δηλαδή, αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ δικό τους ἰδανικὸ καὶ πῶς σήμερα τὸ ἐκπροσωποῦν ὅσο κανένας ἄλλος: ἴσως, εἶναι ἡ πῶς ἐκπνευματοποιουμένη ἔκφρασίς του, εἶναι ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τῶν προσκόπων καὶ τῶν πολεμιστῶν του, ἡ πῶς δόλια, ἡ πῶς λεπτή καὶ ἡ πῶς ἀσύλληπτη μορφὴ γοητείας της. — ἂν εἶμαι σὲ κάτι λύτης αἰνιγμάτων — εἶμαι μ' αὐτὴ μου τὴ διαβεβαίωση! *Οχι, αὐτοί, κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι ἐλεύθερα πνεύματα, γιατί πιστεύουν ἀκόμα στὴν ἀλήθεια...

Ὅταν οἱ Σταυροφόροι, στὴν Ἀνατολή, πέρανε πάνω σ' ἐκεῖνο τὸ ἀήττητο τάγμα τῶν Δολοφόνων, σ' ἐκεῖνο τὸ τάγμα τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐλευθέρων πνευμάτων, πού τὰ κατώτερα στελέχη του ζοῦσαν σὲ καθεστῶς τέτοιας ὑπακοῆς πού ποτέ, κανένα μοναχικὸ τάγμα δὲν γνώρισε ὁμοίῳ του, κατάφεραν, δὲν ξέρω μὲ ποῖον τρόπο, νὰ πάρουν μερικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ περίφημο σύμβολο, γιὰ τὴν οὐσιώδη ἀρχή, πού μόνο οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι τὴν ἤξεραν καὶ ἦταν οἱ μόνοι θεματοφύλακες τοῦ ὕστατου μυστικοῦ: «Τίποτα δὲν εἶναι ἀληθινὸ καὶ ὅλα ἐπιτρέπονται»... Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀληθινὴ πνευματικὴ ἐλευθερία, ἕνας λόγος πού ἀμφισβητοῦσε τὴν ἴδια τὴν πίστιν στὴν ἀλήθεια... Περιπλανήθηκε ποτὲ κανένα ἐλεύθερο εὐρωπαϊκόν, χριστιανικόν, πνεῦμα, μέσα στὸ μυστήριον αὐτῆς τῆς φράσης, μέσα στὸ λαβύρινθο τῶν συνεπειῶν του; ξέρεῖ, ἀπὸ ἐμπειρία, τὸ Μινώταυρον αὐτῆς τῆς σπηλιᾶς;... Ἀμφιβάλω, ἤ, καλύτερα, ξέρω πῶς τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά: — τίποτα δὲν εἶναι τόσο ξένο σ' αὐτὰ τὰ δ ῆ θ ε ν ἐλεύθερα πνεύματα, σ' αὐτὰ τὰ πνεύματα πού εἶναι ἀπόλυτα ὡς πρὸς ἕνα σημεῖο, ὅσο ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ κάθε ἐμπόδιο· τὰ πῶς στενὰ δεσμὰ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα πού τοὺς δένουν στὴν πίστιν γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ κανένας δὲν εἶναι περισσότερο ἀλυσσοδεμένος μ' αὐτήν, ὅσο αὐτοί. Αὐτὰ τὰ ξέρω ἀπὸ πάρα πολὺ κοντά: αὐτὴ ἡ ἀξιόπαινη φιλοσοφικὴ ἀποχή, πού προστάζει μιὰ τέτοια πίστιν, αὐτὴ ἡ πνευματικὴ στωικότης, πού στὸ τέλος ἀπαγορεύει στὸν ἑαυτό της τὸ ἴδιο αὐστηρὰ καὶ τὸ «ναί» καὶ τὸ

«ὄχι», αὐτὴ ἡ θεληματικὴ ἀκνησία μπροστὰ στὴν πραγματικότητά, μπροστὰ στὸ *factum brutum* αὐτὸς ὁ φαταλισμὸς τῶν ἐμμερογεγονότων» (αὐτὸς ὁ *petit fatalisme*, ὅπως τὸν ὀνομάζω), ὅπου ἡ γαλλικὴ ἐπιστήμη γυρεύει τώρα ἕνα εἶδος ὑπεροχῆς ἀπέναντι στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη, αὐτὴ ἡ ἀπάρνησις κάθε ἐρμηνείας (τοῦ κάθε τι πού εἶναι παραβίασις, συναρμολόγησις, μίξιμα, παράλειψις, παραγέμισμα, πλάτεμα, μὲ λίγα λόγια τοῦ κάθε τι πού χαρακτηρίζει τὴν ἐρμηνείαν) — ὅλα αὐτά, μαζί, εἶναι τόσο ἔκφρασις τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς ἀρετῆς ὅσο καὶ ὁ ποιοτικὸς ἀρνησις τοῦ αἰσθησιασμοῦ (κατὰ βάθος, αὐτὸ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωσις αὐτῆς τῆς ἀρνήσεως). Ἀλλὰ ἡ δύναμις πού σπρώχνει σ' αὐτὸ τὸν ἀσκητισμόν, αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη θέλησις γιὰ τὴν ἀλήθειαν, εἶναι, ὅς μὴ ξεγελιώμαστε, ἡ πίστις στὸ ἴδιο τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀσυνειδήτης προστακτικῆς της, — εἶναι ἡ πίστις σὲ μιὰ μεταφυσικὴ ἀξία, σὲ μιὰ κατ' ἐξοχὴν ἀξία τῆς ἀλήθειας, πού μόνο τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ τὴν ἐξασφαλίζει καὶ τὴν καθιερώνει (ξεῖ καὶ χάνεται μαζί του).

Λογικὰ, δὲν ὑπάρχει «ἀπροσδιόριστος» ἐπιστήμη καὶ μόνο ἡ σκέψις μᾶς τέτοιας ἐπιστήμης εἶναι ἀδιανόητη, παράλογη: μιὰ ἐπιστήμη προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ μιὰ φιλοσοφίαν, μιὰ «πίστιν» πού νὰ προϋπάρχει καὶ νὰ τῆς δίνει κατεύθυνση, νόημα, ὄριον, μέθοδον, δικαίωμα στὴ ζωὴ. (Ὅποιος θέλει νὰ ἐνεργήσει ἀντίστροφα καὶ ἔχει τὴ διάθεσιν, παραδείγματος χάριν, νὰ θεμελιώσῃ τὴ φιλοσοφίαν σὲ «αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ βάση», θὰ πρέπει νὰ βάλῃ μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω, ὅχι μὲν ἄρα τὴ φιλοσοφίαν, μὰ ἀκόμα καὶ τὴν ἀλήθειαν. Αὐτό, ὁμως, θὰ ἦταν ἡ μεγαλύτερη προσβολὴ σὲ δυὸ τόσο ἀξιοσέβαστα πρόσωπα!)

Ἔτσι εἶναι — καὶ ἐδῶ, δίνω τὸ λόγο στὴ Χαρούμενη Ἐπιστήμην μου (βλ. βιβλ. V, ἀρ. 344) — ἐφ' ὅσον φιλαλήθης ἀνθρώπος, ὁ φιλαλήθης μὲ τὴν ἀπόλυτη καὶ τολμηρὴ ἐκείνη ἐννοίαν πού προϋποθέτει ἡ πίστις στὴν ἐπιστήμην, βεβαιώνει ἑστὶ τὴν πίστιν του σ' ἕνα ἄλλο κόσμον ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ζωῆς, τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας· καί, ὅσο βεβαιώνει αὐτὸ τὸν ἄλλον κόσμον, ἔ, λοιπόν! τὴν ἀντίθεσίν του, τοῦτο δῶ τὸν κόσμον, τὸ δικό μας κόσμον, δὲ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀρνή-

θεῖ; ... Εἶναι κι' αὐτὸ ἄλλη μιὰ μεταφυσικὴ ἀποψη δ-
που βασίζεται ἡ πίστις μας στὴν ἐπιστήμη. Κι' ἐμεῖς, ἐμεῖς οἱ ση-
μερινοὶ στοχαστὲς ποὺ γυρεύουμε τὴ γνώση, ἐμεῖς οἱ ἄθεοι καὶ
οἱ ἀντιμεταφυσικοί, κι' ἐμεῖς παίρνουμε τὶ φλόγα μες ἀπὸ τὴν
πυρκαϊὰ ποὺ ἄναψε μιὰ πολυχρόνια πίστις, ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ
πίστις ποὺ ἦταν κι' ἡ πίστις τοῦ Πλάτωνα — πὼς ὁ Θεὸς εἶναι
ἡ ἀλήθεια, καὶ πὼς ἡ ἀλήθεια εἶναι θεϊκὴ...

Μὰ τί; κι' ἂν αὐτὸ ἀκριβῶς γινότανε ὅλο καὶ λιγώτερο ἀ-
ξιόπιστο, ἂν τίποτα πιά δὲ φαινότανε θεϊκό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλά-
νῃ, τὴν τύφλωσιν, τὸ ψέμμα — ἂν πιά ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς φανερωνό-
ταν πὼς ἦτανε τὸ ψέμμα μας, ἓνα ψέμμα ποὺ βάστα-
ξε περισσότερο ἀπ' ὅλα;

Ἐδῶ, καλὸ θὰ εἶναι νὰ σταθοῦμε καὶ νὰ σκεφτοῦμε πολὺ.
'Απὸ τώρα καὶ μπρὸς ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη χρειάζεται μιὰ δικαίω-
ση (πρᾶγμα ποὺ δὲ σημαίνει πὼς ὑπάρχει καμμιὰ δικαίωση γι'
αὐτήν). Ρωτήστε, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ τίς παλιὲς καὶ τίς και-
νούργιες φιλοσοφίαι: δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ποὺ νὰ ἔχει συνειδη-
τοποιήσει τὸ ὅτι κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ θέλησις γιὰ τὴν ἀλήθειαν μπο-
ρεῖ νὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ δικαίωση· αὐτὸ εἶναι ἓνα κενὸ ποὺ χαρα-
κτηρίζει ὅλες τίς φιλοσοφίαις. — Ποῦ ὀφείλεται αὐτό; Στὸ ὅτι,
ὡς τὰ τώρα, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ κυριαρχοῦσε ὅλες τίς φι-
λοσοφίαις· ἡ ἀλήθεια εἶχε τεθεῖ σὰν οὐσία, σὰ Θεός, σὰν ὑπέρ-
τατη αἰτιολογία, καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν πρό-
βλημα. Καταλαβαίνετε αὐτὸ τὸ «ἔπρεπε»; — 'Απὸ τὴ στιγμὴ
ποὺ ἀρνιώμαστε τὴν πίστιν στὸ Θεὸ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, τί-
θεται καὶ ἓνα καινούργιο πρόβλημα: τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς ἀλήθειας. 'Η θέλησις γιὰ τὴν ἀλήθειαν
χρειάζεται μιὰ κριτικὴ — κι' ἔτσι καθορίζουμε τὸ ἔργον μας —,
πρέπει νὰ προσπαθῶμε μιὰ καὶ καλὴ νὰ ἀμφισβητή-
σομε τὴν ἀξίαν τῆς ἀλήθειας... ("Ὅποιος βρίσκει πὼς εἶναι
πολὺ σύντομες αὐτὲς οἱ ὑποδείξεις, ἄς ξαναδιαβάσει τὴν παρά-
γραφο τῆς Χαιρέμενης Ἐπιστήμης ποὺ ἔχει τὸν τί-
τλο: «Ὡς πὺθ βαθμὸ εἴμαστε κι' ἐμεῖς ἀκόμα εἰσεβείς» (ἀφαρ.
344), ἢ, ἀκόμα καλύτερα, ὅλο τὸ πέμπτον βιβλίον αὐτοῦ τοῦ ἔργου,
ὅπως καὶ τὸν πρόλογον τῆς Αὐγῆς).

"Ὁχι! "Ας μὴ μοῦ προβάλουν τὴν ἐπιστήμην τους, ὅταν ἐγὼ

γυρεύω τὸ φυσικὸ ἀνταγωνιστὴ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ καὶ ρω-
τῶ: «Ποῦ εἶναι ἡ ἀντίπαλὴ θέλησις ποὺ ἐκφράζει τὸ ἀντί-
παλὸ ἰδανικόν;» 'Η ἐπιστήμη κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει ἀρκετὴ
αὐτονομία γιὰ νὰ παίξει ἓνα τέτοιο ρόλον. Χρειάζεται κι' αὐτὴ,
ὅπωςδήποτε, μιὰν ἰδανικὴ ἀξία, μιὰ δύναμιν ποὺ νὰ δημιουργεῖ
ἀξίες, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τίς ὑπερετεῖ καὶ ποὺ νὰ τῆς δίνει
αὐτοπεποίθησιν — γιατί, ἀπὸ μόνῃ τῆς, δὲ δημιουργεῖ
καμμιὰ ἀξία. Οἱ σχέσεις τῆς μετὰ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ δὲν ἔχουν
ἀνταγωνιστικὸ χαρακτήρα· μᾶλλον θὰ τείναμε νὰ τὴν θεωρήσου-
με σὰν προοδευτικὴ δύναμις ποὺ διέπει τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξιν αὐ-
τοῦ τοῦ ἰδανικοῦ. Κι' ἂν καλοξετάσουμε αὐτὸ τὸ ζήτημα, αὐτὴ ἡ
ἀντίθεσις, ἂν τοῦ ἀντιστέκεται καὶ τὸ μάχεται, ὥστόσο δὲν κατα-
πολεμεῖ τὸ ἴδιον τὸ ἰδανικόν, ἀλλὰ τὰ προχωρημένα ἔργα του, τὸν
τρόπον ποὺ δείχνει καὶ καλύπτει τὸ παιχνίδι του, τὴν ἀκαμψίαν του,
τὴ σκληρότητά του, τὸ δογματικὸν τοῦ ὕψους, — ἀπελευθερώνει τὴ
ζωτικὴ ἀρχὴ ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ ἰδανικόν του, ἐνῶ ἀρνιέται
ὅλη τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ πλευρά.

Καὶ τὰ δύο τους, καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν,
στέκονται στὸ ἴδιον ἔδαφος — αὐτὸ τὸ τόνισμα κίβλας: — συναν-
τιοῦνται στὴν ἴδια ὑπερβολὴ τῆς ἀξίας τῆς ἀλήθειας (ἢ, πὺθ σω-
στά, στὴν κοινὴ πεποίθησιν πὼς ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀνεκτίμητη καὶ
ἀνεπίδεκτη κριτικῆς), κι' αὐτὸ τὰ κάνει ἀναγκα-
στικὰ συμμάχους. — Ἐτσι, ἂν ὑποθέσουμε πὼς τὰ καταπολε-
μοῦν, μόνο μαζί μποροῦν νὰ τὰ καταπολεμήσουν καὶ νὰ τὰ διαμ-
φισβητήσουν. Ἄν ζητήσουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀξίαν τοῦ ἀσκη-
τικοῦ ἰδανικοῦ, ἐρχόμαστε ἀναγκαστικὰ στὸ σημεῖον νὰ ἐκτιμή-
σουμε τὴν ἀξίαν τῆς ἐπιστήμης: αὐτὸ εἶναι γεγονὸς καὶ πρέπει
ἔγκαιρα ν' ἀνοίξουμε τὰ μάτια καὶ νὰ στήσουμε τὰ αὐτιά μας!
(Ἡ τέχνη, ἃς ποῦμε μ' αὐτὴ τὴν ἐκκαιρία, γιατί κάποτε θὰ
μιλήσω διεξοδικώτερα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, — ἡ τέχνη ποὺ ἐξα-
γιάζει ἀκριβῶς τὸ ψέμμα καὶ ποὺ τοποθετεῖ τὴ θέλησιν
γιὰ ἐξαπάτησιν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς καλῆς συνειδήσεως,
εἶναι, κατ' ἀρχήν, πολὺ πὺθ ἀντίθετη ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν,
παρὰ ἡ ἐπιστήμη: αὐτὸ εἶχε διαισθανθεῖ τὸ ἐνστικτικὸν τοῦ Πλά-
τωνα, αὐτοῦ τοῦ ἐχθροῦ τῆς τέχνης, τοῦ πὺθ μεγάλου ποὺ γέννη-
σε ὡς τὰ σήμερον ἡ Εὐρώπη).

Ὁ Πλάτωνας ἐνάντια στὸν Ὅμηρον: αὐτὸς εἶναι ὁ
πλήρης, ὁ πραγματικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ φανα-

τικὸς τοῦ ὑπερπέραν, ὁ μέγας συκοφάντης τῆς ζωῆς· κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἀκούσιος ἀπολογητὴς τῆς, ἡ δ' ὁ λ ὁ χ ρ υ σ η φύση. Γι' αὐτὸ ἡ μαθητεία ἐνὸς καλλιτέχνη πού μπαίνει στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἄκρον ἄκρον τῆς καλλιτεχνικῆς διαφθορᾶς, πού δυστυχῶς, εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιδ συνηθισμένες διαφθορές : γιατί τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ διαφθαρεῖ πιδ εὐκόλα ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνη). Ἀκόμα καὶ ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀποψη, ἡ ἐπιστήμη στηρίζεται στὶς ἴδιες βάσεις μὲ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικό : καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο προϋποθέτουν ἓνα ὠρισμένο φ τ ὠ χ ε μ α τ ῆς ζ ω τ ι κ ῆς ἐ ν ἑ ρ γ ε ι α ς, — καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, εἶναι τὸ ἴδιο χλιάρωμα τῶν παθῶν, ἡ ἴδια ἐπιβράδυνση τῆς περπατησιᾶς· τὴ θέση τοῦ ἐνστικτοῦ τὴν παίρνει ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ σοβαρότητα βάζει τὴ σφαργίδα τῆς στὸ πρόσωπο καὶ στὶς κινήσεις (ἡ σοβαρότητα, αὐτὸ τὸ σημάδι πού δείχνει ἀλάθητα πὼς ἡ ὕλη ἐξελίσσεται δύσκολα καὶ πὼς ὑπάρχουν δυσκολίες καὶ ἀγῶνες στὴν ἐπιτέλεση τῶν ζωτικῶν λειτουργιῶν).

Παρατηρήστε, κοιτάζοντας τὴν ἐξέλιξη ἐνὸς λαοῦ, σὲ ποιὲς ἐποχὰς περνάει ὁ σοφὸς στὴν πρώτη γραμμὴ : στὶς ἐποχὰς τῆς κόπωσης, συχνὰ τῆς δύσης, τῆς παρακμῆς, — ὅταν ἔχει πάψει νὰ ξεχειλίζει ἡ ἐνέργεια, ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴ ζωὴ, ἡ βεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ μανδαρινίου ποτὲ δὲ σημαίνει τίποτα τὸ καλό : ὅπως δὲ σημαίνει τίποτα καλὸ καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς δημοκρατίας, τὰ διαιτητικὰ δικαστήρια πού ἀντικαταστάλουν τὸν πόλεμο, ἡ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν, ἡ θρησκεία τῆς ἀνθρώπινης δδόνης καὶ ἄλλα συμπτώματα τῆς παρακμῆς τῆς ζωτικῆς ἐνέργειας. (Ἡ ἐπιστήμη σὰν πρόβλημα : τὸ ζήτημα τῆς σημασίας τῆς ἐπιστήμης — σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συγκρίνετε τὸ πρόβλημα τῆς Γέννησης τῆς Τραγωδίας.) — Ὁχι ! αὐτὴ ἡ «σύγχρονη ἐπιστήμη» — μὰ προσπαθήστε, ἐπιτέλους, νὰ δῆτε καθαρά ! — εἶναι γιὰ τὴν ὥρα τὸ καλὺτερο βοήθημα τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, κι' αὐτό, ἐπειδὴ εἶναι τὸ πιδ ἀσυνείδητο, τὸ πιδ ὑποκριτικό, τὸ πιδ ἀθέλητο, τὸ πιδ ὑποχθόνιο ! «Ὡς τὰ τώρα, παίζει τὸ ἴδιο παιχνίδι· οἱ «πτωχοὶ τῷ πνεύματι» καὶ οἱ ἐπιστημονικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ (προσέξτε, κι' αὐτὸ ἄς τὸ ἀναφέρουμε μιὰς κι' ἦρθε ἡ εὐκαιρία, νὰ μὴν πάρετε τοὺς τελευταίους γιὰ ἀντίθεση τῶν ἄλλων, τῶν πλουσίων τῷ πνεύματι, παραδείγματος χάρι : — δὲ ν εἶναι αὐτοὺς τοὺς ὀνόμασα ραχητικούς τοῦ πνεύματος). Καὶ ἐκεῖνες οἱ περι-

φημες νίκες τῶν ἐπιστημόνων : δέβαια, εἶναι νίκες—μὰ σὲ τί ;

Τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ δὲ νικῆθηκε καθόλου· ἀντίθετα, μάλιστα, ἐνισχύθηκε, δηλαδὴ γινόταν πιδ ἀσύληπτο, πιδ πνευματικό, πιδ γοητευτικό, κάθε φορὰ πού ἡ ἐπιστήμη γκρεμίζε καὶ κατατρόπωνε ἀνελέητα ἓνα τεῖχος, μιὰ προχωρημένη ἐργασία, πού περιέβαλε τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ καὶ τοῦ ἔδινε χυδαῖα ὄψη. Φαντάζεστε, πραγματικά, πὼς ἡ καταστροφή τῆς θεολογικῆς ἀστρονομίας, παραδείγματος χάρι, ἦταν ἡττα τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; ... Ἴσως, μ' αὐτό, νὰ λιγότεψε κάπως στὸν ἄνθρωπο ἡ ἐπιθυμία νὰ λύσει τὸ αἶνιγμα τῆς ζωῆς μὲ τὴν πίστη στὸ ὑπερπέραν. Δηλαδή, ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἡττα, ἡ ζωὴ αὐτὴ τοῦ φάνηκε ἀκόμα πιδ συμπτωματικὴ, πιδ κενὴ ἀπὸ νόημα καὶ πιδ περιττὴ στὴν ὁρατὴ τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ μήπως ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ μειώνεται, ἡ θέλησὶς του νὰ μικραίνει, δὲ μεγαλώνει ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου ; Ἀλοίμονο ! πάει πιδ ἡ πίστη του στὴν ἀξιοπρέπειά του, στὴ μοναδική του ἀξία, στὸ ὅτι ἦταν ἀσυγκρίτος στὴν κλίμακα τῶν ὄντων. — Ἐχει γίνεи ζῶο, χωρὶς καμμιά μεταφορικὴ σημασία, χωρὶς περιορισμοὺς κι' ἐπιφυλάξεις, αὐτός, πού προηγούμενα πίστευε πὼς ἦταν σχεδὸν Θεὸς (παιδὶ τοῦ Θεοῦ—«Θεὸς ἀνθρώπος») ... Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου, φαίνεται πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε σὲ μιὰ κατηφορικὴ πλαγιά, — καὶ ἀπομακρύνεται ὅλο καὶ περισσότερο, κατρακυλῶντας, ἀπὸ τὴν ἀφετηρία του. — Καὶ ποῦ πάει ; — Κατὰ τὸ χάος ; Κατὰ τὸ σπαραχτικὸ συναίσθημα τοῦ χάους του ; ... Ἐ, λοιπόν, αὐτὸς θὰ εἶναι, ἴσως, ὁ ἴσιος δρόμος — πρὸς τὸ παλιὸ ἰδανικό ! ... Ὁλες οἱ ἐπιστῆμες (καὶ ὄχι μονάχα ἡ ἀστρονομία, πού μὲ τὴν ταπεινωτικὴ καὶ τὴν μειωτικὴ ἐπιρροή τῆς, ἀπόσπασε ἀπὸ τὸν Κἀντ τὴν ὁμολογία : «Ἐκμηδενίζει τὴν ὑπόληψή μου»...), ὅλες λοιπὸν οἱ ἐπιστῆμες, καὶ οἱ φυσικὲς καὶ οἱ ἀντιφυσικὲς — ἔτσι ὀνομάζω τὴν καθαυτὴ κριτικὴ τοῦ λόγου — σήμερα δουλεύουν γιὰ νὰ καταστρέψουν μέσα στὸν ἄνθρωπο τὸν πανάρχαιο αὐτοσεβασμό του, σὰν αὐτὸς ὁ σεβασμὸς νὰ μὴν ἦταν ποτὲ τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἓνα περίεργο προῖον τῆς ἀνθρώπινης ματαιοδοξίας. Καὶ μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς θεωροῦν ζήτημα τιμῆς καὶ πὼς ἔχουν σὰν αὐστηρὸ καὶ σκληρὸ ἰδανικὸ στωικῆς ἀταραξίας, τὸ νὰ συντηροῦν στὸν ἄνθρωπο αὐτὴ τὴν περιφερὴν ἡσυχίαν γιὰ τὸν ἑαυτό του, πού μὲ τόσες προσπάθειες,

ἀπόκτησαν, παριστάνοντάς την σάν τελευταία καὶ σοβαρώτερη ἀξίωση τοῦ ἀνθρώπου νὰ σέβεται τὸν ἑαυτὸ του (καὶ σ' αὐτό, ὁ ἄνθρωπος ἔχει δίκιο : γιατί, ἐκεῖνος ποὺ περιφρονεῖ εἶναι πάντα κάποιος «ποὺ δὲν ξέμαθε νὰ ἐκτιμᾷει»...).

Ἄλλὰ νᾶναι αὐτό, τάχα, κατὰ πολέμῃ σῃ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ; Πιστεύει τάχα κανένας ἀκόμη στὰ σοβαρὰ (ὅπως φαντάζονταν κάποτε οἱ θεολόγοι), πὼς ἡ νίκη τοῦ Κάντ, παραδείγματος χάρι, ἐπάνω στὸ θεολογικὸ δογματισμὸ («Θεός», «ψυχὴ», «ἐλευθερία», «ἀθανασία») χτύπησε αὐτὸ τὸ ἰδανικόν ! — Ἄς ἀφίσουμε κατὰ μέρος γιὰ τὴν ὥρα τὸ ζήτημα τοῦ ἂν εἶχε ποτὲ ὁ Κάντ τὴν πρόθεσιν νὰ τὸ χτυπήσει. Τὸ βέβαιον εἶναι πὼς ὅλοι οἱ ὑπερβατικοὶ φιλόσοφοι κέρδισαν πάλι τὴν ὑπόθεσίν τους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κάντ, χειραφετήθηκαν ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῶν θεολόγων : Τί χαρά ! Ὁ Κάντ τοὺς ἀποκάλυψε ἐκεῖνον τὸν στρεβλὸ δρόμον, ὅπου στὸ ἐξῆς μποροῦν, διατηρῶντας ὅλη τους τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ μὲ τὴν πιδὲ σεμνὴ ἐπιστημονικὴ περιβολή, νὰ ἱκανοποιοῦν τις «ἐπιθυμίες τῆς καρδιᾶς τους». Ὅμοια, ποῶς μπορεῖ, στὸ ἐξῆς, νὰ τὰ βάλλει μὲ τοὺς ἀγνωστικιστὰς πού, γεμάτοι λατρεία γιὰ τὸ ἄγνωστο, γιὰ τὸ Μυστήριον καθ'αυτὸ, τὸ λατρεύουν σάν Θεὸ αὐτὸ τὸ ἴδιον τὸ ἐρωτηματικόν ; (Ὁ Ἐαβιὲ Ντουντὰν μιλάει κάπου γιὰ τὴ καταστροφὴ ποὺ προκαλεσε ἡ «συνήθεια νὰ θαυμάζουμε τὸ νοητὸ ἀντὶ νὰ μένουμε ἀπλοῦστατα στὸ ἄγνωστο». Καὶ πιστεύει πὼς οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν γνωρίσει αὐτὴ τὴν ὑπερβολή).

Ἄν ὑποθέσουμε πὼς κάθε τί ποὺ «γνωρίζει» ὁ ἄνθρωπος, ὅχι μόνον δὲν ἱκανοποιεῖ τις ἐπιθυμίες του, μὰ ἀντίθετα τὸν δυσχεστεῖ καὶ τοῦ προκαλεῖ ἀπέχθεια, δὲν εἶναι τάχα μιὰ θεϊκὴ δικλείδα ἀσφαλείας τὸ νὰ μπορεῖ νὰ ρίχνει τις εὐθύνες, ὅχι πὰ στὶς «ἐπιθυμίες» ἀλλὰ στὴ γνώσῃ ; «Δὲν ὑπάρχει γνώσῃ, ἄρα —ὑπάρχει Θεός». Τί καινούρια *elegantia syllogismi* ! τί θρίαμβος τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ !

—Μὰ μήπως καὶ ἡ σύγχρονη ἱστορία, ἂν τὴν δοῦμε στὸ σύνολόν της, φανερώνει μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ

ἰδανικόν ; Σήμερον, ἡ ὑπέρτατη φιλοδοξία της, εἶναι νὰ εἶναι ἕνας καὶ ὁ ἕνας ἀποδιώχνει κάθε περιτολογία· δὲ θέλει νὰ «ἀποδείξει» τίποτα πιά· δὲν καταδέχεται νὰ γίνῃ κριτὴς, καὶ νομίζει πὼς ἔτσι δείχνει τὸ καλὸ τῆς γούστο, — οὔτε ἀποφαίνεται, οὔτε ἀρνιέται, μόνον διαπιστώνει, καὶ «περιγράφει»...

Ὅλα αὐτὰ, εἶναι βέβαια ἀσκητισμός, ἀλλὰ σὲ ἀκόμα ὑψηλότερον βαθμὸν, ἄς μὴν ξεγελιώμαστε, εἶναι μηδενισμός ! Στὸ πρόσωπον τοῦ ἱστορικοῦ, βλέπομε ἕνα θλιμμένο, σκληρό, μὰ ἀποφασιστικὸ βλέμμα, —τὸ μάτι του κοιτάζει μακρὰ μπροστά του, ὅπως κοιτάζει ἡ ματιὰ ἐνὸς πολιτικοῦ ταξιδιώτη (ἴσως γιὰ νὰ μὴν κοιτάζει μέσα του, γιὰ νὰ μὴν κοιτάζει πρὸς τὰ πίσω ;...) Παντοῦ χιόνι· ἡ ζωὴ εἶναι βουβή, ἐδῶ· οἱ τελευταῖες κουροῦνες ποὺ ἀκούγεται ἀκόμη ἡ φωνὴ τους, κράζουν : «Γιὰ πιδὲ λόγον !» «Μάταια !» «Nada !» —ἐδῶ. πιά, τίποτα δὲ φυτρώνει καὶ δὲ μεγαλώνει, τίποτ' ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πετροπολίτικη μεταφυσικὴ καὶ τὸν «οἶκτον» τοῦ Τολστοῦ. Ὅσο γιὰ κείνη τὴν ἄλλην ποικιλίαν τῶν ἱστορικῶν, ποὺ εἶναι ἴσως ἀκόμα πιδὲ «σύγχρονη» καὶ ὅπωςδήποτε αἰσθησιακὴ καὶ φιλήδονη, ποὺ γλυκοκοιτάζει τὴ ζωὴ ὅπως καὶ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξιν «καλλιτέχνης» ποὺ τοῦ ἔρχεται σὰ γάντι, καὶ μονοπωλεῖ σήμερον τὸν ἔπαινον τῆς στοχαστικῆς ζωῆς : ὦ ! πόσο σὲ κάνουν, αὐτοὶ οἱ γλυκανάλατοι διανοούμενοι, νὰ διψᾷς γιὰ ἀσκητὰς καὶ γιὰ χειμωνιάτικα τοπεῖα ! Ὁχι, νὰ πάρει ὁ διάβολος ὅλον αὐτὸ τὸ «θεωρητικόν» συρφετό ! Πόσο δὲν προτιμῶ καλύτερα νὰ περιπλανιέμαι μαζὶ μὲ τοὺς μηδενιστὰς ἱστορικοὺς μέσα στὶς θλιμμένες, γκρίζες καὶ ψυχρὰς ὁμίχλες ! —καὶ ἀκόμα καλλίτερα, δέχομαι, ἂν ὑποθέσουμε πὼς μὲ ἀναγκάζουν νὰ διαλέξω, νὰ ἀκούσω ἔστω καὶ ἕνα πνεῦμα ποὺ δὲν ἔχει ἱστορικὰ χαρίσματα, ἀντιστορικὸ (σάν ἐκεῖνον τὸν Ντύρινγκ ποὺ σήμερον ὁ λόγος του μεθάει ἕνα τμήμα τοῦ γερμανικοῦ πνευματικοῦ προλεταριάτου, μιὰ δειλὴ ἀκόμα καὶ κάπως ντροπαλὴ παραλλαγὴ τῶν «ῥαίων ψυχῶν», τῇ *species anarchistica*). Οἱ «θεωρητικοί» εἶναι χίλιες φορές χειρότεροι —δὲν ξέρω τίποτα ποὺ νὰ μοῦ προκαλεῖ περισσότερὴ ἀηδία ἀπ' αὐτὰς τις «ἀντικειμενικὲς» ἔδρες, ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λεπτεπίλεπτους παρφουμαρισμένους ἱστορικοὺς, ποὺ εἶναι μισοπαπᾶδες καὶ μισοσάτυροι, σάν τὸ Ρενάν, παραδείγματος χάρι, πού, μὲ τὴν τσιριχτὴ καὶ ψεύτικη φωνὴ τῶν ὁμιλιῶν του, προδίδει κόλας αὐτὸ ποὺ τοῦ λείπει, ἀπὸ ποῖα μερίδι εἶναι ἀτελής

και ποῦ ἔκαναν τὴ δουλειά τους, τὴν ἀλοίμονο ! πολὺ χειρουργικὴ δουλειά τους, τὰ σκληρὰ ψαλλίδια τῆς Μοίρας !

Αὐτὰ κάνουν νὰ ἐξεγείρονται καὶ τὸ γούστο μου καὶ ἡ ὑπομονή μου : ὅποιος, ὅμως, δὲν ἔχει νὰ χάσει τίποτα, ἄς κρατήσει τὴν ὑπομονή του μπροστὰ σ' ἓνα τέτοιο θέαμα, — ἐγὼ, τὴν ἔχω χάσει πιά ! ἡ ὕψη αὐτῶν τῶν «ὀφθαλμοπόρωνων» μὲ κάνει νὰ ἐξεγείρομαι γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν «κωμωδία», περισσότερο ἀπὸ τὴν κωμωδία καθ'αυτὴ (ἐννοῶ τὴν ἱστορία, θὰ καταλάβετε φαντάζομαι), καὶ τότε νοιώθω νὰ μοῦ ἀνεβαίνουν στὸ κεφάλι ἀνακρεόντικες φαντασιώσεις. Ἡ Κυρὰ — Φύση ποῦδωσε στὸν ταῦρο κέρατα καὶ στὸ λιοντάρι τὸ «χάσμ' ὀδόντων», γιὰτὶ μοῦ τᾶδωσε ἐμένα τὰ πόδια ; Μὰ γιὰ νὰ κλωτσᾶω, μὰ τὸν ἅγιο ἀνακρέοντα ! καὶ ὅχι μονάχα γιὰ νὰ τὸ σκάω ! Γιὰ νὰ ποδοπατᾶω ὅλες αὐτὲς τὶς σκουληκοφαγωμένες σάρκες, ὅλους αὐτοὺς τοὺς δειλοὺς θεωρητικοὺς, τοὺς φιλήδονους εὐνούχους τῆς ἱστορίας, ὅλους αὐτοὺς ποὺ κρεμιόυνται ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, αὐτὴ τὴν ἀνίκανη ὑποκρισία τῆς δικαιοσύνης.

Σέβομαι ἀπόλυτα τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, ὅταν εἶναι εἰλικρινές, ὅταν πιστεύει στὸν ἑαυτό του καὶ δὲν παίζει θέατρο. Μοῦ εἶναι, ὅμως, ἀδύνατο νὰ ὑποφέρω ὅλους αὐτοὺς τοὺς φιλάρεσκους κορητοὺς ποὺ ξεδιάζουν ὅλη τὴν ξέφρενη φιλοδοξία τους γιὰ νὰ δσιμίζονται τὸ ἄπειρο, ὥσπου τὸ ἄπειρο ἀρχίζει νὰ μυρίζει κορητῶ. Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω ὅλους αὐτοὺς ἀσβεστωμένους τάφους ποὺ παρῶδουν τὴ ζωὴ, δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω αὐτὰ τὰ κουρασμένα καὶ ἐξουθενωμένα ὄντα, ποὺ ντύνονται μὲ τὸ μανδύα τῆς σοφίας καὶ παίρνουν «ἀντικειμενικόν» βλέμμα. Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω ὅλους αὐτοὺς τοὺς ταραχοποιοὺς ποὺ ἔχουν μασκαρευτεῖ σὲ ἥρωες καὶ ποὺ στολίζουν τὸ σκιαῖτρο ποὺ ἔχουνε γιὰ κεφάλι μὲ τὸ μαγικὸ πέπλο τοῦ ἰδανικοῦ. Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω αὐτοὺς τοὺς φιλόδοξους θεατρίνους ποὺ θὰ θέλανε νὰ παίξουνε ρόλους ἀσκητῶν καὶ ἱερέων, μὰ ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τραγικοὶ φασουλῆδες. Κι' οὕτε μπορῶ νὰ ὑποφέρω αὐτοὺς τοὺς καινούργιους πρᾶτευτάδες τοῦ ἰδεαλισμοῦ, αὐτοὺς τοὺς ἀντισημιτιστὲς ποὺ ἀποστρέφουν σήμερὰ τὰ μάτια τους καὶ χτυποῦν τὰ χριστιανικά, τὰ ἄρεια καὶ ἀγαθὰ τους στήθια, καὶ ποὺ, μὲ τὴν ἐκνευριστικὴ κατάχρηση τοῦ πιδ κοινοῦ δημαγωγικοῦ κόλπου, δηλαδὴ τὸ ἡθικὸ ὕφος, γυρεύουνε νὰ ξεσηκώσουνε ὅλο τὸ στοιχεῖο τῶν «κερασφόρων ζώων» ἐνὸς λαοῦ (ἂν δὲν ὑπάρχει

πνευματικὴ ἀπάτη ποὺ νὰ μὴν ἔχει κάποια ἐπιτυχία στὴ σημερινὴ Γερμανία, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ἀναμφισβήτητο καὶ ἔκδηλο καὶ φτώχεια τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, ποὺ τὴν αἰτία του γυρεύω νὰ τὴ βρῶ στὴν πνευματικὴ του τροφὴ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ ἐφημερίδες, ἀπὸ πολιτικὴ, ἀπὸ βιβλία καὶ ἀπὸ βαγγενικὴ μουσικὴ. Σ' ὅλ' αὐτά, πρέπει νὰ προσθέσω ἀκόμα καὶ τὶς αἰτίες ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὴν ἐκλογὴ αὐτῆς τῆς δίαυτας : ὁ ἀποκλειστικισμὸς καὶ ἡ ἐθνικὴ ματαιοδοξία, ἡ ἰσχυρὴ μὰ στενὴ ἀρχή : «Ἡ Γερμανία ὑπεράνω ὅλων», καὶ ὕστερα, ἡ ἀνησυχαστικὴ παράλυση τῶν «σύγχρονων ἰδεῶν».

Ἡ σημερινὴ Εὐρώπη εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, πλούσια σὲ ἐρεθαστικά. Φαίνεται πὼς τίποτα δὲν τῆς εἶναι πιδ ἀπαραίτητο ἀπὸ τὰ διεγερτικὰ καὶ τὰ οἰνοπνεύματα : κι' ἀπ' αὐτὸ προέρχεται αὐτὴ ἡ τεράστια νοθεία τοῦ ἰδανικοῦ, αὐτοῦ τοῦ οἰνοπνεύματος τοῦ πνεύματος, καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ ἐκείνη ἡ ἀποκρουστικὴ, ἡ βρώμικη, ἡ φορτωμένη ψέμμα καὶ ψευτοοἰνόπνευμα ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀναπνέομε παντοῦ. Θὰ ἤθελα νὰ ἤξερα πόσα φορτὰ ἀπὸ ψεύτικο ἰδεαλισμὸ, ἀπὸ ἥρωικὲς μεταμφιέσεις, ἀπὸ φλύαρες ροκάνες, πόσους ζαχαρωμένους καὶ ποτισμένους μὲ οἰνόπνευμα τόνους συμπάθειας (—κοινωνικὸς λόγος : «ἡ θρησκεία τοῦ πόνου»), πόσα ξευγάρια ξυλοπόδαρα γιὰ «εὐγενὴ ἀγανάκτηση πρὸς χρήσιν τῶν πλατύποδων διανοουμένων, πόσοι θεατρῖνοι τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἡθικοῦ ἰδανικοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ ξεβρωμίσει κάπως ὁ αἶρας...

Βέβαια, αὐτὴ ἡ ὑπερπαραγωγή θὰ μπορούσε νὰ δώσει ὕλικὸ γιὰ ἓνα καινούργιο ἐμπόριον : βέβαια, ὑπάρχει ἄλλη μιὰ «δουλειά» ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει ἂν συνταιριαστοῦν τὰ εἶδωλα καὶ οἱ «ἰδεαλιστὲς», — ἀξιοποιήστε λοιπὸν αὐτὴ τὴν ὑπόδειξη ! — ἔχουμε «στὸ χέρι» κάθε τί ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ «ἐξιδανικεύσουμε» τὴ γῆ... Μὰ γιὰτὶ νὰ μιλοῦμε γιὰ θᾶρρος ; Ἐδῶ, ἓνα πρᾶγμα μόνον χρειάζεται : ἓνα χέρι, ἓνα ἐλάχιστον εὐσυνείδητο χέρι, ὃ πόσο λίγον !...

—Φτάνει, φτάνει ! ἄς παρατήσουμε ὅλες αὐτὲς τὶς παραξενιές καὶ τὶς περιπλοκὲς τοῦ σύγχρονου πνεύματος, ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν ὅμοια ὕλικὸ καὶ γιὰ νὰ γελάσουμε καὶ γιὰ νὰ

κλάψουμε : γιατί τὸ πρόβλημά μας ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ κάνει καὶ χωρὶς αὐτὲς· τὸ πρόβλημα, δηλαδή, τοῦ νοήματος τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ, τί δουλειὰ ἔχει, πραγματικά, μὲ τὸ χθὲς καὶ μὲ τὸ σήμερα ;

Αὐτὰ τὰ ζητήματα θὰ τὰ πραγματευτῶ μὲ περισσότερο βάθος καὶ σκληρότητα σὲ μιὰ ἄλλη μελέτη (μὲ τὸν τίτλο «ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ». Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη σὲ ἓνα ἔργο ποὺ ἐτοιμάζω : Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΓΙΑ ΔΥΝΑΜΗ — Δοκίμιο μετουσίωσης ὁλων τῶν ἀξιῶν). Γιὰ τὴν ὥρα, φτάνει νὰ δείξω τὸ ἐξῆς : τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ὑψηλὲς σφαῖρες τῆς διανόησης, γιὰ τὴν ὥρα ἔχει ἓνα μόνο εἶδος πραγματικά βλαβερὸν ἐχθρῶν : τοὺς θεατρίνους αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ — γιατί κινοῦν τὴ δυσπιστίαν· Ὅπουδῆποτε ἄλλου, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ πνεῦμα ἐργάζεται σοβαρά, δραστήρια καὶ μὲ χρηστότητα, δὲν τοῦ χρειάζεται κανένα ἀπολύτως ἰδανικόν, — ἡ λαϊκὴ ἔκφραση γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀποχῆς εἶναι «ἀθεισμὸς», — μὲ μόνη τὴ διαφορὰ, πὼς θέλει τὴν ἀλήθειαν,

Αὐτὴ ὅμως ἡ βούληση, αὐτὸ τὸ ἀπομεινάρει τοῦ ἰδανικοῦ εἶναι, ἂν θέλετε νὰ μὲ πιστέψετε, τὸ ἴδιο ἐκείνο ἀσκητικὸ ἰδανικὸ στὴν πιὸ αὐστηρή, στὴν πιὸ ἐκπνευματωμένη, στὴν πιὸ καθαρὰ ἐσωτερικὴ, στὴν πιὸ ἀπογυμνωμένη ἀπὸ ἐξωτερικὸ πρόβλημα μορφὴ του· συνεπῶς, δὲν εἶναι τόσο ἀπομεινάρει, ὅσο ὁ στερεὸς πυρῆνας αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ. Ὁ ἀπόλυτος, ὁ ἐντιμος ἀθεισμὸς (— καὶ μόνο στὴν ἀτμόσφαιρά του ἀναπνεύουμε μὲ ἀνεση, ἐμεῖς τὰ πνευματικὰ πνεύματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς !) δὲν εἶναι λοιπὸν ἀντίθετος ἀπ' αὐτὸ τὸ ἰδανικόν, ὅπως φαίνεται ἀρχικά. Ἀντίθετα εἶναι μιὰ τελευταία φάση τῆς ἐξέλιξής του, μιὰ ἀπ' τὶς τελικὲς μορφές του, μιὰ ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς του συνέπειες, — εἶναι ἡ ἐπιβλητικὴ κατὰ στροφὴ μιᾶς δισχιλιάχρονης πειθαρχίας τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ἀλήθειας πού, τελικά, ἀπαγορεύει στὸν ἐαυτὸν τοῦ ψέμματος τῆς πίστεως στὸ Θεόν. (Στίς Ἰνδίες ἔγινε ἡ ἴδια ἐξέλιξη μὲ ἀπόλυτα ἀνεξάρτητο τρόπο, πράγμα ποὺ ἀποδείχνει τὴν ἀκρίβεια τῆς παρατήρησής μου : τὸ ἴδιο ἰδανικὸ καταλήγει στὸ ἴδιο συμπέρασμα· τὸ ἀποφασιστικὸ σημεῖο φτάνει τοὺς πέντε αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ χρονολόγησιν γιὰ τὸ Βούδδα, ἢ, σωστότερα, μὲ τὴ φιλοσοφία τῶν Σάνκχα, πού, ἀργότερα ὁ Βούδδας τὴν ἐκλαΐκευσε καὶ τὴν ἔκανε θρησκείαν).

Ποιὸς λοιπὸν, ἂν ἀκριβολογήσουμε, νίκησε τὸ χριστιανικὸ Θεόν ; Ἡ ἀπάντησις βρίσκεται στὸ ἔργο μου Χαράμενη Ἐπιστήμη, ἀρ. 357 : «Ἡ ἴδια ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, ἡ ἔννοια τῆς εὐκρίνειας ποὺ ἐφαρμόστηκε μὲ ὅλα καὶ μεγαλύτερη αὐστηρότητα, ἡ χριστιανικὴ συνείδησις ποὺ ἐξομολογήθηκε μέσα στὰ ἐξομολογητήρια καὶ ποὺ μεταμορφώθηκε ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνη ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις καὶ ἡ μὲ κάθε θυσία πνευματικὴ καθαρότητα. Τὸ νὰ θεωροῦμε τὴ φύσιν σὰ νὰ εἴταν μιὰ ἀπόδειξις τῆς θεικῆς καλωσύνης καὶ πρόνοιας· νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν ἱστορίαν μὲ τὸ θεῖο λόγο, σὰν μόνιμη ἀπόδειξις μιᾶς ἠθικῆς τάξεως τοῦ σύμπαντος καὶ μιᾶς ἠθικῆς τελολογίας· νὰ ἐρμηνεύουμε τὸ ἴδιον μας τὸ πεπρωμένον, ὅπως κάνανε τόσοι καιροὶ οἱ θεοσεβούμενοι ἄνθρωποι, βλέποντας παντοῦ τὸ χεῖρ τοῦ Θεοῦ, ποὺ διαθέτει καὶ ξοδεύει τὸ κάθε τί γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς μας : ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ξεπερασμένοι σήμερα τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, ποὺ ἔχουν ἐναντίαν τοὺς τὴ φωνὴν τῆς συνείδησός μας, πού, κατὰ τὴν κρίσιν κάθε λεπτῆς συνείδησης, εἶναι ἀταίριαστη ἀνέντιμη, ψέμμα, θηλυπρέπεια, δειλία, — καὶ αὐτὴ ἡ αὐστηρότητα. περισσότερον ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, μᾶς κάνει Καλοὺς Εὐρωπαίους, κληρονόμους τῆς πρὸ μακροχρόνου καὶ τῆς πρὸ θαρραλέας αὐτοεπιβολῆς, ποὺ κέρδισε ποτὲ ἡ Εὐρώπη»...

Ὅλα τὰ μεγάλα πράγματα χάνονται ἀπὸ μόναν τους, μὲ μιὰ πράξιν «αὐτοκατάργησης» : ἔτσι τὸ θέλει ὁ νόμος τῆς ζωῆς, ὁ νόμος μιᾶς μοιραίας «αὐτοεπιβολῆς» μέσα στὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς — πάντα, γιὰ τὸν ἴδιον τὸ νομοθέτη, στὸ τέλος ἀντιγχεῖ τὸ διάταγμα *patere legem quam ipsi tulisti*. Ἐτσι καταστράφηκε καὶ ὁ χριστιανισμὸς σὰ δόγμα ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν ἠθικὴν κα' ἔτσι θὰ καταστραφῇ ὁ χριστιανισμὸς καὶ σὰν ἠθικὴ — εἴμαστε στὰ κατῶφλι τοῦ τελευταίου αὐτοῦ γεγονότος. Τὸ χριστιανικὸ ἔνατικτό τῆς ἀλήθειας, ἀπὸ συλλογισμὸν σὲ συλλογισμόν, ἀπὸ ἀπόφασιν σὲ ἀπόφασιν, θὰ φτάσει τελικὰ στὸν πιὸ φοβερὸν συλλογισμόν του, στὴν ἀπόφασιν ἐναντίαν τῇ ἐαυτοῦ. Αὐτό, ὅμως, θὰ γίνη ὅταν θὰ θέσει στὸν ἑαυτὸν τοῦ ἐρώτημα : «Τί σημαίνει ἡ βούλησις γιὰ ἀλήθειαν;»...

Καὶ νὰ με, ποὺ ἔφτασα στὸ πρόβλημά μου, στὸ πρόβλημά μου, στὸ πρόβλημά μας, ὦ ἄγνωστοι φίλοι μου (— γιατί ἀκόμα δὲν ξέρω νὰ ἔχω κανένα φίλον) : τί θὰ εἴτανε γιὰ μᾶς τὸ νόημα ὁλόκληρης τῆς ζωῆς, ἂν ὄχι ὅτι αὐτὴ ἡ βούλησις γιὰ

ἀλήθεια καταφέρνει νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της σὰν πρὸ βλήμα... Μόλις ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, ἡ βούληση γιὰ ἀλήθεια θὰ προκαλέσει—δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό—τὸ θάνατο τῆς ἡθικῆς: αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλόπρεπο θέαμα σὲ πέντε πράξεις, ποὺ πρόκειται νὰ παιχθεῖ στοὺς δυὸ ἐπόμενους αἰῶνες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, τὸ πὺρρομαχτικὸ θέαμα, ἀλλὰ ἴσως καὶ τὸ πὺρρο γόνιμο σὲ θάυμαστὲς ἐλπίδες...

Ἄν ἀφαιρέσωμε τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ θὰ διαπιστώσουμε πὺρρὸς ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος—ζῶο, δὲν εἶχε κανένα νόημα ὡς τὰ τῶρα. Ἡ ζωὴ του στὴ γῆς ἦταν ἄσκοπη· «γιατὶ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος;—αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀναπάντητη ἐρώτηση· ἔλειπε ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς γῆς· πίσω ἀπὸ κάθε ἰσχυρὴ ἀνθρώπινη μοῖρα ἀντηχοῦσε ἀκόμη πὺρρὸς δυνατὰ ἡ ἀπελπισμένη ἐπωδός: «Μάταια!».

Ἔ, αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα κάθε ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ: ἐσημαινει πὺρρὸς κατὶ ἔλειπε, πὺρρὸς τὸν ἄνθρωπο τὸν περιτριγύριζε ἕνα ἀπέραντο κενόν,—δὲν ἤξερε νὰ δικαιολογηθεῖ, νὰ ἐρμηνευθεῖ, νὰ ἐπιβληθεῖ, μόνο ὑπὸ φερε μὺρρὸς προστὰ στὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς· ἄλλωστε, ὑπόφερε καὶ μὲ χίλιους δυὸ ἄλλους τρόπους· εἶταν πρὶν ἀπ' ὅλα ἕνα ἀρρωστικὸ ζῶο: μὰ τὸ πρόβλημά του δὲν ἦταν καθ'αυτὸ ἡ ὁδὸν, ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲν εἶχε ἀπάντηση στὸ ἀγωνιῶδες ἐρώτημα: «Γιατὶ νὰ ὑποφέρουμε;» Ὁ ἄνθρωπος, τὸ πὺρρὸς γενναῖο καὶ τὸ πὺρρὸς ἱκνὸς νὰ βαστάξει τὸν πόνο ζῶο, δὲν ἀπορρίπτει τὴν ὁδὸν καθ'αυτὴ: καὶ μάλιστα τὴν ἀναζητᾷ. Φτάνει νὰ τοῦ ἐξηγήσουν τὸ λόγον, τὸ γιὰτὶ αὐτοῦ τοῦ πόνου. Ἡ κατὰρα ποὺ βάρυνε ὡς τὰ τῶρα τὴν ἀνθρωπότητα ἦταν τὸ ἀκατανόητο τοῦ πόνου καὶ ὅχι ὁ πόνος καθ'αυτὸς, — καὶ λοιπὸν, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ τοῦ ἔδινε ἕνα νόημα! Ὡς αὐτὴ τὴ στιγμή, ἦταν τὸ μόνο νόημα ποὺ τοῦ δώσανε· καλύτερα μιὰ ὁποιοδήποτε ἔννοια, παρὰ καθόλον, ἀπ' ὅλες τις ἀπόψεις, τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικὸ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ κατ' ἐξοχήν «σχετικὰ καλὺτερον», τὸ μοναδικὸ «μὴ χεῖρον» ποὺ ὑπῆρξε. Μ' αὐτό, ἐξηγιώταν ὁ πόνος· σάν νὰ γέμιζε τὸ ἀπέραντο κενόν, ἡ πόρτα ἐκλεινε μὺρρὸς προστὰ σὲ κάθε λογῆς μηδενισμὸ καὶ ἐπιθυμία γιὰ ἐκμηδένιση. Ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνανε στὴ ζωὴ ἔφερε ἀναμφισβήτητα μιὰ καινούργια ὁδὸν,

πὺρρὸς βαθεῖα, πὺρρὸς ἐσωτερικὴ· πὺρρὸς δηλητηριασμένη, πὺρρὸς φονικὴ: ἔδειξε κάθε πόνο σάν τιμωρία γιὰ ἕνα σφάλμα... Μὰ παρ' ὅλα αὐτὰ—ἔφερε στὸν ἄνθρωπο τὴ λύτρωση, ὁ ἄνθρωπος ἀπόκτησε ἕνα νόημα καὶ δὲν ἦταν πιά τὸ ἀνεμοδαρμένο φύλλον, τὸ παιχνίδι τῆς ἄλογης τύχης, τοῦ «παράλογου»· μὺρρὸς πιά νὰ θέλει κατὶ, —τί σημασία, εἶχε ἄλλωστε, τί ἤθελε, γιὰτὶ καὶ πὺρρὸς ἤθελε τὸ ἕνα πρᾶγμα καὶ ὅχι τὸ ἄλλο: τὸ ὅλ' ἀχιστον ἡ ἴδια ἡ βούληση εἶχε σῶθεῖ. Ἄλλωστε, ἦταν ἀδύνατο νὰ κρύψουμε τὴ φύση καὶ τὸ νόημα τῆς βούλησης, ποὺ κατευθυνόνταν ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ ἰδανικόν: αὐτὸ τὸ μῖσος γιὰ ὅ,τι εἶναι ἀνθρώπινο, κ' ἀκόμη περισσότερο γιὰ ὅ,τι εἶναι «ὕλη». Αὐτὴ ἡ φρίκη γιὰ τις αἰσθήσεις, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ λογικὴ, αὐτὸς ὁ φόβος γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ὁμορφιά, αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία τῆς φυγῆς ἀπὸ κάθε τί ποὺ εἶναι φαινομενικότητα, μεταλλαγὴ, γίνεσθαι, θάνατος, προσπάθεια, ἀκόμη καὶ ἐπιθυμία,—ὅλα αὐτὰ, ἄς τολμήσουμε νὰ τὸ καταλάβουμε, σημαίνουν μιὰ βούληση ἐκμηδενισμοῦ, μιὰ ἐχθρότητα γιὰ τὴ ζωὴ, μιὰ ἄρνηση παραδοχῆς τῶν βασικῶν ὅρων τῆς ζωῆς· μὰ, τουλάχιστον εἶναι, καὶ παραμένει πάντα, μιὰ βούληση!...

Καί, γιὰ νὰ ἐπαναλάβω ἄλλη μιὰ φορὰ, τῶρα ποὺ τελειώνω, ἐκεῖνα ποὺ ἔλεγα στὴν ἀρχή, ὁ ἄνθρωπος προτιμᾷ νὰ θέλει τὸ μὴδὲν παρὰ νὰ μὴ θέλει τίποτα...

ΤΕΛΟΣ